

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

ذکر محمد

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر اسلام شرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

۱۹۲۸ء

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلِمَهُ الْبَيْكَةُ

سوادشعبان است روحی
غنیمت الی وسعجام صبوی
ز رخت خواب سر بر کن خدارا
بیا و بزم جم بزمی بیار
نه بزم آذری بزم معانی
غلاط گفتم بهشت جاودانی
فضای دلکش و ابر بهاری
فَلَا تَشْرَبْ بِأَقْدَحِ صَفْعَلْ

عجیب

بر کشیده خامه

اصغر علی وحی پر وفیسیر نه مشرقیه اسلامیه کالج لاهور

در ۲۹ اء

بر تروستی کار گذاران مطبع مقبول عام با اهتمام منشی غلام احمد چایان

نقش الطباع پذیرفت

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلِمَهُ الْبَيْتَانِ

سوادِ شعبِ قرآن است روحی
غنیمتِ ال و وسعِ جامِ صبوحی
ز رختِ خواب سر بر کن خدارا
بیا و بزمِ جم بزمِ بیار را
نه بزمِ آذری بزمِ معانی
غلاط گفتم بهشت جاودانی
فضای دلکش و ایرِ بهاری
فَلَا تَشْرَبْ يَا قَتْلَحِ صَعْلَه

عزیز

بر کشیده خامه

اصغر علی وحی پر و فسیح
بزمِ مشرقیه اسلامیه کالج لاهور

در ۲۹ اء

به ترویجی کارگذاران مطبع مقبول عالم با اهتمام منشی غلام احمد چان

نقش انطباعات پذیرفت

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۹	غزل	۱	ویباچہ کتاب
۶۱	مثنوی	✓ ۱۵	بہرہ نخستین
۶۲	رباعی	۱۵	مسندہ در ربط الفاظ با اشیا
۶۵	ارشاد اتے چند در شعر دلکش	۱۸	خفت و ثقل الفاظ
۷۲	تخلص	۲۲	بحث در ترادف الفاظ
۷۶	تبصرہ	✓ ۲۲	علم ادب
۷۶	در سرقات شعر	۲۶	اسباب ترقیہ شوق ادبیات
۸۱	بہرہ دومین - علم معانی	۳۰	خصائص زبان پارسی بیاں از
۸۱	فصاحت	۳۵	سناری امتیاز دارو
۸۸	بحث عمومی در بارہ بلاغت	۴۰	تصرفات فارسیاں
۹۱	فصاحت و بلاغت	۴۲	منثور و منظوم
۱۰۵	مجاز لغوی	۴۸	در مرصع و مذمت کلام منظوم
۱۱۲	مجازے کہ در جملہ باشد	۵۲	شعر چیست ؟
۱۲۲	مسند الیہ	۵۲	انوار نظم
۱۲۶	مولف جهان دوست	۵۲	قصیدہ

۲۳۴	تقسیم تشبیه به اعتبار وجه تشبیه	۱۳۷	التفات
۲۴۰	تقسیم تشبیه به اعتبار غرض	۱۴۰	مسند
۲۴۰	تقسیم به اعتبار اداه تشبیه	۱۴۹	تقدیم و تاخیر
۲۴۰	تبصره	۱۵۵	مسئله در باب نفی
۲۴۳	تشبیه تمثیل	۱۶۲	خبر
۲۵۴	تبصره	۱۶۸	خذف
۲۵۹	فرق میان تشبیه و تمثیل	۱۷۴	انشار
۲۶۱	مسائل تشبیه	۱۸۹	اسم موصول
۲۶۹	حقیقت و مجاز	۱۹۱	قصر
۲۷۰	کنایه و مجاز	۱۹۷	فصل و وصل
۲۷۷	فرق میان تشبیه و استعاره	۲۱۱	ایجاز و اطناب
۲۸۷	تقسیم استعاره	۲۲۴	بهره یسین - علم بیان
۲۹۲	تقسیم به اعتبار تجرید و ترشح	۲۲۴	تشبیه
۲۹۳	معنی عقلی و تخیلی	۲۲۷	مشبه و مشبه به
۳۰۳	بهره چهارمین - علم بدیع	۲۲۹	وجه تشبیه
۳۰۷	صنائع معنوی	۲۳۲	غرض تشبیه
۳۰۷	توزیع		
۳۰۸	ایهام تناسب	۲۳۵	تقسیم تشبیه به اعتبار طرفین

۳۲۰	تنسيق الصفات	۳۰۹	ایہام تضاد
۳۲۰	صنائع لفظی	۳۰۹	طباق
۳۲۰	تجنیس	۳۰۹	مقابلہ
۳۲۱	تجنیس تام	۳۱۰	مراعاة النظر
۳۲۱	تجنیس ناقص	۳۱۰	مشاکلت
۳۲۱	تجنیس زائد	۳۱۱	عکس
۳۲۲	تجنیس مرکب	۳۱۱	رجوع
۳۲۲	تجنیس مزدوج	۳۱۱	لف و نشر
۳۲۳	تجنیس مطرف	۳۱۲	جمع
۳۲۳	تجنیس خط	۳۱۲	تفریق
۳۲۳	رد العجز علی الصدر	۳۱۳	تقسیم
۳۲۴	اشتقاق	۳۱۴	تجرید
۳۲۴	ترصیع	۳۱۴	مبالغہ
۳۲۴	اعنات	۳۱۵	مذہب کلامی
۳۲۴	تلمیح	۳۱۵	حسن التعلیل
۳۲۴	ذوالقافین	۳۱۶	تاکید المدح بمایشبہ الذم
۳۲۴	متکون	۳۱۶	تاکید الذم بمایشبہ المدح
۳۲۶	توشیح	۳۱۶	استنباع
۳۲۶	سیاقہ الاعداد	۳۱۸	توجیہ
۳۲۸	بہرہ مخبرین - موازنہ و تنقید	۳۱۸	تجاہل عارف
۴۰۳	پایان نامہ	۳۱۹	قول بالموجب
		۳۱۹	اعتراض

اصغر علی رومی

بے دستوری گرد آورندہ کسے بہ چاپ زون این نامہ نہ پروازد

وَبَشِّرِ الصَّالِحِينَ الَّذِينَ إِذَا عَلِمُوا أَنَّهُمْ يُجْعَلُونَ خَلْقًا جَدِيدًا
لَهُمْ أَزْوَاجٌ طَيِّبَاتٌ لَّهُمْ فِي ذَلِكَ كِبَارٌ وَجَدِيدٌ

اے آنکھیں! یہ سنو! ماویں ہستی تست و ناتوانی ما برمان توانائی تو-ناچہ
فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازہ کہ داری از گنج بے رنج
خود بہرہ بخشیدہ و ناچہ نجستہ و آوری کہ دست بخشش خود را بر بڑہ کاری ما از
ما باز کشیدہ - گوہر خود را در دُرِج جا نہا بود بیت نہادہ و نقد سخن را در
بازار صرافان معنی رواج دادہ -

اے حمد تو خود ستائی ما	وے وصف تو نارسائی ما
بیرون و درون جان مائی	بیگانہ برنگ آشنائی
آہجا کہ توئی دوئی نگنجد	نے نے غلط توئی نگنجد
نے نام ترا و نے نشانی	ہر نام و نشان ترا ست ثانی
ہر چند کہ عقد ما کشودم	خود عقدہ بکار خویش بوم

نقشتم زنگیس نشان ندارم   حرفی عجم بیاں ندارم
خاموشم و بر زبان سحرها   زهر آیم و در دهاں شکرها
گر صد زور تو دور دستم   از جرعه ساقی تو مستم

نازم جو دے پایاں ترا که ستر اعظم و مظهر اتم خود را بمیزبانی جملہ عالمیان برگزیدی
و خوشیاں و بیگانهگان دور و نزدیک را به صلای عام بر خوان نوازش
بهمان پسندیدی تا هر یک را به نعمتی که فراخور فطرت او بود بنواختی و گرسنه
چشمان حقائق و معارف را سیر چشم ساختی - قافله سالاری که خوشخرامان
عرصہ ادارت بر جادہ پیرویش قطره زن آمدہ رات سعادت بسر منزل مقصود
برافراختند - و دامندگان بادیه بخت و اتفاق گل ولای ہرزہ سگالی در
اقتادہ آساں را بر خود شوار ساختند -

شنیدستم من از پیرے خردمند   کہ گیتی نیست جز نقش خداوند
گر از نقش نباشد رہ بہ نقاش   بود انجام توای وای لے کاش
ز نقاش ارشانی بازخواهی   بسا گویم ترا کہ مرد راہی
رسول ہاشمی آن قبلہ دل   بتقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقین طرازد   زمبہء تمامعاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رساند   غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا کہ ذکر حق پیوند جان است   چو درو او نداری رایگان است

الاگر گوش داری بشنو از من سبک بر خیز وزن دستے بدامن

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

اما بعد معلوم است که زبان پارسی در صف السنه مشرقیه بغایت
مطبوع و دلکش افتاده - به بهنجاری که سلاست الفاظ و غنویت معانی و خلط افسر
را تازه و دل پرآموده را شکفته می سازد - و ازین جاست که در اطراف عالم
شماره فارسی گویا از ماهران السنه اخیری بیشتر است - هر چند در آغاز
زبان استیلائے تازیان ادبیات عجیبیا را نشان نداده اند اما در اواخر
قرن ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیره نشر و نظم بهم رسانیدند تا در عهد ملوک آل
سامان آل آبه بر روی کار آمد - با این روز باز ارش علمائے آن دور
نظر به استحکام مبانی ادبیات خویش بسان اصحاب عربیت در تدوین و ترتیب
تصرف و نحو و معانی و غیر و تک التفاتے جائز نه شمرند - چه ایشان خود اهل
زبان بودند و بدین واسطه خود را از رجوع بدین گونه کتب مستغنی یافتند - بخلاف
تازیان که ایشان را فریضه تبلیغ قرآن و نشر احکام ملت از اهم مقاصد
فتوحات بوده است - و اهل عجم چون از کو به سار و وسط آسیا به عزم جهانگیری
برخاستند و پیچا پیچ کرپه و مغاک را در نوشته قلم و دلی را بحیطه تسخیر در آورند
و در اقطار و جوانب آن دیار را رایت جهانداری برافراخته سکه و خطبه آن حدود
بنام خود گرفتند و در رتق و فتق امور مملکت اجرائے فرامین دولت و تنفید

نسخه دستخطی - این کتب است (نسخه)

احکام سلطنت و دیگر ترسلات رسل و رسائل بزبان پارسی قرار دادند -
 هندیان بمقتضای الناس علی دین ملوکهم صورت حال را بریں سنوال مشاہدہ
 نمودہ در تعلیم و تعلیم این زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدرج کمال مسلعی
 جمیلہ بکار برودہ دقیقہ نامعی نگذاشتند - تا از سلیم الفطرتان این تیرہ خاک حضرت
 امیر خسرو دہلوی در فن سیاق و بید بر طبق مذاق ابنائے آن روزگار
 کتابے موسوم بہ عجاز خسروی تالیف نمودند و آن کتابے است کہ با ہمہ
 اطناب و اطالت نظر بہ ضرورت فن بلاغت بیچ باخوندارد - نعم در سرزمین
 خطہ فارس در ایام دولت آتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در
 اوائل قرن ہفتم بودہ است - کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض
 و بید و مسائل متفرقہ علم بیان و بعضے از ارشادات فن شعر و شاعری ترتیب
 دادہ - و الحق کتابے است کہ بہتر از آن در تفصیل ضوابط نظیات فارسی
 یافتہ نشدہ - اما آن بزرگوار نیز بہ تبویب مسائل معانی چنانکہ اصحاب عربیت
 تصفح آن نمودہ اند التفاتے نمودہ و پچنین شاعر مشہور رشید و طوطا رسالہ
 موسوم بہ حدائق السحر دارد - بہ مطالعہ فقیر و آمدہ مشار الیہ در آن رسالہ غیر
 از صناعات فن بید بہ چیزے دیگر نیز داختہ - و صاحب تذکرہ آتشکدہ
 نسبت بہ عبید زاکانی آورده کہ کتابے در علم معانی تالیف نمود - لکن معلوم
 نمی شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزون طبعان

ہندو شمس الدین فقیر دہلوی در خلالِ شہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت
 ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در
 فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آں
 بحثے زائدہ و بہرہ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین
 تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلہ عربیہ امثلہ فارسیہ نشانہ
 دہلوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارہ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی
 آں را بہ اردو کشیدہ -

بلکہ کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام یکے از زبان
 دانان مضامین اکبر آباد در آئندے سنہ یکہزار و صد و بست و پنج تالیف
 نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چون مقلد محض
 است چیزے از خود نیاوردہ۔ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ و
 کتاب نزهتہ الصنائع و رسالہ ہانسوی نیز برہیں منوال یافتہ اند۔ و بالجمہ
 آنچه من مے جستم اثرے از اں نیافتم فالی اللہ المشتکی بنا بریں از
 دیر یا ز میل خاطر م بر آں رفتہ بود کہ چون احدے از اکابر پیشینیاں در
 شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوثیرہ باب موازنہ
 بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بدان بیشتر مصروف است
 التفاتے نمودہ اگر مشیت ازلی بہ آہنگ ایں بے بضاعت سازگار

اقتد۔ کتابے ترتیب دادہ آند کہ متکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد
اما بابے طاعتی خویش بے سرو سامانی خود را جفت می یافتیم بابتیشتہ اندیشہ

۵

زمین دل می کا فتم

بُرِيدُ الْمَرْءِ اَنْ يُعْطَى مَنَاهُ وَيَا بِي اَلَا مَا لِبَشَاءِ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بد آنچہ کہ از پیشانی
موجود است متسک جو تم و آنچہ مفقود است در گرد آور دین آں بر طبیعت
خامدہ و قریحہ جامدہ خود اعتماد نمایم۔ ہر چند در کمین تقریبہ کہ در خور تکمیل این
کار بزرگ باشد منتظر فرصت می بودم۔ اما از رہگذر لوازم بشریت کہ
در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجہ ہجوم و افکار و
معاقب شکنجہ آلام و استقام بودہ تکمیل این مقصد اہم بروئے روز نیامد۔
مع ذلک از ناپائنداری حیات بے ثبات خیل می اندیشیدم کہ دور از دستان
غنجہ امید این افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہر آبدار تمنائے دیرنیہ ناسفتہ
کما قیل وَلَمْ يَتَفَقَّ حَتَّى مَضَى لِسَيْدِهِ ۝ وَكَمْ حَسَنَاتٍ فِي بَطُونِ الْمُقَابِرِ

۵

خوش گشتن است ہر کہ گلچیں روزگار فرصت نمی دہد کہ تماشا کند کسے

تابہ تا بید سابقہ از لی سر رشته مقصود بدست آوردم و براعتما و جرت

عامہ کار ساز حقیقی در پای این شہور کیہ ہار و سیجد و چیل و یکت ہجرہ علی جہا

افضل الصلوات وعلی التحیات بہ استدعائے فرزند ارجمند کہ فی فضل حق سبحانہ
و تعالیٰ سالیان عمرش بہ شمارہ حروف بسملہ تقابل دارد ۵

فروغ دیدہ روشن سواد ی فراغ خاطر محنت ہم آغوش
ز چشم زخم دوراں باد ایمن بقائش با بقائے نوح ہمدوش
متنعہ اللہ بالعلم والعمل وبلغہ غایۃ الامل

بہ تسوید این شگرف نامہ ہر دہ ختم و بہ دیر عجم موسوم ساختم و کار مسودہ
را بہ مولوی عبدالرحیم کہ یکے از اعزۃ تافذہ فقیر مولف است حوالۃ نمودم
آن عزیز دستش مرزاد دوبار زحمۃ نقل را تحمل گشتہ سر رشته ارادت و
اخلاص را از دست نداؤ فخرہ اللہ فی الدنیا و الآخرۃ مقرر است کہ
ہیچ علم و فن در قلم بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیرا کہ مصطلحات
بمنزلہ امارات و اشارات می باشد کہ بر چیزے دلالت می کند و این امور در
ہر قلم و ہر ملکے کہ بہ تدوین و ترتیب علوم و فنون رو آورده مشاہدہ می رود
تا زبیاں چوں دریں میدان قدم فراترک نہاوند وضع مصطلحات علوم و فنون
را بازاے مصطلحات اقوام غیر بکمال خوبی انصرام دادند از آنجا کہ زبان
تازی نسبت بہ دیگر السنہ با خود فصحت عظیم دارد و ایشان را در اتمام این ہم
وقتے بیش روندا و جابریں می توان گفتن کہ تا زبیاں در وضع مصطلحات محتاج
سنہ دیگران نبوده اند اما امرے کہ موجب حیرت است آن است کہ

اہل عجم و ریں معاملہ تقصیر اتے ورزیدہ اندک دال است برضیف بہت ایشان
 یا ربے بضاعتی زبان پارسی۔ چہ ایشان در ہر شخصہ علم و فن بر مصطلحات زبان
 تازی اکتفا نموده اند۔ اما ماہر لیبیب نیکو داند کہ این تقلید در ہر مقام منہج بقیاد
 چنانکہ در نحو و دخول صرف جر را اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم تقلید
 تازی در دخول صرف جر را مجرور گویند با آنکہ ہیچ از نشان جر در وی پیدا نیست
 ہیچین علامت فاعل و زنازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت
 مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامت
 رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و بایں ہمہ انقباب مرفوع و
 منصوب برائے فاعل و مفعول تجویزی کنند و این نیست مگر از تقلید کورانہ آریا
 و طرفہ اینکہ در اردو زبان نیز ہمیں تقلید بہر ہندیاں شدہ ہماں مصطلحات
 تازی را در اردو جاودہ اند بالجلہ عجیاں در وضع مصطلحات علوم و فنون
 ہیچ از خونہ ترشیدہ اند بل و ریں باب بکلی بر آثار قدیم تازیان گام زن
 آمدہ اند و چون چنین است مولف خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ
 ہماں مصطلحات اصحاب عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحث علم معانی
 پروازد۔ ہر چند در بحث بعضی از مسائل کہ مخصوص بزبان تازی است۔

۱۔ مسائل ان و لاماطفہ و انما و ضمیر شان و قصہ و لام تعریف و غیر ذلک را در زبان پارسی

و تھے عظیم رودادہ اما ہما ممکن در تخص تراکیب پارسی کہ باتازی مطاب
 دار و تقصیرے جائز داشتہ مور فراہم آوردن امثلہ فارسیہ تقاعدے
 نورزیدہ یا اینہمہ مشکلائے کہ دریں تالیف رودادہ چوں دریں باب انوفج
 از اکابر مؤلفان عجم در دست مولف نہو۔ اگر بعضے از نشرجات مسائل ضروریہ
 ماندہ و در بعضے دیگر زتے روے دادہ باشد چشم از خلص اجاب نکتہ
 شناس آن است کہ بر شیوہ پاک طینتان گزیدہ آیتن مقولہ عذر
 والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نہاد خاطر عاطر ساختہ مولف را دریں باب معذور داند۔ کما قلت
 ۵ حقیقت نشان معنی نظر گمازند بر عیب چشم ہنر
 نظریہ ہیل بتویب کتاب را در پنج پہرہ ترتیب دادہ اند
 بہرہ نخستین متفرقات کہ ہر چند جزو علم بلاغت نیست اما از چہتے تعلق بہ
 بلاغت دارد و دیر بلخ را از دانستن آن چارہ نیست
 بہرہ دومین در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

بہرہ سیمین در علم بیان

بہرہ چہارمین در علم بدیع

بہرہ پنجمین در موازنہ و تنقید کہ اہم مقاصد ایں کتاب است۔

واقض امری الی اللہ وجہ تقی و علیہ اعتمادی

مسئله در ربط الفاظ با اشیاء

چون به معانی نظر در احوال اشیاء مکنونات می نگریم چنان وضع
 می بیند که اشیاء عالم را به یکدیگر ربطی است که واسطه تناسب الفاظ
 است و الفاظ واسطه اظهار پرآل ربط است بر دیگران و وجود این ربط و
 همه کائنات ساری است - و هیچ شئی که از چیز عدم لباس وجود
 پوشیده از اصل این ربط فارغ نه - و فهم این نقطه موقوف است بر فهم
 اتحاد ماده اشیاء چنانچه در تنزیل اشارت بدین معنی رفته - **أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ**
كَفَرُوا أَنْ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا سَرَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا
مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا حتی طو و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفه بر مواد
 آنها از مبادی عالیه فاضل گشته که بحکم فالمد بدات امرأه از مبدی فیاض
 حقیقی هبط خیر محض اند چنانچه این معنی در کتب حکمیه به دلائل قاطعه و براین
 ساطعه دلال و مبرهن گشته و این مقام تحمل شرح و بسط آن ندارد و این نوع
 ربط در اشیاء بر مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحاد خواص و آثار یا اتحاد
 زمان و مکان و غیر ذلک می باشد - و اگر خواهی که بر حقیقت این ربط آگاه
 باشی تا مل کن در کیفیت ربط اعضاء انسانی که هیچ یک از آن از دیگر

مستغنی نیست. پس آنچه در عالم صغیر مسلم است در عالم کبیر نیز مسلم خواهد بود. و
 میان ذوی العقول علت این ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابه روحانی است
 و فهم کیفیت این ربط محض به موهبت الهی تعلق دارد. و مزاولت اصول حکمی
 را در آن دخل نیست چه عقل جزئی انسانی را در ادراک علی خفیه قدمی
 راسخ نیست و آنچه تا فایده به وضوح پیوسته حکم قطره از محیط اعظم دارد.
 و باید دانست که مراعات تناسب الفاظ در کلام بلیغ موقوف بر بیان قانون
 ربط اشیا است و این وقتی میسر گردد که متکلم از حقیقت وضع کلمات مفروضه
 بکلی آگاه باشد. و این معنی خاصه ذات خداوندی است و بس شما بر این
 فن را از ذوق سلیم ناگزیر است. اے طالب هوشمند زنهار با کس که از ذوق
 سلیم بهره ندارد ویران باب عربده نکشی. چه تفهیم بلید متناهی که در مقیود رسوم جلیل
 مقید است خیل دشوار بل ناممکن است زیرا که فهم کیفیات نفسانی موقوف
 است بر لطافت طبع و سلامت فطرت که وجدان صحیح لازم آن است.
 و بلید را از آن حظ نه. و ملحق به قانون ربط اشیا قانون تناسب بین الفاظ
 و المعانی است که اکابر فضلا بطریق عموم در جمیع لغات به تحقیق آن قائل
 شده اند و بعضی آن را محل نظر گماں برده اند. و الحق اگر صاحب فراست
 صحیح به نظر دقیق در حقیقت وضع کلمات بر آن اشیا نیکو تامل نماید هر آینه متناهی
 را طائفه اولی بر دیده اعتبار را و جلوه گراید تفصیل این اجمال آنکه امر

وضع لغات در هر قوه و هر ملکی در مبدی حال موقوف بر الهام فیاض مطلق
 بوده است که آنرا فیض رحمتش در خمتی وسعت کل شیئی هر ذره کائنات را محیط
 است - همچو بچه که چون از رحم مادر بیرون آید طلب شیر مادر میکند - و بتدریج از
 اغذیه لطیفه میل به اغذیه ثقیله میکند و این محض بحکم اعطی کل شیئی خلقه الله هدیه
 موقوف بر الهام ملهم غیبی است سبحانه و تعالی - زیرا که قابلیت مواد اعیان اقتضای
 همان امری کند که در بدو فطرت در آں ودیعت نهاده اند - همچنین کلمات
 موضوعه به ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصوات بسیطه که ماده اولین
 حروف هجا است ظهور یافت و آں اصوات بسیطه یا مواد اعیان نسبت به مضمون
 داشت بهیچین تا وضع لفظ گستن و وضع لفظ شکستن چه طور با هم دیگر بتلخیص
 گلی دارد - چه اول بر انفصال اجزائے چیزے دلالت کند که از قبیل رشته
 و رسن و تار باشد - و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے که از قسم چوب سنگ
 و آهن و غیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاش
 و سهو ناقابل اعتذار کرده باشی و وحیش همان است که در مابقی مذکور شد
 یعنی تلفظ هر دو جدا گانه باینیت چیزے منفصل الاجزاء نسبت به مخصوصه دارد
 و حاکم بوجود این نسبت ذوق سلیم است و بس - و چون افراد نوع انسانی را
 در مدارج کمال نسبت بارتقاء طبعی رسید همان اصوات بسیطه از هیئت بیاطلت
 به هیئت ترکیب مائل شده بصورت کلمات موضوعه ظاهر شد - و چون بهیئت

اصوات بسیطه ماده کلمات موضوعه است که بر وجود مواد اعیان علی الخلف
المراتب مرتب گشته و بطریق لازم الملامت به اعیان تعلق دارد - می توان
گفتن که اعیان و کلمات هر دو از یک سرچشمه حکمت ازلی آب خورده و اگر چه
بطا هر صورت هر یک در لباس دیگر جلوه ظهور یافت اما در معنی هر دو بر یک
حقیقت واحد متفرع گشته و چون فعلیت اعیان متقدم است بر فعلیت کلمات
اول را بر ثانی تقدم زمانی است

بدان که مقصود از ایراد این بحث درین مقام آن است تا بدانی که
هر کس که از حقیقت وضع مفردات کلمات آگاهی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب
هم آگاه نباشد و از این جاست که بسیارے از ناقص الکلامان در ترکیب
و ترتیب الفاظ را غلط می روند -

بهره نخستین

حقت و ثقل الفاظ

بدان که حقت و ثقل الفاظ ملفوظه موقوف است بر حرکات و سکات
و مخارج حروفی که ترکیب الفاظ از ان است - چه توانی حرکات و اتحاد و

تقارب مخارج در کلمه موجب ثقل آں می باشد ثقل عبارت است از تعسر تلفظ بدان
کلمه پس لفظی که از توانائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں
بر زبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد - و در بعضی از الفاظ توانائی تشدیدات
هم موجب ثقل کلمه می باشد خواه این معنی در یک کلمه متحقق گردد یا دو کلمه یا زاید
از آن که بقاعده او غام به یکدیگر موصول باشند اما که این صورت مخصوص بزبان
تازی است و اغلب که چوں کلمات پارسی را بمیزان مذکور موازنه کنیم چنان بوضوح
می پیوندد که ثقل در زبان پارسی در یک کلمه یافته نشده - چه توانائی حرکات و اتحاد
و تقارب مخارج در این زبان ناموجود است - و در اینجا یک از کلمات پارسی
بیش از دو حرکت متصل به یکدیگر نظر نیامده - نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سه حرکت
یا زیاده در کلمات متعدده امکان دارد و در تازی سه حرکت در یک کلمه و از چهار
تا هشت حرکت در کلمات متعدده بطریق متتابع و توانائی بلا مضائق جمع شدن می
تواند مثلاً در جمله ضَرْبٌ لَدَقْبَعَشْرٍ هِشْت حرکت بشمار می آید و چون در
همین جمله حرف فارو کلمه لم که از معنی استغناء مشعر است به فزائی و بگوئی قَلَمٌ
ضَرْبٌ لَدَقْبَعَشْرٍ شماره حرکات متوالیه تا بیازده می رسد و اگر در همین
جمله تصرف نماند خواهی ارم نام شخصی را بطریق فاعل فعل زیادت کنی و بگوئی
قَالَ اَرْمٌ فَلَمْ ضَرْبٌ لَدَقْبَعَشْرٍ به این که شماره حرکات متصله تا به پانزده
می کشد و هو مگاتر می و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در باب خفت و

ثقل و معلوم است حاجت تفصیل ندارد۔ اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی
 اتفاق افتد۔ زیرا که حروف مخصوصه زبان تازی را در ترکیب کلمات پارسی راه
 نیست و اکثر منشأ ثقل همان حروف می باشند و ازین جا است که اسباب
 تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال^{له} و اسکان و اوغام مختص بزبان تازی است
 و چون امتیاز حروف زائده و اصلیه نیز از خصوصیات زبان تازی است۔ و همین
 معنی موجب وسعت نطاق لغت عربی است بنا برین اینیه کلمات تازی و کلمات
 ثلاثیه غیر مجروده از حیز احصاء افزون است بخلاف زبان پارسی که امتیاز زیادت
 و اصل حروف را در آن مدخل نیست و بیشتر کلمات زبان ثلاثی و ثلاثی و رباعی
 است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبان تازی هیچ اسم کم از
 ثلاثی یافته نشده الا در مبهمات و چون قیاس حروف زائده در اینیه ثلاثی و رباعی
 و خماسی غیر مجروده راه یابد ترکیب بعضی از کلمات تا بسباعی می رسد۔ پس لامحاله
 تلفظ بدان کلمات مستلزم ثقل گردد۔ و تشدید حروف که لازم عمل اوغام است هم
 از خواص زبان تازی است۔ بچون در یک کلمه یا در دو یا زیاد از آن عمل اوغام
 را بکار برند بضرورت صوت تشدید بهم می رساند۔ و این معنی در زبان پارسی
 منفقود است نعم لفظ عوژم و فرخ را با سبیل مشتد خوانده اند و این هر دو مرکب اند۔
 و گاهی لفظ مخفف را هم بضرورت شعر می تشدید می خوانند۔ مثلاً لفظ زروشکر

و صیغه مضارع از مصدر پریدن و غیر ذلک و حکیم فردوسی لفظ کشری را و مولوی
 نظامی لفظ پری بالضم را مشدود آورده اند - و هر دو بزرگوار از فحول شعر از زبان پاپی
 هستند - اما این معنی مستند بضرورت شعری است - نه باصل وضع کلمه پس
 توان گفتن که تشدید را در وضع کلمات پارسیه مدخل نیست لا بدرت و برنا در
 حکم نتوان کرد -

باید دانست که اوضاع طبیعی بلاد و امصار مختلفه بر یک و تیره نیست - و
 ریح و میاه و دیار و قباغ را با مزجه مردم آن جا با مناسبت مخصوص است و قوی
 نظریه مردم بهمان مناسبت مخصوصه در مراتب ششی نشو و نمائی پذیرد - و عضلات
 و اعصاب که در جرم کام و زبان و مجاری تنفس نهاده اند در ملائمت و خشونت
 و لطافت و کثافت در یک مرتبه نتواند بود و الفاظی که مردم آن بقاغ بدان تلفظ
 می کنند سخت و ثقیل آن موقوف بر لطافت و کثافت عضلات و اعصاب و آلات
 اصوات ایشان می باشد - و بهین معنی اشارت رفته در کلام مجید بالفاظ مختلفه
 اَلْسِنَتُكُمْ وَاَلْوَانُكُمْ چه لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان که پاره گوشت است
 و بطریق مجاز بر الفاظ لغت هر دو اطلاق می کنند - نظیرش لفظ آفتاب است که
 بمعنی کره جرم مخصوصه منوره و ضوئه آن هر دو مستعمل است و این اختلاف اوضاع
 بلاد و بهین در اختلاف السنه مشاهده رفته بل در اخلاق و عادات مردم نیز
 بهمان نسبت متحقق است چوں این مقدمه متمهید گشت می گوئیم که تلفظ کلمات

بقاع مخصوصه بر مردم بقاع آخری که بعد مسافت ممتده میاں آنها ثابت است
 خیل و شوارے آفتد۔ نعم بمزاولت و ممارست سالیان درازی بحکم معتادے
 شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است بنا بریں می توان گفتن کہ
 کلمات لغتہ بہ نسبت مردم لغت غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ و اگرچہ ایں امر در حق
 اہل آں لغت قویں صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس
 تلفظ تاووال را بمخرج تاووال ہندی و اہل عرب برعکس ایشاں تلفظ تاووال
 ہندی را بمخرج تاووال تازی تلفظ میکنند۔ و وجہش ہمان است کہ در
 مابقی مہید ذکر یافت۔ و چون ایں نوع خفت و ثقل کلمات بہ اضافت
 مردم اہل آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخفت و ثقل اضافی تعبیر
 کنیم قابل و تدبیر۔

بحث در ترادف الفاظ

اصطلاح ترادف اکثر براسنہ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین
 و مولفین ہم ترادف الفاظ قابل شدہ اند و اکتی کہ در اطلاق ایں لفظ مسامحتہ و نیز
 اند و الا ترادف الفاظ تحقیقہ است کہ نزد ما ہرین اسنہ اصلے ندارد و زیرا کہ
 وضع مفردات کلمات مبنی است بر اعتبارات جد اگانہ اعتبار یکہ در وضع یک

کلمہ معتبر است غیر آن اعتبار است کہ در وضع کلمہ دیگر ملحوظ است۔ کما مر آنفا۔
 و اگر کسی بیدہ تحقیق در وضع کلمات و ارسد و مبعا بصیرت ناقدہ سمرہ را از
 نامہ باز و اندہ سہولت در یاد کہ ہیئت مخصوصہ کلمہ از ترتیب حروف و حرکات
 و سکنت آن بہم میرسد و این برہان قوی است بر ابطال این دعویٰ و تزییف
 این مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضح نظر بہ اختلاف معانی در وضع
 الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و کیران و ختلی و خنگ و باد و بانے۔ و ہسون
 و رہ انجام و غیر ہا ہیئات مختلفہ قرار دادہ۔ و اختلاف ہیئات خود دلیل است
 بر اختلاف اعتبارات۔ و اختلاف اعتبارات مستلزم تغایر معانی است بچنین
 بسیارے از نا محققان کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتہ اندازند گماں می برند
 کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ منات میرسد و از تقریر یکہ ماندگو
 ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ با بحکمہ حقیقت مترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ۔ نعم
 اگر وجود مترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر ازین نہ۔ چنانچہ می
 توان گفت کہ شتر مترادف جل است نہ ابل مترادف جل و اگر چہ در مجاری
 استعمال ابل را مترادف جل می گویند و این معنی برواقف لغت اشتقاق
 مخفی نتواند بود و اگر کسی گوید کہ بسیارے از مؤلفان مترادف الفاظ قائل شدہ
 لہ و فہم این معنی کہ ابل مترادف جل نیست موقوف است بر فہم اعتبارات کہ واضح ہنگام وضع آن را
 ملحوظ داشتہ و این امر نیست کہ کم کسی از علمائے محققین بدین رتبہ امتیاز یافتہ ہ

اندوایں خود دلیلے است بر وجود آں - گوئیم کہ ماوریں باب مقلد دیگران شیتیم و
مع ذلک می توان گفت کہ قول ایشان مترادف نہ منہی تحقیق است بل بطریق
تفہیم مبتدیان تسہیل لفظ را مترادف لفظ دیگر قرار داده اندوایں معنی موجب نقص
و عوی مانیت فافہم فافہم -

علم ادب

ادب محرکہ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیر کی و نگہداشت حد ہر چیز
است - و از قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمہ تاریخ تجویز نموده چنان توضیح
مے پیوند کہ علم ادب علم معین نیست - تا تعین مہم آں کردن بتوانیم بل
مجموع علوم عدیدہ را ادب مے نامند - و صاحب منہی الارب گوید کہ علم ادب
عبارت است از علمے کہ ہداں خود را از غفل در کلام نگہدارند و آں دوا زوہ
قسم است بہشت اصول بدین تفصیل - نعت، صرف، سخن، اشتقاق معانی،
بیان، عروض - قافیہ و چہار فروع بدین نظم علم رسم الخط و علم قرض الشعرا آں علمے
است کہ امتیاز کردہ مے شود ہداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب علم
انشار نشر از خطب و رسائل و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و الجملہ ادب قومے عبارت
است از مجموع شعر و نظم آں قوم و ازینجا است کہ ماہر شعر و نظم قومے را ادیب بان ایشان گویند

والا بد است که چنین کس در علوم مذکور دست گما به بلند و پایه ارجمند داشته باشد و
شاعر را ناگزیر است که ادیب کامل باشد - و شاعری امر طبیعی است و لهذا هر
ادیب شاعر نتواند بودن و کمال ادیب آن است که به هنگام تکلم او را در اظهار
آنچه که مطلع نظر اوست دقتی روندند - و در فراهم آوردن هر گونه الفاظ که نقش
مقتضی آن است قادر باشد -

هر چند ارباب فنون در حرفتی که اشتغال دارند بمقتضای محلّ جزئی
بذلكم فرعون در مراح آن خیلے بالعدی نمایند - گوئی در نظریات فنون اُغری
در برابر فن ایشاں و قعته بیش ندارند اما شک نیست که فنی از فنون حکمت و دانش
در مدنیات قوم رواج نیافته که از سرچشمه ادبیات آن قوم سیراب نشد
باشد و نخواهد بود زیرا که هیچ علم و فن بی پایه تکمیل نرسیده تا ذخیره الفاظ و مصطلحات
را بر وجه کمال بهم نرساند و این معنی دلیل واضح است بر احتیاج آن علم و فن
بسوی علم ادب که متکفل آن است و از همین است که ادیب کامل هر گونه
خیالات را به سهولت تمام به نحو عرض و دادن می تواند که دیگران امیسترنوب
و صدق این مقال و قعته پدید آید که در عبارات و کس از مصنفان علمه یا فنی لغو
و اسیم یک از آن هر دو در ایضاح معنی و سلاست الفاظ و عذوبت بیان تا
بحدی رسیده که خوانندگان در حیرت فرو می مانند و دیگرے از عهده تفهیم و
ادای معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلمان را در فهم عباراتش اشکالات زانده

روئے میدہد۔ وجہش آن است کہ آن یکے را از ادبیات بہرہ کافی و حظی
والی حاصل است و آن دیگرے احسن ادا کہ آں لوازم ادیب است چینیے
یا خونداشتہ است۔ و ہمیں حال است مخاطبائے قومے را کہ یکے بر
مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام حجت می تواند کردن و دیگرے از اظہار معنی
مقصود چوں خود در گل فروئے ماند۔

و بالجملہ ضرورت ادب بیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال افتد
زیرا کہ ترقیہ قوی عقلیہ و افادہ بنی نوع و اصلاح ہر گونه مہنیات انسانی مربوط بدان
است۔ و بر ماہر علم تاریخ خود ہویداست کہ نا استوار بودن قومے در ادبیات
دلیل بر جمود آن قوم است۔

اسباب ترقیہ شؤون ادبیات

این بحث تعلق بہ علم محاضرات و سیر تواریخ دارد۔ چوں در تواریخ اقوام
مختلفہ غور و غوض و دچناں بوضوح مے پیوند کہ چند انکہ قومے در تحقیق مواد و ششی
روئے بایجاد و اختراع آورده فنون متفرقہ را در سلسلہ تدوین و ترتیب می آرند و
ایشان بوضع مصطلحات جدیدہ یو مانیو ما ترقی مے پذیرد۔ و اگر لفظ و زبان پیش
نہ یابند کہ تعبیر از معنی مقصود بدان گفتد بزبان دیگر رجوع مے نمایند تا بتدریج

نطاق الفاظ آل قدر بوسعت مے گراید کہ دیگران دریں باب محتاج ایشان می
باشند و بدین ہنجار زبان ایشان بوصف جامعیت علوم و فنون متصف میگردد۔
ادبیات تازیان کہ آغازش از آغاز زمان استیلار و نچامش تا او آخر
قرن ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافته و تا چند قرن دیگر یک
حالت برقرار بوده است۔ اما بے آنکہ اسلامیات علوم و فنون اہل مصر و یونان
را در مکاتیب خویش جا دہند زبان تازی را بہ لقب اُمّ اللّٰسنہ یاد نہ کردند و
و کفی بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فن شعر نیز در ترقیہ ادبیات قومے دخل تمام دارد۔ و تازیان گوئی ہن
میدان از ہمہ اقوام عالم گوئے سبقت ربودہ اند۔ و وجہش بر ظاہر است زیرا کہ
مذاق شعور و طبع ایشان از بدو فطرت بود و بعیت نہادہ اند کہ تو اں گفتن کہ این
فن نزد ایشان ما بہ الامتیاز قرار یافتہ و ہم مخصوص بر جال نبودہ است بل زنان
نیز دریں خصوص بار جال ہم پائے ایشان راہ رفتہ اند و از نیجاست کہ اقوام غیر عرب
را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستن آن گزینیت آن است کہ وسعت کہ در
ادبیات از فن شعروئے مے نماید یعنی بر اصول تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد
و ایں نوع اصول موجب از دیو بلاغت مے افتد زیرا کہ شاعر کیفیات طبیعیہ و
تأثرات نفسانیہ را بروجہ بر دیگران عرضہ مے دہد کہ در اظہار ایں گونه حقائق
طریقہ انیقہ بہتر از فن شعر یافتہ شدہ۔ و اگر کسی گوید کہ مصور و سنگ تراش ہم

بروگیاں نقش چیزے را بعینہ و نظر دیگران جلوہ مے و ہند و دعویٰ خصوص شعری
باب و قعے ندارد و بجوابش میگویم کہ بلے آنچہ گفتی برستی نزدیک تراست اما ظہور
کمال مصرع و سنگ تراش بیرون از محسوسات خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیات نفسانیہ
باطنیہ را نتواند برودیدہ نظر گیان جلوہ دادن۔ بخلاف شاعر بلند پایہ کہ دسترس آں دارد
کہ حقایق خارجیہ و باطنیہ ہر دور را بخوکیہ خواہد در لباس تشبیہ و استعارہ برودیدہ اعتبار
جلوہ دہد۔ و بالجمہ اثرے کہ از شعر را دیات قومے مقصود است قیاس آں از
مخاورات عامۃ الناس می توان کرد۔ چہ زبان شعر را در طبقات اہل آں
بروجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ و چون بنائے کلام شعر از مبنی بر اصول تشبیہ
و مجاز مے باشد کہ در انبساط و انقباض نفس اثرے عظیم دارد۔ بنا بریں طبع اہل
روزگار مستعد آں باشند کہ آں را بحسن قبول تلقی نمایند۔ اما شمارہ شعراے قومے
کہ زبان ایشان را بمیزان استناد و استشہاد مے بخند و ہر فرنی و قعے شیر
نبودہ است چنانکہ بر ماہر ادبیات قومے مخفی نیست۔

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قومے علم سیر و تواریخ است چہ کار کرد
ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجودان و مختصران
و مؤلفان آں قوم ہمہ در کتب سیر و تواریخ سمت تحریر یافتہ برائے ضروریات
ایشان بطریق یادگار جہ صفحات روزگار پدیدار مے ماند۔ و الحق کتب تواریخ را
در ادبیات شریہ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیل ادبیات قومے

بغیر از کتب فن تواریخ مقصود نیست۔ مؤرخ مروجے باید فاضل از طریق استدلال
 آگاہ و تامل راجح را با اسباب آں ربط صحیح و ادون تواند۔ و در زبانے کہ بتالیف است
 بر آرد هارت کلی داشته باشد۔ شاعر و مؤرخ ہر دو زبانداں مے باشند اما فرق میان
 ہر دو آن است کہ شاعر صورت بیان را رنگ ریزی تشبیہ و استعارہ چنان پدا
 میدہد کہ موجب استغراب متعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازم اغراق و
 غلو امتزاج یافته از اصل خویش دوری افتد۔ و سہر ایں امر آن است کہ شعر تا زیو
 تشبیہ و استعارہ مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و ایں معنی البتہ شگ راہ
 مقصد مؤرخ میگردد زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است کہ واقعات مدنیہ و حوادث
 سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورت اصلیہ آں جلوہ دہد۔ تا موجب اعتبا
 و دیگر اں آید۔

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قومے و یانات و شرائع آں قوم است
 و از اینجا است کہ محققین آں بہ متفق ہستند کہ کلیات را درین خصوص دفعہ عظیم است
 و الحق کہ اساس ادبیات بعضی از اقوام منہی بر ملت ایشان بودہ است۔ و
 اصل درین باب آن است کہ تعلیم مذہب و ملت موقوف است بر کتب
 سماویہ و صحف الہامیہ و ایں نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ علمناں
 را و سترس آں نباشد کہ بے تعلیم و تعلم بر فہوم آں عبارات آگاہ گردند۔ یا بریں
 احتیاج بر سفرنگ آں داعی گرد و تا کوتہ دستاں و کم سواد ارج اور فہم آں سہولتے

دست دهد۔ چنانکہ در کتب سماویہ ہر ملت مشاہدہ می رود کہ در شرح عبارات آن
 تودہ بر تودہ شروح و تفاسیر تالیف کرده اند۔ و بالجمہ ملت و کیش قومے را کہ
 اساس آن بتعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیہ ادبیات ایشان قلمے لایخ است
 و آنچه در بحث ترقی و تنزل ادبیات قومے از تذکرہ آن چارہ نیست آن
 است کہ قومے کہ مالک از مہ جہان داری و ماسک اعنہ کامگاری باشند بضرورت
 در انکشافات علوم جدیدہ و اختراعات فنون متنوعہ و ایجادات و مصنوعات مختلفہ
 سعی ہرچہ تمام تر بکار مے برند۔ و بدین نہج در محاورات ایشان مصطلحات ضروریہ
 راہ مے یابد و نطابق ادبیات را وسعت تمام دست دهد۔ گوی عروج و ولع
 در ترقیہ ادبیات قومے و غلہ عظیم دارد۔ و انحطاط آن موجب زوال ادبیات
 ایشان است و بس۔

خصائص زبان پارسی بدان امتیاز

از جملہ اموریکہ طالب را از مراعات آن ناگزیر است۔ خاصتہ کسانی
 را کہ مقصدی ترجمہ از پارسی بزبان دیگر بالعکس آن باشند علم بہ بعضی از
 خصائص پارسی است و ہر چند بیان آن بوجہ استیفاء دشوار است اما بہ
 استقرار ناقص بہ ضبط آن مے پروا زیم۔

اول اینکه پارسیاں در زبان خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔
 صیغہ فعلی را کہ برائے مذکر استعمال کنند همان را برائے مؤنث می آرند و
 در تازی صیغہ مذکر و مؤنث جدا گانہ تجویز کرده اند۔ و ہمیں حالت در استعمال
 اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشد یا مستتر متصل
 باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدم امتیاز
 مذکور بر متعین نشوار نمی آید۔ بل از سیاق و سباق کلام بہر سہولت تمام فاعل
 و مفعول را در می یابند۔ حاجت بقرینہ لفظیہ نمی افتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبان پارسی شش است و در تازی ہر وہ۔ و شش
 اینکه صیغہ تشبیہ مخصوص زبان تازی است یا پارسی نشانہ ندارد۔
 سوم۔ در پارسی رعایت تطابق فعل یا فاعل در صیغہ ہائے مختلفہ ضروری
 است۔ فاعل ظاہر باشد یا ضمیر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد۔
 یا تشبیہ یا جمع صیغہ فعل را واحد می آرند۔ اما چوں فاعل ضمیر باشد البتہ تطابق
 میان صیغہ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے بہیئت ہر فعلی علامت لفظیہ قرار داده اند۔
 کہ بدان فعلی را از فعلی امتیاز می دهند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال
 اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختن صیغہ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

بل موقوف بر سماع است و این مشکل است مطالبان نوآموز را که بدولت محاربت
روزگار و دراز حل آں و شوار است - اما در تازی مشکل دیگر روئے میدهد
و آں قوانین معتل و هموز است که در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و
اوغام و اسکان و تحریک اجزای می یابد - و مبتدیان بل بعضی از محصلان نیز در اخذ
صیغه معینه فردی مانند بدقت و تامل تصحیح آں می کنند -

ششم - رتبه که در تعیین معنی لام تعریف و تازی پیش می آید پارسیان از
آں اصلا خبر ندارند - و این محله ایست اوق من الشعر و احد من السیف که در آں
شاهسواران عرصه تحقیق را بسیار از نشیب و فراز و تل و مغالک پیش آمده و
از جاوه مستقیم انحراف و رزید در گوزیاں افتاده اند کما لا یخفی علی من له نظر
فی کتب القوم و از اینجا است که در زبان پارسی باطهار معنی لام تعریف که معانی
مختلفه استعمال کنند لفظی یافته نشده و ازین روئے زبان پارسی از تحقیق مسائل
لام تعریف که اصحاب عربیت آں را در عبارات و عوایه شرح میدهند بکلی فارغ
هستیم - آنکه ضمیر مجرور را پارسیان متصل به ضاف و هم منفصل بالفاصله
می آرند و در تازی انفصال جایز نه -

هشتم - پارسیان صفت را مقدم بر موصوف و هم موصوف را زوئے ذکر میکنند
و در تازی قطعاً موصوفی آرند و در پارسی فضل میان موصوف و صفت روانه - الا
بطریق شد و نظر به ضرورت شعری و در تازی مقرر است

نہم۔ پارسیاں اصلا و ترکیب اضافی فصل نے کند ورتازی بصورت
جائز و این فصل اکثر بہ حرف مازائدہ مے آرند۔

دہم۔ ترخیم منادی ورتازی مطرواست و درپارسی اصلے ندارد۔
یا زوہم یا بنیاد و اعراب صرف اسمے منع آں مخصوص زبان تازی آ و درپارسی نشانے نداد
دوازوہم تعریف متبدا اگرچہ ورتازی ہم مختلف فیہ است و نظریہ اکثریت
آں جمہور سخاۃ قائل آں شدہ اند اما درپارسی اعتبارے ندارد۔

سیز دہم مسئلہ عوامل لفظی و معنوی درپارسی کہ بدال تغیرے در آخر کلمہ راہ
یابد پہنچ نیست نعم بعضے از حروف افادہ معنی مخصوص فی کنند۔ اما در معمول لفظا
تغیرے پیدا نمے کنند۔ چنانچہ در جملہ ”زید و خانہ شستہ است“ بہ تتبع تازی
میگویند کہ در حرف جار است و خانہ محو را اما بہ نحو یکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند
فی الدار و لفظ دار را بحر کت کسرہ مجرور مے خوانند و پارسی بولے ازیں نوع تغیر نداد
چہا دہم۔ تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بدال آشنائے۔
پانز دہم۔ ورتازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرور و مزید را اوزان
مخصوصہ متعین است و درپارسی تعیین اوزان را دخل نیست۔

شانز دہم۔ ورتازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کنند کہ آں
را بہ خصائص ابواب مے نامند۔ و درپارسی ایں گونه خصائص مصادر را نشانے
یافتہ نشدہ۔

ہفدہم۔ اما لہ در زبان پارسی دخل ندارد و اشباع در بعض الفاظ بصورت

راه یافته و در تازی عام است -

پنجم - هیچ کلمه در زبان پارسی متحرک الاخر نیامده و در تازی عمومی دارد -
 نوزدهم - بار مختفی و واور محدود و واور و یار مجهول را در تازی راه نیست
 و در پارسی بطریق عموم -

بستم - حروف اصلی و زائده را در زبان پارسی اعتبار نمیست و در
 تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نهاده اند -
 بست و یکم - اضماع قبل الذکر و پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الالبوطی
 نوع از تاویل چنانکه معلوم است -

بست دوم - در پارسی ترکیب اسم و صیغه امر افاده معنی اسم فاعل و اسم
 مفعول و مصدر و ظرف و آله می کنند و در تازی مسموع نشده -

بست و سوم - در پارسی غیر از دو سه لفظ به تشدید نه خوانده اند و بعضی وقت
 شعری در بعضی از الفاظ ویدیم تشدید جائز داشته اند و در تازی عام است -

بست و چهارم - اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورت خاص
 که معلوم اهل تصریف است و در پارسی سه ساکن هم مجتمعاً جائز داشته اند -

بست پنجم - در پارسی ضمیه مجرور اگر چه باشد که با غیر لفظ مضاد اتصال
 دهند و این بیشتر در نظم اتفاق افتد - سعدی وید

خدایت ثنا گفت و تجلیل کرد / زین کوسر قدر تو جبریل کرد

اے خدا شنائے تو گفت و بخیل کرد و در تازی قطعاً منفصل

از مضاف نمی آزند *

تصرفات فارسیاں

بدانکہ چون کلمہ را از زبان دیگر استعمال کنند وضع کہ آزاد را اصل زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد۔ و این تغیر یا در ہیئت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس۔ و یا در معنی کلمہ کہ واضح آن را بہ ازانے معنی معین وضع کرده باشد و در زبان دیگر بہ ازانے معنی دیگر در آزند۔ نہ بطریق مجاز کہ آن از وادی دیگر است و این از وادی غیر آن۔ و پارسیاں این ہر دوگونہ تصرف را در زبان پارسی جائز داشتہ اند و این تصرف اگرچہ نظریہ اصل وضع کہ آن را در زبان منسوب الیہ حاصل است جائز نیست۔ اما چون اسانہ زبان آن را بحسن قبول تلقی نموده اند مفرداً مسلم خواہد بود۔ واحدے را در آن مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کلمہ پارسی خود در زبان پارسی بے تغیر ہیئت در معنی غیر معروف استعمال شود چنانچہ لفظ مہمان را بہ معنی مصدری می آزند۔ زلالی خوانساری گوید

لے از وضع ہیئت است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات ترتیبی بر گزیدہ

خرامانش به قصر خوشن برو بهشته را به بهمان چمن برو

یعنی بهمانی چمن برو - سعدی گوید ۵

که باشند مشیت گدایان خیل به بهمان ارا سلامت طفیل
و لفظ حور باضم را که جمع حورا است مفرد قرار داده بلفظ حورا جمع کنند - سعدی گوید

۵ حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیان پرس که اعراف بهشت است

و گاه لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچه درین شعر ۵

آل ماه دو هفته در نقاب است یا حوری دست در خضاب است

و حافظ گوید ۵

شکر ایزد که میان من و او صلح فدا حوریاں رقص کنان ساغر شکرانه زوند

و از همین قبیل است لفظ صُور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق و غیره که

پاریاں گاه و احد قرار داده بقاعده فارسی بصورت جمع الجمع می آرنده غلطانی

گوید ۵ اے رنگ آمیز این گهرها

وے از تو که از شش صُورها

نظیری گوید ۵

نیست گردیوانه جائے تعجب بهر صییت

کز عجبانه دوراں دیو را خاتم رسید

هم او گوید

۵

غمز و زناخت خوش ترين ناهل   گرد و اسرار باي پنهان فاش

صائب گوید

۵

هر چند صائب مير و سامان نو ميدي كنم   زلفش بستم ميده سر رشته ر آما لها
و لفظ صيقل را كه صيغه صفت مشبه است و معني فاعليت را متضمن يعني

مصدر قرار داده علامت فاعليت به حرف گرد و آخر او ضم كند ظهري گوید ۵

عشق صيقل گر آئينه ادراك كنم   تيره گر ديده ز زنگ هوس پاك كنم

و همچنين در آخر لفظ ساقی علامت فاعليت به فرمايند هم او گوید ۵

بساقي گري گر كند جلوه حور   ز دستش بگيرم شراب ظهور

و گاه اسم ظرف عربي را كه بر وزن مفعول يا شد معني مصدر قرار داده علامت

اسم ظرف بقاعده پارسي بدار ضم كنند - بلالي استر آبادي گوید ۵

تامباد آگاه از ذوق گرفتاري شوند   ميكنم آزاد طفلان از مكتب خانها

و از قبيل مكتب خانه است لفظ منزل گاه حافظ گوید ۵

كس نكست كه منزل لگه مقصود كجاست

اين قدر هست كه بانگ جبرمي آيد

و گاه بر اسم تفصيل بقاعده پارسي لفظ ترك افاده معني تفصيل كند به فرمايند

۵

خواجه کرمانی گوید

مرا و می کده پر میز کردن اولی تر
که گفته اند به پر میز پشت و جبار

۵

سعدی گوید

ترک حسان خواجه اولی تر   کا احتمال بجائی تو ابا ان
و لفظ سلم که به سکون سین و کسر لام است بقاعده پارسی جمع نموده مسلمان
بکسر لام گفته اند و این قیاس بجائے خود درست است اما پارسیان درین لفظ
عجب تصرف بکار برده اند یعنی بفتح سین و سکون لام مفرد قرار داده به جمعی مسلمانان

۵

گویند - حافظ گوید

مسلمانان مرا وقتے دلے بود   که باوے گفته گر مشکلی بود

۵

النوری گوید

اے مسلمانان فغان زد و در چرخ چنبری
وز نفاق ماه و قصد مهر و کید مشتری

و لفظ کا فر را به رعایت قافیہ فاعل می آرند - و این عام است و در
اشعار اسانده مطرو - و همچنین در بعضی مصادر عربیہ بقاعده فارسی علامت مصدر
زیاده می کنند - چنانچه در طلب و فهم و رقص که مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن و فهمیدن
و رقصیدن استعمال کنند و گاهی کلمه پارسی را بقاعده عربی بصیغه صفت متثنیہ
می آرند - موی اصغهبانی از لفظ زلف بصیغه اسم مفعول مشتق می کند ۵

مزلف چوں شود و لبر دولت میرسد عاشق

خط مشکین او خاصیت بال ہما دارو

نظیری نیشاپوری گوید ۵

بہ تحریک نسیم خاطر مآشفہ می گردد

بخود رانی سر زلفین لدا راست پنداری

و ہم در آخر مصدر عربی حرف یاء و تاء ملحق ساخته کمال را کمالیت گویند۔ سعدی

۵

گوید۔

اگر ماند خسارت گم در بوتانست زمین از کمالیت شرف بر آسمانست

و گاہے لفظ امنیت را بمعنی امن می آرند ۵

ظہوری این سخن باور ندارد کہ در ملک خطر امنیت نیست

و لفظ تسلی و تمغی و تماشی کہ بحرف یاء ما قبل مکسور و صا و عریبہ اند بہ الف بدل

کرده تسلا و تمنا و تماشا آورده اند و ہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعیل است بمعنی تسلی

بصیغہ اسم فاعل استعمال کرده اند۔ صاحب گوید ۵

بہ اندک نسبت عاشق تسلی می شود ورنہ

بہ آہو نسبت دوری است چشم شورش لیلی را

۵

و مولف راست۔

بصبر میج تسلی نمی شوم روحی بیابنا لہ دل عالمی خراب کنیم

و از ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاه شدن و لفظ عذار را که بمعنی خطافا
است بمعنی رخسار استعمال کنند۔ ۵

دل عالمی بسوزی چو عذار بر فروزی
تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا
و گاهی بر لفظ پارسی الف و لام تعریف بقاعده غنوی داخل کنند ❖

منثور و منظوم

سخن اعم از اینکه منشور باشد یا منظوم از جمله مزایای قوت انسانی است که
صانع حقیقی با قدرت کامله و حکمت شامله خویش آن را بجهلیه نطق بیاراست نطق
را در لایه اظهار سخن ساخت۔ و اختلاف السنه بر طبق اختلاف عوارض طبیعی امکانه و
بلا و پدید آمدن اگر قوت انسان اختصاص به سخن که مشتمل بر صالح و مہیات تمدن و
معاشرت و رع انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلہ نظام عالم بدین خوبی کہ مے
بینی بہ فساد مے انجامید۔ و مقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ
بر دیگران عرضه دہد۔ و این امر فطری است کہ تصنع و تعیل را در آن مدخل نیست
این قدر چنانکہ متعارف است بشیر در صورت کلام منشور و وقوع مے یا بدینچہ منظوم

لے می توان گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است - ۱۲ منہ ۵

امر صناعی است و پیدا است که طبیعت بر صنعت مقدم است بنا برین کلام
 منشور بر کلام منظوم مقدم باشد - واحدے را در آل مجال سخن نیست - چه اگر خلاف
 این می بود بایستی که همه افراد انسانی در کلام منظوم حرف میزدند - و اذلیس فلیس
 چون انتظام معاش و معاد مردم منوط به سخن است که کلام عبارت از آن است
 پس سخن گوهرے است گر انما یہ کہ غواص مشیت انبی - آں را از قعر دریائے
 قدرت لم یزلی بساحل شهود جلوه داد - و در ذریع فطرت انسانی و ولایت نهادے
 اگر به نبودے سخن از خدا نبی کے بدے نزد ما رہنما
 و تحقیق این معنی که منشور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آن است که فضیلت
 و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس وسعت آل چیز در امور معاد
 و معاش که افراد انسانی را از آل گزینیت و بالبداهت می دانیم که کلام منشور
 در وسعت آباد عالم انسانی سجدے روانج یافته که در هیچ از منہ و ممالک قوے
 از اقوام عالم از آل متغنی نبوده و نخواهد بود - نظر بدین ضرورت منشور را بر منظوم فضیلتے
 است ظاہر و مزیتے است واضح و این معنی در بادوی النظر سلم است اما نظر دقیق
 اقتضائے آل می کند که از جهت دیگر منظوم را بر منشور تفوق زائد حاصل است و
 این تفوق نہ بالعموم است - بل بہ نسبت خصوص محل - چه تاثیر کلام منظوم در نفوس
 نہ محدود و تا بہ افراد انسانی است - بل در حیوانات عجم نیز مشاہدہ میرود و غلصہ چوں
 بہ اصول ایقاع مقترن باشد - و کلام منظوم در بعضی از موارد کار اعجاز کرده است

چنانچه بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاهر است - اما نزول کتب سماویہ در کلام
منشور دلیل تین است بر اجمیت کلام منشور چه بصورت نظم مفاسد اغری احتمال
داشت که باعث بر البطل مقصد هدایت می افتاد - و آنچه در بعضی از مقامات
تزییل آیات بصورت کلام منظوم وارد شده نه از جهت نظم است بل توقع آن
از جمله لوازم کلام بیغ است که ضرورت ترکیب الفاظ بر طبق قواعد معانی بدان
داعی شده - اما قول صحیح درین باب آن است که معنی باشد که در مقام مخصوص آن
را در کلام منشور از آن موثر تر می یابند که در کلام منظوم و همچنین بالعکس پس نتوان
گفتن که منشور در هر جا متحسن است و نه بالعکس -

والقول بحسن منه فی منظوم و کمالیس بحسن منه فی منظوم

در مدح و مذمت کلام منظوم

به تقریب بحث منشور و منظوم لابد می نماید که شمه از بحث مدح و مذمت
کلام منظوم حواله قلم کرده آید - تا موجب از دیاب بصیرت طالبان حق گردد و بد آنکه قومی
از منتصبان شرائع و - ویانات بر آن رفته اند که روایت شعر و حفظ و اشتغال
بدان مخالف شریعت اسلام است و در اثبات دعوی به تمهید مقدمات ائمه
پرواخته و حکم بر منع آن صادر فرموده اند (خیر فی شئ احسنه الا کذب و هم از بعضی

شعراء این شعر نقل می کنند - ۵

شعروانی صیت دور از دوستان حیض الرجال
قالمش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

و حق آن است کہ از حق دور افتاده عامۃ الناس را از راه برده اند - چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آل مبنی بر وجہ مختلفہ می تواند بود - و وجہ از آل وجہ مثبت و منافی ایشان نیست - از انجمله کیے اینکه شعر اکثر مشتمل بر معانی ضعیفہ و باطلہ از قسم جہ و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشد - دوم اینکه شعر کلام موزون است و مجر و موزونیت موجب تبری و تنزه از آل گرد و آل را عیب گماں برند - سوم اینکه اشتغال بدان کار عیبت دارند - چہ در تنزیل مذمت آل وارو گشتہ چهارم اینکه طبع ناموزون دارند و مقتضائے ۵ الناس اعلیٰ ما یمھلوا - آل را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و غیر ذلک باشد چوں آتش در سبزم تر بہیج وجہ در ایشان درگیر و - و با لجمہ استکفاف و استنکار شعر بہر وجہ کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شرع و قیام است در صورت اولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم اقبح و مذموم پندارد و کلام منشور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد - زیرا کہ کلام منشور ہم از جہ و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ لنگی را بر گویائی فضیلت نہند چہ کلام منشور البتہ از کلام منظوم در کیفیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشان کہ در

همه عمر شعرے نگفته اند از شماره شعر بیشتر از بیشتر بوده اند - و بالفرض اگر کے
 التزام آں نماید که بتدوین ہزل و فحش کلام منشور پر واز و آں را بر ہزل و فحش
 کلام منظوم بیک میزان سنجہ یقین است کہ ہزل و فحش کلام منشور از منظوم بشمار
 ذرات رمل افزوں آید و رادوی شعر پیش از حکایت شعر متعہد چیزے نگشتہ
 و بر حاکمی بیج وجہ غرورہ نتوال گرفت زیرا کہ از حکایت آں بر باطل اقدام نہ
 نمودہ و نہ بر ایندائے اعدے از مسلمانان جبارت کردہ و اگر حکایت باطل مطلق
 ممنوع بودے در کلام وحی اباطل کفار منقول نبودے - محقق را نظر بغرض اصلی
 است نہ بر معنی باطل - و ازین جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد
 و علمائے کتاب و سنت در حل غریب قرآن و حدیث در ہر قرآنے متک با شمار
 عرب نمودہ اند - و بر معنی باطل نظر نہ کردہ - و از عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القرآن ولا تدرون ما عربیۃ

فأتبعوه فی الشعر فإل الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ خواجہ حسن بصری رحمہ اللہ در مواضع خویش بدین شعر متثل

مے جست اليوم عندك دلها وحديثها

وعدا الغير ككفرها والمعصم

و در قرون اولی بسیارے از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمیع در

مقام ضرورت متک بہ اشعار کردہ اند - چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہیوداست

وگا ہے مقصود این بزرگواران از متک به شعر امرے باطل نبوده است۔ و برعکس
 این بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کرده آید و مراد از آن امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ
 یکے از غرار ج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ شہور است۔ و اگر
 کسے کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آن را چگونہ حق خواهد پنداشت۔ منع ذلک
 صاحب این رائے فاسد و ثمرات و غایات اشعار یکہ منہی بر معانی حکمت و عظمت
 وزہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچہ در بعضی از اخبار مثلاً لا یعتل
 جوفا حدکم قیافیرہ خیلہ من ان میتلی شعرا واروشدہ۔ آل را بہ حجت پیش
 آورده و خبران من الشعر حکمہ را فراموش کرده۔ بل از فرط جہل بہ نیازت بخاستہ
 وہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
 ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل وروح القدس معک پس پشت انداختہ و استثناء
 آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و ستحسان قصیدہ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاج
 ارزانی فرمودن روائے حجت انتہا بہ کعب خود دلیل است وافی و برہانے است
 شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسے بہ استیجاب اخبار صحیحہ کہ دریں دار گشتہ
 پر و از حق بر دیدہ بصیرت او جلوہ گر آید و فقیر نظر بہ مظنہ اطناب کلام بر ہمیں قدر اکفا
 لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجرور و زن تقیہ موجب استہجان شعر نیست۔ زیرا کہ وزن
 و تقیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ تیج گونہ مذموم نیست چہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسن و قبحہ قبیح کما ورو فی الآثار
پس وزن و قافیہ را حسن و قبح مدخل نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن و قافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سؤر متعددہ باوید مے آید و در اکثر مقامات بطریق قوافی
عروض موزون افتادہ نیز بچنین حکم کر وہ باشیم۔ والعیاذ باللہ

اماد صورت ثالثہ مدعی رائے رسد کہ در بحث بودن شعر با آیہ الشعر انفعولہم
الغافر و ثبت نماید چہ مذمت شعراء ہزل گو وال بر مذمت مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنین بودے صحت استثناء الا الدین آملوا و عملوا اصلحت ہرگز را
نیادے و آنچه با آیہ وما حکمنا الشعر عما یبتغی لہ تسکین و دلیل بر
ممنوعیت شعراء و رد مقام فضلے عجب است کہ مستدل از فہم عدم استلزام
دلیل خاص ابطال دعوی عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام در مذمت مطلق شعر است
نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کس دیدہ اعتبار کشودہ و رنگ تصب
از آئینہ ناظر زودہ باشد بہولت تمام بر حکمت نابودین شاعر حضرت رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن۔ چہ رتبہ شاعری دُون رتبہ نبوت
و رسالت است و بنی اللہ فاعلہ حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش اوسبحانہ
و تعالی است چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل یا افرا و نوع انسانی مساہت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از
جہت ضرورتے کہ در اثناے تحقیق و تفحص و حل غرائب آیات احادیث تحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روئے دہد۔ وازیں جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در
 حفظ و روایت اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین
 در تفسیر آیہ او یاخذہم علی غیوف ای تنقص آورده اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی
 را از شخصے از بنی ہنہیل تحقیق نمود۔ وہ او فی التامل می توان دانست کہ اگر کسی
 از نحو و معانی و بیان بہرہ نہ داشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فرومے مانند زیر کہ
 اعتبارات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و تحقیق استعارات
 کیفیت تشبیہات برویچہ کما شیعہ جزئیہ وسعت نظرویں علوم اصلا دست بند
 ہر ہوناکے چہ دانہ جام سندان باختم

و اگر صورت را بعہ مدعی ایرت مخالفت و مذمت شعر برا نگیزد تا بہ مخاصمت
 بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلت
 ہر آل کو در ازل کو راست کو راست و گدھ پیش پایش شمع طور است

و آنچہ برستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوق سلیم و طبع مستقیم
 بہرہ نہ دارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجاہدہ ایس و آن بازی کشند از ارباب
 حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نہ داشتہ خاجہ عطار فرماید

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
 ایس دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرت آدم زادگان و ولایت نهاده اند. تنوع
گفتن که فلاں کس نخستین کس است که گفتن شعر مقصدی گشته چه همچنانکه جاذبه
که باینه در ترکیب اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیت شعر نیز در فطرت انسانی
مرکوز است و این حکم نظر به نوع انسان است نه نظر به افراد آن چنانچه گویند
انسان اشرف موجودات است و مے مینی که هر فرد نوع انسان اشرف موجودات
نمی تواند بود. همچنین هر فرد انسان هم شاعر نمی باشد. و همچنانکه اجسام متنوعه
را در جاذبه که باینه بر یک وزان نیافریده اند طبایع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت
اند. بعضی از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم
و عقل در تعریف حقیقت روح اعتراف به عجز نموده اند. همچنین اگر گوئیم که در تعریف
شعر قوای که حقیقت آن را و انماید بجانیا آورده اند جادار و وهم گفته اند که شعر
کلامی است موزون و متقنی که بقصد تکلم از وصل و ریاضت و بر واقف فن پوشیده
نیست که این تعریفی است بمنزله نقش نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشته
جانب معنی را بکلی از دست داده اند. نعم اهل میزان تا بحدی که جانب معنی
را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعر قوای که در نفس انسانی بار

انباطے یا انقباضے حادث گردو۔ و بر ماہر بسبب مخفی نیست کہ این ہم نظر حقیقت
 شعر طر و او عکس صیح نیست۔ این است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر
 عائد کرده اند۔

و ما در رد این ایراد می گوئیم کہ چه طور تعریف اصحاب عربیت را نامکمل قرار
 می توان داد و چون زیرا کہ معرف (بالکسر) اگر حد تمام است لامحاله بر جنس فصل
 مشتمل باشد۔ پس کلام جنس است و موزون فصل آن نامکمل چه گونه باشد و آنچه
 گفته اند کہ جانب معنی را درین تعریف ملحوظ نداشته اند غلط است۔ چه کلامی کہ
 مشکلم آن را بقصد و اراده موزون می کند ہر آئینہ معنی داشته باشد۔ و نفس
 اثر بے بلوغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقت اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ذات
 اوست۔ نعم شخصی نیست کہ اثر را بر کمال شعر محمول تواند کرد و نہ۔ چه اثر شعر را
 عرضی است نہ ذاتی و اثر پنچمانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود نیز متحقق گرد و پس تعریف
 اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایتہ ما فی الباب توان گفتن کہ در شرح و بسط
 شعر بطریق مستشرقین اوربا اطنابے جائز نداشته اند۔ زیرا کہ آنچه ایشان از تعریف
 شعر گفته اند آن را بر تعریف منطقی محمول نتوان کرد و نہ۔ و مع ذلک ایشان درین
 باب آنقدر تفصیل آورده اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند بل بر بشر ہم
 صیح تواند بود۔ و لیکن کہ این معنی بر میان مذاق مغار بہ درست افتد۔ اما ما این
 را تسلیم نمی داریم۔ فی الجب کہ بعضے از ہندی نثر اداں کہ کاسہ لیسئی مغار بہ ا

مایہ افتخار و مباحث گمان برودہ اند بہ تقلید کورانہ و تعیین حقیقت شعر از جائے
بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل
از وادی دیگر۔ گوئی خشت مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کرده اند۔ و ہذا
کما تری۔

و آنچه صاحب کتاب اجماع و حقیقت شعر آورده موجد آن است کہ ما گفتیم
و ہو ہذا۔

بد آنکہ شعر در اصل لغت دانستن است و ادراک معانی بحدس صاحب
و اندیشہ و استدلال است و از روی اصطلاح سخن است اندیشیدہ مرتب
معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند و دریں
حد گفتند سخن مرتب معنوی تا فرق باشد میان شعر و ہذیان و کلام نامرتب معنی
و گفتند موزون تا فرق باشد میان نظم و شعر مرتب معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد
میان بیت و مصرعین و میان نیم بیت کہ اقل شعر بیت تمام باشد چنانکہ پیش
ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میان بیت تمام و میان مصارع
مختلف ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند تا فرق
بود میان مقفے و غیر مقفے کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد۔ اہتی بلفظ
و مع ذلک اصحاب عرب بیت در مطاوی کلام بشرح و بسطی کہ مفار بہ پسندید
انداشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید اند نفثہ روحانیہ منتج

باجزاء النفوس ولا تختص به منها غير النفوس الذكينة ۵
یعنی شعر القافے روحانی است کہ با خبرائے نفس انسانی امتزاج یابد بہ نحو دیگر
از نفوس پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن۔ دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوب طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ و ازیں واضح تر
آنکہ بعضی از اجلتہ اوابا آورده اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ۵۔ یعنی
شعروے است کہ در دل سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبید جاگیرد۔

و ایں عبارت بلا ریب مفہوم شعر را برہنجہ کہ مستشرقین را بسند باشد
تعیین میدہد۔ وہم ازیں واضح ترجمہ الیت کہ محبت خصم را بروجہ تبکیت قطع و
فصل میکند حیث قیل فلو اقمنا الحقیقة ان ثنا اهلها مکنا ثنائهم ^{علی} لکن لما احتار غیر بیت
من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائز ہے بلند تر برائے خود
تجویز نمایند تا از آں جا حقایق موجودات عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیت شعر
جائے را برائے خود اختیار ننماید۔ و ایں عبارت یہ بانگ دہل ندائے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اندیکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاویع کلمات متعدودہ بیان فرمودہ۔ بطبع نقاد باید و فکر و قادتان محمد رات عبارت
مسطورہ را بمنصتہ کر اریں جلوہ دہد۔ و از ہمہ مختصر و جامع ترجمہ الیت طریح
را کہ از اجلتہ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعة
و خوب من التصویر ۵

انواع نظم

انواع مشہور نظم کہ پارسیاں در آن شعر موزوں کنند - قصیدہ و غزل و مثنوی و رباعی است و اینہارا نزد ایشان رواج تمام حاصل است ماصورت ہر یک را دریں مقام شرح مے دہیم -

اما قصیدہ پارہ از اشعار است کہ نیمہ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیہ ملتزم باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمہ آن قافیہ داشتہ باشد و آن شعرے است کہ ابتداء قصیدہ ازاں جا کند و مصرع بودنش لازم است و محیی تصریح آن است کہ بنائے ہر دو نیمہ شعر بر قافیہ معلومہ کنند و گفته اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود و پنجال ہولف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بخلیت آن - و ازیں جا ست کہ بعضی از ناہران فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند - و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند -

اول حسین مطلع - یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی با شمت و الفاظ پر شوکت داشتہ باشد - و بطریق براعتہ الاستہدال یا مضمون قصیدہ مناسبتے دار و نا اگر

ملہ صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع بہ شہور است درین معنی کہ گفته آمد غلط است و ہمچنین اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع را کہ اول ہر شعر را و مطلع را کہ آخر ہر شعر را گویند - ۱۲

مقصود تنبیه باشد از الفاظی که شعر از معنی غم مانده و مصیبت و بلا باشد
 بریزد و همچنین اگر مقصود تعزیت است از الفاظی که تشخص بر معنی شادی سرور
 و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجمله در مطلع قصیده لفظ
 مستکبره و سخن ناخوش آئند نیارد چنانکه ابوطیب متنبی گفته -

لَا خَيْلَ جَنْدَ لَكَ تَهْدِيَهَا وَلَا مَالٌ

فَلْيَسْجِدْ لِنُطْقٍ إِنْ لَمْ تَسْجُدْ لِحَالٍ

اگرچه خطاب باخوشتن می کند اما سخت ناپسندیده باشد مواجعت مملوح
 بدین مطلع که نه خیل داری نه مال همچنین کمال اصفهانی مطلع گفته است -

امید لذت عیش از مدار چرخ مدار

که در دیار کرم نیست آدمی دیار

بغایت نامیمون می نماید که در اول و جمله بهمع مملوح جمله "امید لذت

عیش مدار" برساند و چون درین قصیده استعطاف و اجتناب خواهد کرد چنان

گفت

که در دیار کرم نیست آدمی دیار

و همچنین است این مطلع ظهیر قاریانی

نباشت نفس در سر آں کلبه داری که سر بکلبه احزان مافرو آری

مطلع است خیل ناخوشگوار و نامیمون و تا تواند نسیب و تشبیه را از

حد مناسب بطول زیادے نہد کہ موجب ملال مے آفتد۔

دوم حسن تخلص۔ ہر چند ایراؤنسیب تشبیب در آغاز قصیدہ لازم نیست اما چون التزام آن کند چنانکہ معمول اساتذہ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آن بحد محمود انتقال کند و حق آن است کہ از عہدہ حسن تخلص بیرون آمدن خالی از وقت و صعوبت نیست۔ ابو طیب مبتنی را دریں باب مسلم داشتہ اند خالص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بروگیاں سابق آمده۔

و صورت مستکہ مخلص آن است کہ از نیب بحد بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی و ادراک مراد از مشتق بہ مدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

۵ نمے بزم امید وصل زیر واثقم کز تو
بتوفیق شہنشاہی مراد خویش بردارم

و چنانکہ عمادی گوید

بازم رہاں ز عشوہ بسیار چوں مرا باوہ خدا حدیث تو بسیار میرود
چہ قدر ریک است کہ بیج از انبساط نفس و نشاط خاطر کہ لازم این مقام است با خود ندارد۔

سوم طرح و ہجا۔ باید کہ در بیان اوصاف از قبیل مدح باشد یا ہجاء غلو نکند کہ بحد استعالت عقلی یا ترک ادب شرعی برسد و چیزے کہ مدوح با خود ندارد

بدونیت نکند۔ ودریں باب بیارے از اس آئذہ فن از جائے بجائے رسید
سر رشته اعتدال را از دست داده اند چنانکہ انوری گفته است ۵
اگر فادریستی بگل بر انداید ترا چہ پاک ذات تو مستعد فناست
مبالغہ الیست کہ بصراحت بر کذب قائل نداسیکنند و ہم شتم بضعف تالیف
است اگر مصرع ثانی چنین می گفت

ترا چہ پاک کہ ذاتتہ مستعد فناست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار می یافت و باز می گوید ۵

اگر بقا نبود در جہاں ترا چہ زیاں

بقا بذات تو باقی نہ ذاتتہ بقا است

دیں شعر غلوے جایز داشته کہ بصراحت بر کذب قائل آن ندایم کذب و چنانکہ

رضی نیشاپوری گفته است ۵

شراب خضر و دلبر ندیم و من مخمور چہ انستہ ام از عشرت طرب ہجو

تا آنکہ در مقام محصل می گوید ۵

خدا یگان شرعیت بزرگ سیف الدین کہ چہل گشت بسیف زباں او قہور

پناہ ملت عبد العزیز آنکہ شد است دعوت با گہش خطا ہر ہنر مہر نور

کہ را کہ خدا یگان شرعیت و پناہ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب وستی

و سبوا لائق نہ باشد -

صاحب کتاب المعجم بشرع محمد بن عبدالرزاق ۵

کفر است و گرنه دست جو دو لا از سر لا اله بر گیرد

دفعه گرفته و گفته که چون نفی این لا بجود و بخل تعلقی ندارد و مبالغه و شدت است و مدح قاصر - دور کلمه شهادت بریں کلمه وقف کردن ناشائست و چون گفت دست جو دو معنی آنگاه درست بودے کہ در نفی آن اثبات جو دوے متصور بودے - و

این قسم اطلاعات خود نزدیک ارباب براعت ناپسندیده است -

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ این بزرگوار فاضل گفته کہ نفی لا با جو و بخل تعلقی ندارد - مگر شعر فروق را کہ در مدح امام علی - زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفته با آن سعت اطلاعی بر اشعار تازی کہ داشت فراموش ساخته

حیث قال -

مَا قَالَ لَا قَطُّ إِلَّا فِي تَشْهِيدٍ لَوْ لَا أَشْهَدُ كَأَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

وہیں معنی را یکے از شعراء و ریاضی موزوں نموده ۵

ترجمہ لا بزبان مبارکش ہرگز

مگر بہ اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰہ

برابر باب معنی مخفی نیست کہ مقصد شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سر لا اله الا اللہ

محو کنند اثبات جو و ممدوح از آن لازم آید بل معنی آن است کہ در زمان ممدوح حرف لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد و تا غایت کہ مسائل اور

جواب سوال بجز نعم که کلمه ایجاب است چیزی نگویید - زیرا که لا گفتن مُشعر است
از رؤسوال سالک - و رؤسوال بالعموم دلیل نخل و امساک است که منافی
وجود کرم است و چون نفی در شهید هم موجود است و جود مدوح متقاضی نفی نیست
و اگر چه در غیر مقام جود باشد بنا بر این اگر بیم کفر نبوده از سر کلمه شهادت حرف نفی
را محو ساخته و این نوع مبالغه در کلام اساتذہ یافته می شود - ملاحظه فرمایید
دوم در مدح ابراهیم عادل شاه آورده -

و تیر باران فاقه زربه سپر می برند تا از گران عطا شایین میزان صورت
لا بر نیارند -

باید که اگر قصیده مشتمل بر اعتذار و استغفانه جرائم باشد تمثیلات و نظائر
پیشینیاں را بروح لطیف ذکر کند و حداد را ملحوظ دارد و چیزی که مرکب آن
شده باشد از اعتراف بدان صراحتاً انکار ننماید - نابغه و بیانی را در باب اعتذار یا
مسلم داشته اند -

و اگر لب به شفاعت شخصی یا قومی بکشد در اظهار سوابق حقوق خدمات
سعی نموده در استرحام مبالغه نماید - و چنان و نماید که عفو جرائم و تربیت و معافیت
قدیم از اخلاق اکابر ملوک نامدار است -

و اگر مطلوب نبی از منکرات و منایب باشد باید که بسبیل حکایت از غیر
تلاش قبیح آن را در مطایبی ذکر محامد و محاسن و نماید - و به علوهست و حقیقت

موجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف واجتدات ترک اوبے کہ از آداب
ثالثہ شان مدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایت اوب و جملہ ابواب لازم
باشد و بہ اظہار فضائل و کمالات خود بروئے حقے بر طریق محبوب ثابت نکند۔ بل
دریں باب تا تواند سترخی العنان باشد۔ و اگر ضرورت حاجت اقتدیر بمیل
کنایت ادا نماید و در آن ہم از الفاظی کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب
واجب داند۔

و ہذا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسان رضی اللہ عنہ مشرکین را
ہجو میگفتند و در مواجہت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم می خواندند۔ اما چون منہی بر امور
دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادہ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکر فواحش
کہ بہر حال منافی اخلاق است خود را دور دارو۔

حسن مقطع و نہالہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سر انجام و بہتہ تا معنی
کہ در پایان قصیدہ مستعین استماع کنند اثر نیک از آن در دلہا باقی ماند۔ و اگر
بدعا پردازد و باید کہ در طلب چیزے برائے مدوح مبالغہ دور از قیاس را جایز
نشمرد۔ چنانکہ رسم بعضے از چکامہ سرایان متاخرین است۔ و بالجملہ ادغلیبے
معنی کہ عقلاہ آن را مستحسن شمارند محترز باشد۔

غزل

غزل را چون قصیدہ مطلع ضروری است۔ و باید کہ زائد از پانزودہ بیت
نیارد۔ و ابیات غزل را سلسلہ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکر
لوازم عشق و محبت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔
و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ابیات فارسی زبان از آن
بہرہ عظیم دارو۔

متقدّمین در غزل شیعہ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و کہ تکلفات بارو
نمے گردند۔ و متاخرین از ہرگونہ محسنات لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ و ہر چند
ایشان در اختراع تشبیہات نادرہ و استعارات لطیفہ شگرفیہا بروئے روز
آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالی کہ در غزل متقدّمین مے بینی در کلام متاخرین
نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تعبیت نمے آید۔ و آغازین
بر وجہ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر و لکش مے
نماید اما چون مبنی بر ادعائے محض۔ مے باشد بحجت نمے از رو و بیشتر نظیری و
کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل و ریس راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و ہر
و حافظ غزل را بہ شیوہ دلنشیں و روشے گزین گفتہ اند۔ بو شیرہ خواجہ حافظ کہ غزل
را قبول عام دست دادہ کہ دیگران را میسر نیامدہ۔ کما قلت ۵

بخاک خطہ شیراز اے صبا چرسی بسوئے تربت حافظ بن دوسہ گامے
 بگودروچی ہندی کہ اے امام غزل یکے بچم کہ غزل را نماذ جز نامے
 بسیارے از لفظ پرستان نظیری را در غزل براوج فلک نشاندہ اند
 و ندانستہ اند کہ بہ تطبیح راہ مے رود نہ بہ طبع چنانکہ بہ تتبع حافظ در مطلع اولین
 غزل مے گوید

۵

اذا ما شئت ان تحي حياۃ خلق الحیا بر سوائی برآور سر مستوری بروں نہ پیا
 مولف گوید حیاۃ خلق الحیاۃ ترکیبے است کہ معنی ندارد۔ و حافظ شعر
 یزید ابن معاویہ -

۵

انا المسموم ما عندی بہر یاق ولا راقی و ادركا ساونا ولها الایا ایھا الساقی
 را بہ نحوئے تضمین نموده کہ با مصرع خوش ربط جسم و جان پیدا کر وہ۔ و بحکمہ
 سلاست و غدوبت کہ مدار قبول ہمام بر آن است در غزل نظیری مفقود است
 و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری باز
 ایں دو شعر حافظ

۵

صبحدم مرغ چمن با گل نوحاستہ گفت تا ز کم کن کہ دریں باغ بے چوں تو شکفت
 گل بختید کہ از راست زنجیم ولے بیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت
 شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلع از غزلے در برابر ایں مطلع دارد
 غلام ز گیس مست تو تا جدا را اند خراب بادۃ لعل تو ہوشیار اند

چشم و لب را ازین بهتر ستودن سحر را با اعجاز و ریک میزان سنجیدن است
آگاه باش که این مطلع و نعت است و بر عزم فقیر بهتر ازین مطلع و نعت کسی
از نخل اسانده نیاورده -

بالجمله غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسب ترتیب و ندرت تشبیه و لطافت استعاره و تا تواند از اغلاق و ابهام
و تعقید و تشویش اجتناب و زو به پنجه که بجزواستماع معنی شعر حلقه اثر برود
دلها کوید - زیرا که مقصود از غزل ترویج خاطر و خوشامد نفس است - و اگر در حل
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکه هندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع
قائمش محمول کنند آن را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعجیه باید دانست
و هم باید بنائے غزل بر وزن خوش و مطبوع و الفاظ غریب و سلیس و معانی را آتی مرو
هند و از کلمات مستکبره و دشمن احتراز واجب داند - کما ذهب الیه محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکه معلوم است بنائے آن بر ابیات مفروده متعلقه نهاده اند
و در جمله آنها تصریح لازم و آن را مزدوج نیز گویند - و نسبت به قصیده و
غزل سهولت دارد و این نوع مخصوص بزبان پارسی است و رتازی نشانه

ندار و بعضے از مولدین بتقلید عجیباں در تازی ہم کم دریں نوع بہ تکلف
شعر گفته اند۔ اما چنداں دلکش نیفتادہ و این ہمچنان است کہ بعضے از اہل
عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجار مغایرہ طرح نظمے انداختہ اند کہ از قید
اوزان متعارفہ و روی و قافیہ بکلی غاری مے باشند بمذاق ما مشارقہ خوش
نمے آید۔

و بنائے مثنوی براوزان مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر
تقارب و ہزج و رمل و سرلیج مے گفتہ اند۔ رزم را با بحر تقارب و عشق و
محبت را با بحر ہزج و تصوف را با بحر ہزج و رمل خاصۃً مناسبتے است کہ با بحر
و گیر نیست دریں بحر ہم غیر از سدس الارکان نیاورودہ اند۔
باید کہ سرشتہ ترکیب سلیس و ہل الفہم و غلغلی معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ
و استعارہ مے خیزد از دست نہد۔ و نگذار کہ الفاظ رزم را با الفاظ نرم و با
غلط و ہد۔ زیرا کہ میان الفاظ ہر موضوع امتیاز بین است و اکثر تذکرہ نویسایں
بر آنند کہ داستان رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانہ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی
و دیگرے را دست نہادہ و ایں قول بہ راستی نزدیک تر است۔

رباعی

در اوائل ایں راترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصود راست بر دوبیتی پس

بیت اول باید که مُصرَع باشد و ثانی گاهے مصرَع و گاهے غیر مصرَع و هر دو
 بیت متحد اتفاقیه مے آرند و مخصوص است با بحر هزج مزاحف اخرب اخرم
 که زاید از بیت و چهار وزن نیست چنانکه عروضیاں شرح داده اند - و رباعی
 موضوع است برائے هر گونه معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و بجا و غیر
 ذلک و مصرَع چهارم باید که قوت زائد داشته باشد - و بالجملة رباعی عجیب چیز
 است و اکثر اساتذہ درین میدان سمند طبع را جواں داده اند - اما حکیم عمر خیام و
 سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگران سابق آمده اند -

و صاحب کتاب المعجم گفته که بحکم آنکه بنائے آن بر دو بیت بیش نیست باید
 که ترکیب اجزائے آن درست و قوافی متکمن و الفاظ غریب و معانی لطیف باشد
 و از کلمات خوش و نچینسات متکرر و تقدیم و تاخیر ناخوش خالی بود - و اگر با آن چیزی
 از صناعات مستحسن و مستبدعات مطبوع چون مطابقه لطیف و تشبیه درست
 و استعاره پاکیزه و تعابیل موزوں و ایهام شیریں یا ربود نیکو تر آید -

اقسام نظم جز این چهار که مذکور شد دیگر هم هست از آنجمله قطعه است و
 آن بعینه قصیده مے باشد و فرق میان هر دو در بیت اولین است اگر مصرَع
 باشد قصیده گویند ورنه قطعه -

و مسمط - آن است که بنائے ابیات قصیده بر پنج مصرَع متفق القوافی
 باشد و مصرَع ششم را قافیه مختلف قوافی اول آرند - منوچهری گوید

خیزید خزا آرید که هنگام خزان است   باد خشک از جانب خوارزم وزان است
 آن برگ آں ہیں کہ بر آں شاخ رزان است   گوئی کہ یکے پیرین رنگ زان است
 ہماں تعجب سرگشت گزان است   کاندر چین و باغ نہ گل ماند نہ گلزار
 وترجیع بند۔ و آں مجموعہ اشعار است چوں مغزل کہ شعر اولین ہر بند آں مصرع
 باشد و قافیہ اش غیر قوافی ہر بند آرند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایان ہر بند آرند
 مکرر نہ باشد بل ہر یک جدا گانہ مستقل باشد و قافیہ و روی و ایس کثیر الاستعمال
 است۔

دوہمہ انواع نظم بقولیف کار بند باشد و آں برقرارے کہ صاحب المعجم
 گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارت متین و قوافی
 درست و ترکیب سہل و معانی لطیف نہند۔ چنانکہ بافہام نزدیک باشد و در ادراک
 و استخراج آں باندیشہ بسیار و امعان فکر احتیاج نیفتد و از استعارات بعید و
 مجازات شاذ و تشبیہات کاذب و تخیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ
 و معنی بنفس خود قائم بود۔ و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و برآں
 موقوف نباشد۔ و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یک ط
 و یک شیوہ بود۔ و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود۔ و معانی گاہ متسق و گاہ
 مضطرب نگردد۔ و مجاورت الفاظ و لیاقت آں با یک دیگر مرعی باشد و

غرائب الفاظ و مجرات لغت فارس و آں مستعمل نباشد بلکه از صیح و مشهور لغت دری و مستعملات الفاظ عربی که در محاورات و مراسلات پاری گویان فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاد اسے چند شعر دلکش

بعد از آنکہ قاری بحقیقت فصاحت و بلاغت و مامیت تشبیه و استعاره و ایراد محسنات لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنہ شعر و دلکش بروئے دشوار نخواهد بود اما میدانی کہ علم شاعری متکون عمل بدایں نباشد شعر نیکو گفتن نتیجہ استقامت طبع و موزونیت آن است چنانکہ سابقاً ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامت ذوق و مزاوت کلام استاذہ فن است و چون با موازنہ بین این اہم مقاصد این کتاب است۔ بنابرین ارشاد اسے چند در باب شعر و شاعری لیداد میر و نادیرین معنی طالب را وقتے روندہ بد۔ وریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحب کتاب المعجم بروجہ احسن بسبک تحریر آورد فقیر ہماں را بسند شمرودہ فاضل مؤلف ہی گوید

”بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقب شاعری نہ زید و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید۔ اما ادواتے

شعر کلمات صحیح و الفاظ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است که چون
 در قالب اوزان مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع کشند - آن را
 شعر نیک خوانند - و تمام صنغ جز باستکمال ادوات آن دست ندهد و کمال
 شخص بے سلامت اعضا و ابغاض آن صورت نه بندد - و اما مقدمات
 شاعری آن است که مرد بر مفردات لغت که بر آن شعر خواهد گفت و قوف یابد
 و اقسام ترکیبات صحیح و فاسد آن را مستحضر شود - و مذاهیب شعر از غلق و امرای
 کلام و تاسیس مبانی شعر و سلوک مناجح نظم بشناسد و سنت و طریقت اشیا
 و در نفوت و صفات و درجات مخاطبات و فنون تعریضات و تصریحات و تزیین
 تشبیہات و تخیسیات و قواعد مطابقات و مغالطات و وجوه مجازات و
 استعارات و سائر مصنوعات کلامی بداند - و بر طر فی از حکم و امثال و شرط
 از تواریخ احوال ملوک متقدم و حکمائ سابق واقف گردد - و معانی لطیف
 از ضعیف فرق کند و حسن مطلع و لطف مقطع هر شعر مطلع شود - تا هر معنی را در
 کسوت عبارت لائق بر منتظم نظم نشاند و در سر و سخن از معانی سر و تشبیہات
 کاذب و اشارات مجهول و ایماآت مشکل و ایهامات ناخوش و تخیسیات متکبر
 و اوصاف غریب و استعارات بعید و مجازات نادرست و تکلفات ثقیل و
 تقدیم و تاخیرات ناپسند مجتنب باشد - و در همه ابواب از قدر حاجت لطیفین
 (افراط و تفریط) بیرون نرود و از مالا بدنه کابد و در مالا یعنی نیفزاید - و پیش

از آنکه در نظم شعر شروع کند و بدعوی شاعری میاں در بند و اول مختصرے در علم
 عروض و قوافی برخواند تا بر بحر قدیم و حدیث واقف شود و اوزان خوش از
 ناخوش فرق کند - و بجز و لا بجز از احیاف بداند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد
 و قوافی اصلی از معمول تمیز کند و آنگاه سرمایہ نیک از گتہائے مطبوع و مصنوع
 استادان این صنعت و پاکیزہ گویان این فن بدست آرد و از قصائد و مقطعات
 درست ترکیب غلب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیرین مخلص
 از دو این مشہور و معروف و اشعار مستعذب سخن در فنون مختلف و انواع
 متفرق طر فی تمام یاد گیرد و جوامع ہمت بر مطالعہ و مذاکرہ آں گمارد - و بہ
 بحث و استقراء برو قافی و حقائق مصنوعات آں واقف گردد - تا آں معانی
 در دل اور سونخ یابد - و آں الفاظ در ذہن او قرار گیرد - و آں عبارات ملکہ
 زبان او شود و مجموع آں مادہ طبع و مایہ خاطر او گردد - پس چون قریحت او
 در کار آید و سگر طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید و تسلیح آں
 محفوظات پدید آید - آنگاہ شعر او چون چشمہ زلال باشد کہ مدد از رود ہائے
 بزرگ و جو ہائے عمیق دارد و چون معجون خوشبو آید - کہ رواج آں شام ارواح را
 معطر گرداند و کس بر اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چون ابتدائے شعرے
 کند و آغاز نظم نہد سخت نشر آں را پیش خاطر آید و معانی آں بر صحیفہ دل

نگار و الفاظ لائق آن معانی ترتیب دهد و وزن موافق آن اختیار کند
 و از توانی آنچه ممکن گردد و خاطر بدان مساحت کند بر ورستی نویسد و هر چه
 از آن سهل و درست باشد و در آن وزن جاگیر و ممکن آید انتخاب کند
 و شایگان و معمول را بدان راه نه دهد و در نظم ابیات به سیاق و سنج ترتیب
 معانی التفات نه نماید تا جمله قصیده را بر بیل مسوده تعلیق زند و کیف و
 اتفاق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد که قافیه در معنی بجا برده باشد
 بهیچ مشغول کرده بعد از آن معنی بهتر و نماید و بیسته از آن عذب تر
 است و بدو از آن قافیت درین بیت ممکن تر آید - نقل کند - پس اگر
 بیت اول حاجت باشد آن را قافیت دیگر طلبد - و اگر نه ترک
 آن آرد و چون ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جمله را مرثعه بعد از غزل
 از سر اتفاق باز خواند و در نقد و تنقیح آن مبالغت نماید میان ابیات تلفیق کند و هر
 یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آن زائل گرداند تا معانی
 از یک دیگر گسسته نه شود و ابیات از یک دیگر بیگانه نه نماید - و بهر همه
 وجه توانی ابیات برصایح و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد - چه بسیار
 باشد که دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راه معنی متناسب نیاید و بدان
 سبب رونق شعر باطل گردد - چنانکه شاعر گفته است
 در جام اوست چمنه حیوان از آن کزوین سرفراز و قاعده ملک محکم است

مصرع اول لائق دوم نیست و این معنی در رباعیات بیشتر افتد که شاعر را
معنی خوش در خاطر آید و بیشتر چنان بود که آن را بیت آخر سازد - پس اولی
بداں الحاق کند و در آن از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکه
رضی منشای پوری گفته است - ۵

هر دم ز قول بادم سر دلی بود است   وز جام تو جرعه در دلی بود است
معذورم اگر در دهر دادم از آنک   آن در دهرم از سر در دلی بود است
که نخست بیت آخری گفته است و انگاه بیت اول را بداں الحاق کرد
و مصرع دوم از بیت اول لائق معنی بیت نیفتاده است و عطف آن بر مصرع
اول نیکو نیامده - و در قوافی اولی چنان باشد که تعیین آن بر معنی مقدم دارد -
پس معنی را بداں الحاق کند و بر آن بنده و ناممکن آید و هیچ کس را تغیر آن ممکن
نگردد و چنانکه انوری گفته است ۵

دوش با آسماں ہے گفتم   بر سبیل سوال مطلب اسے
کہ مدار حیات عالم کیست   رہے سوئے تو کر و گشتا ہے
گفتم ایں را دلیل باید گفت   ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است وق ہے گوید   و من الما و کل شئی حے
و ہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بد گیدے مناسب تبدیل نتواند کرد و

اگر نظم ابتدا کند و احماء قافیہ را بر آں بندد و دالود که چنان ممکن نیاید
تغییر و تبدیل آں ممکن بود۔ چنانکہ دیگرے گفته است ۵
سودائے تو تا در سر من ساخت مقر غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے پیچم نیست جز آرزوئے روئے تو ای زیبا
و اگر کسے خواہد کہ ایں قوانی بدگیرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ
گوید۔ ۵

سودائے تو تا در سر من ساخت قرار غمہائے تو از تنم بر آو و دمار
اکنوں در دل آرزوئے پیچم نیست جز آرزوئے روئے تو ای زیبا
و بچنین باید کہ در الفاظ و معانی ہر بیت و قافیہ تنویر بجا آرد تا اگر لفظ
رکیک افتد عذبے بجائے آں نہد و اگر معنی فاخر یا بد تمام کند و دریں باب
چون نقاش چہرہ دست باشد کہ در تعاسیم نقوش و تداویر شلخ و برگما ہر گے
بر طرے نشاند و ہر شلخ بسوئے بیروں برود و رنگ آمیزی ہر صغ جلے
خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد۔ آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ
روشن باید تا رکیک بکار نبرد۔ چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسیب
ترکیب رونق عقد خویش بفرزاید۔ و بہ تفاوت تلفیق و بے ترتیبی نظم آب
مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیم

تشبیه و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصه و حکایت و سوال و
 جواب و عتاب و استعجاب و تمنع و تراض و تباہی و تسامح و ذکر و یار و رسوم
 و وصف آسمان و نجوم و صفت ازهار و انهار و شرح ریح و امطار و تشبیه
 لیل و نهار و نعت اسب و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہانی و
 تقاضی از طریق افاضل شعراء و اشاعر فضلا بعدول نہ نماید و در نقل از معنی بعضی
 و تحویل از فنی ب فنی خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت
 درجات مخاطبات و وجوہ مدائح یا قصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را
 جز باوصاف پادشاهانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کرده آمدست نہ ستاید و ذرا
 و امراء را به عوائد تنوع و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را به شرف حسب
 و طہارت نسب و وفور فضل و غزرات علم و تراہمت عرض و ثباہمت قدر
 ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تقبل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند۔ و سلاط
 الناس را بہ مراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایہ خویش بسیار بر
 نگذرا ند۔ خطاب ہر یک فراخ و منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی ادرستی
 لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد۔ چہ کسوت عبارات متعدد
 است۔ و صور معانی مختلف و همچنانکہ زن صاحب جمال در بعضی بلا بس
 خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضی معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی
 را الفاظی بود کہ در آن مقبول تر افتد و عبارے باشد کہ بہاں

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و شریکیان است - و سخن موزون و ناموزون
برابر چنانکه گویند یکے از خلفاء قاهر عالم بشهرے فرستاد و او را در تیمارداشت
شخصی از معارف آن ولایت وصیت فرمود و در آن مبالغت تمام نمود و عامل
بموجب فرمان دیوان عزیز آن شخص را احترام واجب داشت و به التماس
او بعضی از ضیاع آن مملکت بر بیل عمل بردے نوشت و تحصیل حریفی از
اموال خزانه پورے باز گذاشت - پس به سعایت شریراں و نمیمه بدگویاں
خاطر عامل از وے آزرده گشت - و وحشتی از جانبین پیدا آمد و آن شخص بوجبت
استظهار یکے بعنایت دیوان داشت بدان التفات نہ نمود و آن را در نے
نہناده - تا به مرور ایام آن آزار کینه تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل
آن شغل از وے فرود کشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد - روزی
آن معروف به عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخن سخت گفت عامل به تعزیر
او اشارت کرد - از اطراف بدو دستها دراز شد و مشت و چوب رواں
گشت و از آن ضربات مختلف یکے بر قتل او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل
او که وہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زرها در خرج انداخت
و به قرابین خلیفه التماس ساخت و دست تضرع در دامن مقربان حضرت زد و
بهریک از ایشاں چیزے نوشت تا باشد که یکے از ایشاں بوجه جمل آن
حال بمقام عرض رساند و عذرا و در آن اقدام تقدیم کند و عزامت آن جریمیت

را بر مال قرار دہد۔ وبقوت غضب دیوان عزیز ماغونگہ دو بیچ آفریدہ ریا رائے
 آں نہ وید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و
 بکمال متفق بود کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد
 و بیچ کس را مجال شفاعت نہ باشد۔ عامل و میرے فاضل و صاحب سخنے
 کامل داشت چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطراب او مشاہدہ کرو گفت
 مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں غم نہ باید نہاد
 کہ در اثنائے خدمتہ کہ بدیوان نویسیم و در خلال تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں
 حال اکسوت عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ برو جے در قلم آرم کہ بر تو بیچ و آں
 نباشد و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
 برداشت و مصلح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاحت سخن بدیں حکایت رسید و
 گفت اما فلان قائمیتہ فاسقوتہ فادبتہ فوافق الادب الاجل

یعنی حال فلاں معروف چیاں بود کہ اورا ایں بعضے از اموال دیوان سلختم۔
 و خائن یا نعم او بش کر دم تا ویب من با عل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب
 بحضرت رسید و آں حال محل عرض یافت لذت بلاغت ایں عبارت و
 لطف موقع ایں قدر نگذاشت کہ بر بیچ و جہنارہ غضبے در باطن خلیفہ اشتعال
 گیرد۔ یا تغیر خاطرے بضمیر اوراہ یابد۔ عامل سر آزاد ازاں در طہ بیروں آمد۔
 و در انکاں ازاں خطر خلاص یافت و در شعرازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظام امور ساخته شده است و رقاب عقول در رقبه تسخیر آمده -
 ضغائن موروث بودت و محبت مبدل شده و برعکس بی بوده است که یک
 بیت موجب آثارت فتنه های بزرگ شده است و بسبب اراقت فتنه های
 خلیه گشته - چنانکه شاعر گفته است ۵

به بیتے شود مرد با کینه نرم   بچشد به بیتے دگر خون ز تن
 بساؤل که گشت از پی شعرا م   بسا سمر که برید نظم سخن

تخلص

بدانکه تخلص از اختراعات شعرا عجم است اهل عرب بداا آشنا نبوده
 و ایراد تخلص در همه اقسام نظم فارسی مطروا است بطریق جواز اما در مقطعات
 غزل تله محدی متعارف شده که حکم وجوب پیدا کرده گوئی نظریات غزل
 لازم بین قرار یافته که اخلاف از آن جائز نیست و وجه اختیار تخلص غالباً
 است بر ضرورت ایجاز که لازم کلام بلیغ است زیرا که ایراد نام شاعر سلام
 کلام شعر بسا باشد که در بحر مخصوص موزان و موافق طبع سلیم نمی اقتدیل بقافیه
 زشت می نماید و اختیار تخلص مشعر از شایسته است که شاعر آن را ایراد
 مناسبت بر خود می گیرد - بعضی بمناسبه تملوک سلاطین و بعضی بمناسبه

مآلف و بعضے بمناسبت کیفیات نفسانیہ و بعضے بمناسبت حرفت و فن کہ بدان
اشتمال داشته باشند و غیر ذلک تخلص می نمایند۔ اما تخلص باید کہ مآلف مختصر
باشد و اصطلاحات و محاورات لطیای و از جنس موضوعات سو قیای نباشد
و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاؤل باشد۔

ما گفته ایم کہ اہل عرب با تخلص آشنا نبوده اند۔ بل ایشان بالقب و کنیت
شہرت می یافتند۔ و کنیت اسمی است مثل بر اخافت لفظ اب و ام و
ابن و اہل عجم را از ان بہرہ نہ۔ و آنچه بعضے از اکابر عجم در کتب سیر و تواریخ با کنیت
شہرت دارند بہ تتبع اہل عرب است کہ عنان دولت اہل عجم بکف کفایت
ایشان مفوض بودہ است و الناس علی دین ملوکھم و این بعینہ ہمچنان است
کہ در روزگار ما مشاہدہ میر و و از حال تقلیدین اہل اوربا کہ نامہائے خود را بروجہ
عروف بجائے انگلیس مختصر میکنند از انجا کہ قدامت پسند ہستم و روش
پیشینیان را در اکثر امور درست میدارم می گوئم ع

ہر عیب کہ سلطان پسند و ہنر است

چنانکہ بیارے از نادانان حقیقت سنت بہ تقلید کفرہ منار بہ ریش و بروت
را خیر با و گفته اند۔ فوا اسفی

و اول کے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابوالحسن رودکی
است گوئید رودکی نواخت زیرا کہ از ماہر ان فن موسیقی بودہ است و بعضے گفته

اندک رودک نام قریہ الیت کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

و بیاید دانست کہ شاعر در جودت شعر خویش بہ بیشتر علوم و آداب متحمل
 باشد و بدین جہت باید کہ مستطوف بود و از ہر باب چیز کے داند تا اگر باریاد
 معنی کہ فن او نباشد متحمل شود آوردن آن بروے دشوار نشود و چیزے نگاہ
 کہ مردم استدلال کنند یاں کہ او آن معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ س
 کیواں موافقان ترا اگر جگر خور و
 نسرین چرخ را جگرے جدی مستہ باد
 و مستہ عبارت است از طعمہ مرغیان شکاری کہ بوقت حاجت بدیشار
 دہند و اگر گس نہ از جملہ مشکر ہستہ خوار است و ازین جہت این بیت بروے
 گرفتہ اند -

در سرفات شعر

و نہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضع اضطراب است و مقتدران بر
 ضرورت شعر خطا یا ارتکاب کردہ امد و ظنہا در شعر خویش بکار داشتہ چنانکہ

بر نیلگوئیان نیکو آید نه به بدگوئیان - و نیز باید که شعر شعرا را غارت نکند و معانی
ایشان بتغییر اوزان و اختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نبرد که ملک مردم
بر تصرف فاسد ملک نپذیرد و سخن دیگران بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند -
و بیاید دانستن که سرقات شعر چهار نوع است - انتقال و سلخ و لمام و نقل -

اما انتقال سخن دیگرے بر خویش بستن است و آل چنان باشد که شعر
دیگرے را مکار بر شا بگیرد و شعر خویش سازد بے تغییر تصرفی در لفظ و معنی آن یاید
تغییر اندک چنانکه بیتے بیگانہ بمیان آن در آرد - یا تخلص بگرداند - چنانکه سنائی
در مدح سلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ۵

گر درخت صف زو است لشکر دیو و پری

ملک سلیمان تراست گم مکن انگشتری

و عمادی بعینه این قصیده را بابتی چند بران زیادت آورده و تخلص به شاه
مازندران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم نیست که سابق کدام است و

۵ صلی پیشاپوری در اخذ سرقه گوید

شاعر فردا کیان باشد که بیزش نهند بیضه غار

غار آخر بوسه آب رود او به کون دریده ماند باز

۵ در گزاشپ نامه اسدی طوسی شمرے است سخن تمکیر بر ملک نیایش است که بیا که چون ترور رود

اسدی در گزاشپ بعینه همین شعر آورده و هر دو از اساتذہ سخن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد غالباً که او را

در چنین شمرے فرزند بده ایست شاد تو غم خور کویستی که به ز خدا بنده پروری

در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوان اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است چه

غاصب کدام و چنانکه معزی گفته ۵

گر چه بخت دست بر آوردستی بدام دست تا فرود آری دست

و رافعی از و برده است و گفته ۵

زیر پس بخدا صنیع شوه پست بدام دست تا فرود آری دست

و اما سخن پوست باز کردن است و در شعر این نوع سرقه چنان باشد
که معنی و لفظ فرا گیرد و ترکیب الفاظ آن بگرداند و بر وجه دیگر ادا کند چنانکه در مکی

گفته است - ۵

ریش و بِلت همه خضاب کنی خوشیتن را همه عذاب کنی

ابوطاهر خسروانی از و برده است و گفته ۵

عجب آید مرا از مردم پیر که همه ریش خضاب کند

بخضاب از اجل همه نبرد خوشیتن را همه عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیز - و در سرقات شعر

آن است که معنی فرا گیرد و بعبارت دیگر و وجه دیگر بکار آرد - چنانکه از رقی

گفته است ۵

صدق ز بیم یلاں در شود بجام نهنگ ز خون برنگ یواقیت رنگ و طلال

یعنی لالی یا را از برای ضرورت شعر انداخته است و انوری از و برده است

و نیکوتر از و گفته ۵

تہ تو گر طلا یہ بدریا کشد شو دُرور صمیم حلق صدق وائے انار
 واما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے دیگر بگیرد و از بابے بیلے
 دیگر برود و در آن پرده بیرون آرد۔ چنانکہ مختاری گفته است ۵
 کجا شد آن زقبائے دریدہ و ختمہ حیر کنوں بیاید حیرش درید و دوخت قبا
 رختی نیشا پوری بیاب مدح بردہ است و گفته ۵
 بعزم خدمت درگا و تو بہر طرفی با ملک کہ از تاج مے نہند کہ
 و از باب معانی گفته اند چوں شاعرے را معنی دست و ہد آن اکسوت
 عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ ریک ادا کند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ
 خوش و عبارت پسندیدہ بیرون آرد و ابدال اولی گر دو و آن ملک او گر دو۔
 و لا اول فضل اسبق چنانکہ رودکی گفته ۵

با صد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میان ایشان و بے صد
 ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردی و اگرچہ معنی نیکو است عبارت
 ریک است و عنصری ازوے بردہ است و گفته ۵

اگرچہ تنہا باشند ہمہ جہاں با دوست و اگرچہ با او باشند ہمہ جہاں تنہا است
 و بیت عنصری اگرچہ در آن بسطے کردہ است نیکو تر و غلب تر از بیت
 رودکی است با و جازت آن پس این معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل بن

ماند -

و نوعی از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند چنانکہ شاعر

۵

گفتہ است -

اگر بہ مدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود تو آل کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و این از قول حسان بن ثابت اخذ نمودہ حیث قال ۵

ما ان مدحت فحمداً بمقالتی لکن مدحت مقالتی بفحمد

و ہمچنین یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ۵

کجا ہمراہ گردو سایہ بامن کہ روز من بود با شب برابر

را بزبان اردو ترجمہ زوہ چنانکہ مے گوید ۵

سیہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے

کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انسان سے

بہرہ دین علم معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بدان می توان دانستن احوال لفظ را کہ آن لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آن قواعد تکلم در ادائے معنی مراد از غلط و خطا محفوظ می ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفته اند کہ کلمہ و تکلم ہر سہ را بوصف فصاحت موصوف توان کردن۔ و چون مفهوم ہر یکے ازینہا غیر مفهوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را شامل باشد تجویز نہ توان نمودن بنا بریں کلمہ فصیح آن است کہ از تلافی عرف کہ موجب ثقل بر زبان افتد خالی باشد۔ مثلاً ع
نہ جستہ ز شستش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضی از کلمات است که قدما آن را بر طبق استعمال
کرده اند. و در متاخرین بزیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین
سبب در نظم و شعر جائز و سائغ است چنانکه گرداگرد و همانا و مانا و می و همی و
کنون و اکنون و درون و اندرون و برون و بیرون و فغان و افغان و چار و
چار و دیگر و دیگر و ترو و جائے و جایگاه و چیا و چونا و خاموش و خاموش
و شاه و شه و ماه و مه و راه و ره و کوتاه و کوته. و بعضی کلمات باشد که بسبب
تعاول متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکه دامن از دامن فصیح تر و پیران از پیران
خوشتر و ناگهان از ناگاه هاں بهتر و آگاهی از آگاهی ملین تر و همچنین شکوه از مشا
و در گره از گره اولی تر و از جمله مخیرات بنیز بمعنی هنوز و غنودین بمعنی غنود
و شنودین بمعنی شنودن و خفتیدین و خنپیدین بمعنی خفتن و رساندن و رماندن
بمعنی رسانیدن و رمانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال این بسیار است
شاعری درمی گوید در باب تقلید قدما کند و در آنچه گوید از جاده درمی مشهور
و متداول عدول جائز نه شود. و هم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور
منطقی گفته -

باز گرم دل چنانکه بتو دادم صبر کنم صبر و هر چه بادا باد
در صبح لغت درمی باز گیرم بے حرف یا مستعمل نیست و مسعودی
گفته است -

مرانسانہ تیر فراق کر دو بگذر
کے شنید کہ باشد کماں نشانہ تیر

در لغت صحیح بگز نیست و متعل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت
وحشی بودن آن کلمہ است بہ نحو یکہ معینش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید بعدی
گوید -

بیر ہفتا سہ جنی مکنہ کو مرقی بنی بخواش روش
وا از قبیل کلمات غریبہ است ملتب و مرغن و مزلف - و این شعر شمس تبریز
ہم ازین قبیل است

اگر سیارہ قرآن تا بہ عمیّت تمام است این سلوک ہی صدیقیت
و کلام فصیح آن است کہ از تناظر کلمات و ضعف تالیف و تعقید و کثرت
تکرار لفظ واحد عاری وہم از توانی اضافات پاک باشد - تناظر کلمات چنانکہ
امیر خسرو گوید -

موتے میرہ ما بیوتے ما بویا بہ بے او موم مومے ویم ما وایہ

مایم نہی و آں میرہ ما با ما بہ ما با مہ و مومے مہ ما ما بہ

ضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید

منکہ باشم عقل کل راناوک انداز ادب

مرغ اوصاف تو از اوج بیاں انداختہ

و این مثال در صورتی متصور است که حرف کاف بمعنی استفهام مأخوذ باشد
 و اگر بمعنی بیان اخذ کند مثال ضعف تالیف نبود اما این توجیه ضعیف است
 و تعقید چنانکه شاعر گفته است ۵

نامہ بر شد گم در آتش نامہ را باز آنگم
 و دیگرے راست ۵

نمک چشمش بگیرد و کند ہم چشمی لیلے
 چرا در شوره زارے اشک مجنوں بواہوا

و صاحب مخزن الفوائد در امثال ضعف تالیف اسکان متحرک و تحریک ساکن
 آورده و این مبنی بر ضرورت شعری است نه ضعف تالیف - و توانی اضافات خلایق
 حافظ گوید ۵

ساکنان محرم بر عفاف ملکوت بامن انشیں باوہ متسانہ زدند
 و متکلم فصیح آن است که بر استعمال کلام فصیح قدرتی تمامه و مهارتی عا
 داشته باشد بخوکیه هنگام تکلم ایراد کلمات فصیح بے وعده تر و توقف بر
 سہل آید -

بدانکہ وجع تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفت قیاس
 لغوی بسوئے علم تفریف و مرجع ضعف تالیف و تعقید نقضی بسوئے علم نحو
 تعقید معنوی بسوئے علم معانی است - اینها را یہ آہنہائی تو اوں دریافت

بلاغت کلام وصفی است مرکب فصیح را که مطابق مقتضای حال بود و متکلم بدین
 نوع کلام را بلغ گویند پس بلاغت وصف کلام و متکلم هر دو می تواند شد نه
 وصف کلمه زیرا که کلمه مرکب ناقص از اسناد و عاری می باشد و کلام را ناگزیر
 است از اسناد و مواد صفحات آئیده شرح میدهم که مذهب امام عبدالقاهر
 و مفهوم فصاحت و بلاغت غیر آن است که گفته آمد زیرا که مذهب امام آن است
 که هیچ لفظ بے اعتبار معنی فصیح نتواند بود و بر طبق مابقی مفهوم فصاحت محدود
 است و سلامت الفاظ از امور متذکره و ظاهر است که این امور از اعتبار معنی
 چیزی باخود ندارد و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلی بسط
 ابطال مذهب انحصار فصاحت و الفاظ نموده است و گفته که عقلاء اتفاق کرده
 اند که اعجاز قرآن منبئی بر وصف فصاحت و بلاغت از آن است که عالمیان از مثل
 آن عاجز هستند و عقلاء هیچ کس را نشنیده ایم که فصیح و بلغ بودن قرآن از
 جهت خلو آن از حروف ثقیله متعسر النطق قرار داده باشد و اگر چنین بودی
 بانیست که هر کلام سوتی و ساقط را چوں از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و این
 قطعاً جائز نه باشد و کلام مرکب است مشتمل بر دو کلمه که متضمن اسناد باشند
 یکی را مسند الیه و دیگری را مسند خوانند و اسناد نسبتی است میان هر دو قائم بنفس
 متکلم که مخاطب را از آن بر خبری آگهی دست دهد و آن نسبت را اعم از اینکه ایجابیه باشد یا سلبیه
 حکم گویند چوں زیگیران است و زید عمر را نزد دریں هر دو جمله گریاں و تزدیگان

یگانہ سند واقع شدہ و اس نسبت کہ شہر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ و ہمیں احتمال مابہ الامتیاز است در جملہ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مخبر عنہ و در خارج وجود داشته باشد کہ مخاطب را از آن خبرے حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ از آن خبر دهند۔ بل متکلم متکلم امرے را ابتدا از انشائیہ کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن و عمرو را مزن پس ہر دو جملہ ہر خید نسبت فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لهذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو این معنی دریافتی بدان کہ علمائے علم کلام را در معنی صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچه نزد جمہور ایشان مسلم است آن است کہ صدق خبر مراد است از مطابقت کلمہ بانفس الامر یا واقع کہ آن را خارج گویند۔ و کذب خبر مراد است از عدم مطابقت آن با واقع۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و نامعنی این اصطلاح فارسی واضح نگردد و بر حقیقت بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چون از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر دہند سامع از علم بدان بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آن آگاہی داشتہ باشد در صورت ثانی در حدوث آن حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورت عدم شک اورا اذال انکار باشد یا بدان اقرار کند۔ و از این احتمالات سامع از

چار حال بیرون نتواند بود - خلوت ذہین و اذان حادثه و شک او در آن و انکار او
 اذان و اقرار او بدان و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس این ہمہ صور
 محتملہ را حال گویند تفصیل این اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
 و لا وقوع آن حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوع آن شک داشته
 باشد و شخصے را کہ از وقوع آن منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آن را باور کرده
 باشد بر یک وتیرہ تواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
 الذہن کلام را از ہمہ انواع موکدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
 را بر حسب تفاوت مدارج انکار بہ موکدات منضم سازد و در محل شک و تردید
 او نوعی از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہن را با الفاظ موکدہ خبر دادن
 بیج معنی ندارد و همچنین منکر را بے موکدات خبر دادن از الہ انکار او نکند - پس
 این ہمہ کیفیات مختلفہ را کہ مخاطب بدان ملائیس است حال گویند مقتضائے
 حال امرے است کہ حال مخاطب آن را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
 باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آن است کہ متکلم کلام را بہ موکدات
 استوار کند - پس ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و همچنین
 در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انها حذف و در بعضے
 از موارد معرفہ آرند - و در بعضے از انها نکرہ - این ہمہ را مقتضائے حال گویند
 چہ حال مخاطب مقتضی ایراد این امور باشد -

بحث عمومی در باب بلاغت

پیش از آنکه در باب بلاغت بر دستور مصطلحات این فن که طریق ماہران
ادب است چیزے بزرگواریم بہ بحث عمومی مے پروازیم۔ تا قاریان ہوشمند
را در فہم بعضے از مسائل این فن سہولتے دست دہد۔ از اینجا کہ معظم مسائل
بلاغت و تصدیق آل تعلق بہ طبع مستقیم و ذوق سلیم دارومی گوئیم کہ استقامت
طبع و سلامت ذوق امرے است کہ حصول آل موقوف بر مہبت فیاض
مطلق است کہ بحکم خلق کل شیئ ثمرہ دی ہر کس را چیزے کہ مے بآست
ارزانی داشتہ بعمل واجتہاد را در آل راہ نیست و در اخبار و ادواست
خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن مکعادن الذهب الفضة
یعنی همچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافت طبعی بر یک درجہ نتوان
بودن بچنین طبائع مردم را نظر بہ صفا و کدورت بر یک وزان نیافریدہ اند۔
ہمیں نقصان و کمال فطری موقوف است حصول مدارج کمالات انسانی و برون
فروے از افراد انسانی در فراخنائے فیض ازلی از حد و استعداد طبعی قدس
فرا تر کن نتواند نہاد کما قیل

۵

نقصان ز قابل است و گرنہ علی الدوام فیض مساوتش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تر و دست است و سخن ثنائت بمنزلہ مصنوع تمام
 قیاس نقصان و کمال مهارت صانع در فنے که مباشر آن است از نقصان کمال
 مصنوع توان گرفت و همچنانکه توقف بر وقایع صانع که صانع کامل در مصنوع
 خویش بکار می برد - جز ما بفرغ دیگرے را دست نمید - همچنین اطلاع بر خفایا
 روایا کے سخن ثنائت کار هر کور سوادے نیست - هو شمندے باید پاکیزه نهاد
 که با لطافت طبعی و استقامت نظری انواع سخن اساتذہ فحول را بدیدہ اعتبار بطالعه
 در آورده بمراتب اکتساب کمالات سخن گوئی و سخن فهمی ارتقایافته باشد و بلاغت
 نه آن است که مصطلحات قوم را بداند زیرا که اگر تحقیق این معنی بجز دو دانستن
 مصطلحات معلق بودے البته هر که و مہ کہ بداند درست و مزاولت کتب درسیہ
 اشتغال نمودے سرآمد بلغاء زمان بودے - و ستر این معنی وقتے منکشف گردد
 کہ کسی بتالیف رسالہ یا نظم شعرے روے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بقلی
 معلوم نماید بروے هویدا گردد کہ عالم پر کتب مدونہ علمیہ مکتوب است و طبع خفیه
 بدقائق کلام مجبول - و تا بہ قلاوزی بدرقہ طبیعت دریں وادی قدم نہ نہد و وصول
 بمنزل مقصود متصور نیست و لقد صدق الرحمن شری ان المسافۃ من علم المعانی
 ميسرة احوام - یعنی رسیدن بذروه و قاتی علم معانی را سالیان دراز بکار
 است و بسا افتاده کہ در بیان خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیده بہ تحسین
 کلام مخدول و مرذول اطرائے و دراز قیاس جایز شمرد و فراہم آوردن الفاظ

مستکبره و تشبیه را بر استعداد قائل آن حمل کند - و بخلاف آن سخن گرانمایا
 را بحکم

و کون من عائب قولاً صحیحاً و آفته من الفهم السقیم

از پایه اعتبار میکنند - و الحق که بلاغت عبارت است از ایضاح
 و تحسین لفظ - و چون هر چیز را ظاهر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است
 به باطن بلاغت تحسین لفظ به ظاهر آن - و هرگاه ظاهر و باطن چیزی به لوازم
 شائسته آن آراسته و پیراسته گردد و شک نیست که آن چیز موجب انجذاب
 خواطر و باعث برتهاک طبايع اقد و همین است مفهوم قول محمد ابن حنفیه قول
 تضطر العقول الى فهمه باسهل العبارة

درین جمله چنانکه می بینی تضطر العقول الى فهمه اشارت است بسو
 ایضاح معنی و باسهل العبارة بسو تحسین لفظ و قدرت ایضاح و تحسین
 ندرت متکلم از اصل ماخذ الفاظ و وضع حقیقی و مجازی آن و معرفت مقصیات
 متکلم و سامع بکلی آگاه نباشد و هم در معرفت کمیت و کیفیت الفاظ و معانی
 مشعرا و حقیقت ایجاز و اطناب است دستگاه بلند دارد و از نیکه شرح و ادیم و
 باشی که مفهوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ و معنی که سبک جید عبارت
 از ان است پس مفهوم فصاحت غیر مفهوم بلاغت نباشد چنانکه شیخ علی
 در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بدال نموده - و درین باب مبالغه بیش جایز است

حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسن مراعات الفاظ است چہ نقشہ نیست کہ
 بے رعایت مبنی آن را فیض تو اں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت
 معتبر نہوے۔ سامع از مفردات الفاظ بیچ متمتع نہ شدے چہ استعمال قواعد
 مخبر و بیچے کہ باید بے رعایت جانب معنی سووے ندارد۔ ظاہر امر اوشیخ
 از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تفریح بد اں منوہ۔
 وسیاتی تفصیلہ

فصاحت بلاغت

بدانکہ قوے ہستند کہ مبلغ علم ایشان از ظواہر الفاظ تجاوز کردہ و بطائف
 معانی کہ در ضمن نظم الفاظ برویچہ مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبرہ اند۔ و
 ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحتائق اشیا کہ جزو بقصر دیگرے را در آن
 راہ نیست۔ چہ بر بصیر خیبر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت
 کلام بر آن عارض گرد و حسن و قبح صور متوقف است بر حسن نظم۔ حسن نظم عبارت
 است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنی با وضارع الفاظ مفردہ
 تعلق ندارد چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آن را بضرورت طبیعیہ
 بجهت امتیاز اعیان و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تعریف

دارد و ارتباط کلمات با یک دیگر به نحوی که سامع بر غرض متکلم آگاه گردد و تعلق بعلیم
دارد و اما فیض و بلیغ بودن کلام امری است زائد برین همه که گفته آمد - مثالش
غلام ز گس مست تو تا جدار اند
خراب باد و لعل تو بهوشیار اند

شک نیست که شعر خلیه فیض و بلیغ است اما زنهار گماں نبری که فصاحت و بلاغت
آن بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، ز گس، مست، تا جدار، خراب، باد و لعل
بهوشیار موجود است و نه ترکیب الفاظ بر طبق قوانین نحو و در بلاغت شعر
و خلیه است چه قوانین نحو بیشتر از اظهار غرض متکلم بواسطه الفاظ اثر ندارد و
مفهوم بلاغت مغایر این مفهوم است زیرا که حسب قوانین نحوی دانیم که غلام مضاف
است بسوئے ز گس مست که مرکب توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف
است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً مبتدا و واقع شده تا جدار
خبر مبتدا است و مبتدا با خبر جمله اسمیه باشد و هم برین نسق است ترکیب مصرع
ثانی - اما نتوانیم گفتن که مفهوم بلاغت در مطاوی این اصطلاحات نحوی تعبیه است
امام عبدالقادر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز فصلی چند در باب تعیین مفهوم
فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشف حقیقت و دفع اغالیط و اوام ناس که تخریب
نارسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفروده محصور داشته اند بر وجه تفصیل نمود
شرح بلیغ درین باب رانده و گفته که مزج فصاحت الفاظ مفروده را قرار داد

بمیزان عقل و زنی ندارد - چه الفاظ تابع عمل فکر است و تا معنی از معانی که ماخذ
 آن در مظاهر اعیان موجود است در اول متکلم خطور نکند وجود الفاظ متصور نیست
 و باز می گوید که بعضی از تحقیق نارسیدگان گمان برده اند که حکم فصاحت کلمات
 هر جا که باشد مرجع آن معنی نتواند بودن - بل فصاحت فی نفسها وصف لفظ است
 بحیثیت ملفوظیت و منطوقیت آن و ندانسته اند که چون الفاظ مفروده را بفصاحت
 موصوف می کنند مراد آن می باشد که آن الفاظ در لغت بجای خود ثابت است
 و معانی آن را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا بعبارت دیگر آن الفاظ بر مقتضای
 لغت و قوانین موضوعه درست افتاده - چه فصاحت در اصل لغت شعر است
 از ابانت و اظهار معنی مخصوص گویند افعلم الرجل کذا اذا صح به و اگر متصف
 بودن الفاظ بوصف فصاحت همین از جهت الفاظ بحیثیت ملفوظیت آن بودی
 لازم آمدی که هر کلمه که بخصوص صفتی فصیح بودی کلمه دیگر که غیر آن کلمه است و
 بر همان خصوص متصف البته فصیح بودی - مثلاً کلمه سخن را در لغت پاری بحركات
 مختلفه براوزان متعدده خوانده اند - آیا می توان گفت که هر کلمه که بر وزن سخن باشد
 بحركات مختلفه فصیح باشد و لیس كذلك بناء علی ذلك اصلاً باور نتوان کرد که
 فصاحت کلمه همین از جهت کلمه باشد که صوتی است منطوق لا غیر و عجب تر
 آنکه علمائے علم بیان در کتب فن ایراد نموده اند ان الاستعارة عنوان فی الجمله
 اللفظ فیضیحا و ان المجاز جملة والايجاز من معظم ما یوجب للفظ الفصاحة

آیانی بینی که علمائے بدین گونه تصریحات که دال است بر مرجع بودن ^{حقیقت} استعار
 بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آن فصیح گفته اند عا شا و کلا - چه مستعار
 و حقیقت معنی لفظ است نه لفظ بل لفظ را تبعاً مستعارنی گویند زیرا که هرگاه
 گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد و شجاع نه باشد - بل ادعائے کنیم اینکے مرے
 را بحیثیت باس و بیش عین شیرے دانیم و همانا این معنی را بلفظی که منطوق
 است تعلقے نیست بل درین مقام بیش از نقل اسم تغییرے واقع نه شده - اما
 از نقل اسم در اصل لفظ شیر تغییرے روئے نداده و ہمے گوید که نوئے از آراء
 است که مستعار بودن لفظ در آن بهیچ وجه متصور نیست بل غیر از معنی مصداق
 استعاره بهیچ چیز نتواند بود - چنانکه امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید -

چو خاک تیره گیر و دامن باد

نماند ابر را ز دامن آزاد

می دانی که چه چیز است که دامن باد را بدان تشبیه داده تا لفظ دامن
 را مستعار له گفته آید - بیش ازین نیست که باد را در وسعت عمل به شخصه جامه
 و بر و چادر بر سر تشبیه داده و بس نظامی گوید -

تبیره زن از خارش چرم خام

بیشه در افکند شب را بکام

حرف را افاده معنی اضافت می کند و بر همان پنج کلمه کور شد شب

با اسب تشبیه داده والا چه چیز است که مستعار له کام تواند بود و همچنین دریں

شعر ۵ بپائے برق ہم نتوان سیدن در حریم او
ره دور و دراز است کبوتر بال و پر شکن

استعاره در پائے برق واقع شده و بالجمله یہ یقین مے دانیم کہ مرصع ایں نوع استعاره غیر از معنی چیزے دیگر نے باشد و طرفہ اینکه در بحث ایجاز اکثر براسنہ بسیارے از محصلین جملہ لفظہ قلیل معنہا کثیر در وصف طائفہ کلام بلوغ جاری مے شود و ایں جملہ الیت کہ در حقیقت بسیج معنی ندارد - چہ لفاظ معانی متعینہ دارد کہ واضح آں را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کرده و در آں قلت و کثرت را مجال تطرق نیست -

و بالبداهت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفهوم معانی محدودہ افادہ چیزے دیگر نتواند کردن - نعم اگر توجیہ ایں جملہ چنان کرده آید کہ متکلم بلوغ بدالالت یک معنی برضی دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشته البتہ جادار و اگر آں فوائد بدالالت لفظ افادہ مے کردلاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہماں است کہ مادر صد و اثبات آں پافشردہ ایم -

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنی آں متصور نیست آں از نظم و ترتیب الفاظ مترتب نی شود بصورت مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عمل فکر و نفس متکلم بہ تعیین معنی بہ اتمام نرسد بہ ترتیب الفاظ

احتیاج نمی آید گویا ترتیب الفاظ از توابع تعیین معانی است و نفس چه
تا وقتی که مفهوم معنی و نفس متکلم ثابت نشود الفاظ علم مجرد اصوات و ارد که افاده
چیز نمی کند - و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد - زیرا که نظم و ترتیب
مستدعی تعیین مواضع کلمات است و کلام و این امر بے آنکه نخست معنی و نفس
متکلم ثابت گردد امکان ندارد -

درین مقام اشکال است که ذکر آن موجب از دیا بصیرت طالبان
این فن است تقریرش آنکه مفهوم فصاحت بجز تناسب و التیام الفاظ و تعدیل
مزان حروف چیز دیگر نیست زیرا که التیام لفظی و تعدیل مخارج حروف درست
نباشد تلفظ آن بر زبان ثقیل آید چنانچه درین مصرع ع
زشتش نه جسته غزال حرم

چه گوئی بنی قرب مخارج حروف را در رکن اول عروضی این مصرع که نظم
باشد موجب ثقل گردیده و همچنین درین مصرع نظامی ع
زمین شمش شد و آسمان گشت هشت

سه حرف شین متواتر بهدوش یکدیگر افاده و حل این اشکال
منوال گفته اند که اگر مفهوم فصاحت را همین در سنخ الفاظ محصور
باشیم بے آنکه معانی را هیچ وجه در آن دخل باشد یعنی مجرد الفاظ که صوت مخفف
لازم آید که فصاحت را از حیز بلاغت خارج و از نظیر بودن بلاغت بر طرف

ہاشیم۔ چون چہین باشد حال خالی از دو امر نخواهد بود۔ یکے آنکہ ہمیں قدر را در
 مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ ہئیم
 و دیگر آنکہ این قدر را وجہ از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین
 بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیر این وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہ شق
 اول گر انیم لامحالہ فضیلت کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ ہاشیم و اعجاز کلام را
 بجز این یک وجہ و وجہ دیگر نخواہد بود۔ و رکاکت آل بر لبیب اریب مخفی
 نیست چہ این امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حد و بلاغت از قبیل
 وضوح و اللت صواب اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال تفصیل
 و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند در
 موجب اعجاز کلام دخلے نباشد بنا بریں اعجاز کلام بحیثیت بلاغت آل نخواہد بود
 زیرا کہ این ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آل تعلقے نیست و اگر
 بشق ثانی متسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہ از وجوہ فضیلت قرار دہیم۔
 و آل را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم۔ ضرایب اختلاف
 بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیث بلاغت و بیان خارج کردہ ہاشیم
 و آل را اسم مشترک قرار دادہ ہاشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب
 آل کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آل بسوئے سلامت
 الفاظ است از موجبات ثقل۔ و ازیں ہر دو امر در مانحن فیہ مترے نمیرسد۔

اما مجوز این شوق را می گوئیم که بر طبق قیاس تو می باید که قسمی از نظم و ترتیب
الفاظ چنان باشد که بر شوق معانی که مستلزم افاده باشد نبوده و مع ذلک با وصف
اعجاز متصف گردد و فساد این تقریر بر ظاهر است -

و اگر احدی از مدعیان لفظ پرست از در مجادله و رآید و گوید که ما التیام و تناسل
حروف را بے آنکه لفظ و ال بر معنی باشد معجز نمی شماریم چه مراعات تعادل
حروف و قیاس و شوا را آید که با مراعات تعادل بمراعات معانی احتیاج افتد چنانکه
مراعات صحیح و نجس و غیر ذلک با مراعات معانی و شوا را می آید - در جوابش می
گوئیم که از اینها که گفتی از بحث خود بیرون شدی و از سر دعوی خود که لفظ من
حیث به لفظ مستحق مزیت می باشد برخاستی - و علت نظم الفاظ غیر آن
علت قرار دادی که معروف بین الناس است و هم ملتزم آن شدی که
ترتیب معانی امری است سهل و مین و تفاضل مردم درین باب چند اختلاف
ندارد - و هر چند که تعادل میان حروف پیدا آید مزیت کلام بیشتر می باشد - اما
می گوئیم که این هم ناشی از سوء فهم تست و مبنی بروهم - چه معنی تعادل حروف
غیر ازین نیست که لفظ از ثقل مثل **ع**

زمین شش شود آسمان گشت هشت

فارغ باشد و پیدارست که نوع دفع ثقل بر فصاحت بلاغت شعار
و شوا را نتواند بدون تمایز قیاس مدعی بر جمع نجس درست آید و معلوم است که

این نوع استکراه و قتل و قتل عارض گردد که متکلم یا شاعر مقصدی تصنیع یا تکلف
 بوده باشد۔ اما کسی را که در نظم و ترتیب الفاظ مسترخي الغنان باشد عروض این
 گونه استکراه اتفاق نمى افتد۔

و اگر کسی بیدیه اعتبار در احوال نظم و ترتیب الفاظ و انگر در مخنی نخواهد بود
 که در صورت تسلیم دعوی لازم می آید که معنی سبب صعوبت اصل لفظ باشد
 و این باطل است زیرا که نزد جمیع عقلاء خلاف آں معروف است۔ یعنی لفظ
 سبب صعوبت اصل معنی می باشد۔ چه التزام مالا یلزم در نظم و ترتیب الفاظ
 بالیقین موجب اختلاف معنی است و هرگاه معانی حق را در قالب الفاظ ریختن
 اراده کنی بر آئینه الفاظ را پیش پا افتاده بینی و طلب لفظ بے تعیین معنی در
 نفس امکان ندارد۔

بدانکه این مسئله منہی است بر اصله از علم حکمت و آں این است که تصوّر
 لفظ و تصویر معنی در ظرف ذہن در یک حال می باشد و تقدیم و تاخیر میان هر دو
 مقصور نہ۔ و یا تصور هر دو لازم و ملزوم است و تقدیم و تاخیر میان هر دو اعتباری
 است و آنجی که شوق ثنائی اقرب الی الصواب است۔

و اگر کسی بهنجار ناراستی در صد و نقض باشد و گوید که چون لفظ را بر طرف می
 سازی و مرتب کلام را مقصور بر معنی می دانی فصاحت را در عدا و صفات
 الفاظ شمردن معنی ندارد۔ و استعمال آں برخلاف آں شاید است۔ زیرا که در

مخاوره می گویند این لفظ فصیح است و نه گویند این معنی فصیح است می گوئیم که
متصف بودن لفظ بوصف فصاحت از آن جهت است که لفظ بخوبی متصف
بوصف باشد که بدال وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصه که در پائے اثبات
آن متبسم و ظاهر است که بدین حیثیت معنی را و ال نتوان گفت و آنچه در کتب
بعضی از قدامه کلامی است که و ال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی
چنانچه در وصف کلامی گویند "معنی لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت می کند بر
مزیت الالفاظ چنانکه دلالت می کند بر مزیت معانی همانا مراد ایشان نه شرافت
الفاظ من حیث الالفاظ است بل از آن جهت که ترتیب معانی بترتیب الالفاظ
متعلق است و اگر این جهت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست
گوئی وصف شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کرده اند -
درین مقام اگر چه در بحث مفهوم فصاحت شرح بلوغ را نده ایم کشف بعضی
از معضلات که بمنزله سنگ راه طالبان این فن می باشد ضروری می نماید
تا مذہب صحیح را بر وجه بصیرت اخذ کرده باشیم - چه تقلید کورانه در پیج حاکمان
محمود نیست -

باید دانست که قائلین بانحصار فصاحت در الالفاظ استدلال کرده اند
جمع عقلاء متفق هستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ که یکی از آن هر دو فصیح باشد
و دیگری غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیت باشد و اگر مزیت لفظ بر لفظ

بر مبنی بود که هر آئینه مزیت صورت نسبت به آنکه معتبر عینیتی واحد است و نیز گفته اند که اگر مفهوم فصاحت نه آن بود که ما قائل آن مییم البته لازم آمد که شعر یا کلامی که بوصف فصاحت متصف است از عبارات تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبوده - بل بچنانکه شعر یا کلامی را فیض می گوئیم تفصیل و شرح آن را نیز فیض گفته باشیم - چه عبارات سفرنگ (تفسیر) هم بر همان معنی مضمون مشتمل است که در شعر یا کلام مندرج است و اگر عبارات تفسیر و شرح معانی شعر یا کلام را شتمل نبود آن عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد - بنا بر این ادعای محدود بودن مفهوم فصاحت در الفاظ امری است ثابت که انکار آن مجال ندارد این است تقریر قائلین مشارالیهیم بوجه اختصار -

اما در آن بحواله تعالی بوجه تفصیل آنکه مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمه مفرد باشد مثلاً دشت و هامون قائل از بحث خود بیرون افتاد و سر رشته دعوی خود را از دست در داد - چه مراد ما از فصاحت فصاحت کلمات مفرد نیست بل فصاحتی که بعد تا لایف کلمات بصورت مخصوصه حادث میگردد و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فرد کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع این اشکال مثالی در معرض بیان می آریم - گوئیم که صانع حلی در صنعت خویش بنی از حلی رایج آنکه در ساختن آن چیز که از لوازم لطافت و وقت فن بکار برده مطبوع می سازد و در بعضی دیگر بر دستی خویش از غرائب و لطائف آن

قد بکار می برد که موجب استعجاب نظارگیاں می باشد - هر دو مطبوع را مثلاً
 گوشواره یا خاتم گفتن روا خواهد بود - اما در میزان صنعت هر دو را بیک معیار
 سنجیدن خطائے فاحش است همچنین معنی باشد که در محاوره و سوتیاں بیش از
 هر دو اعتبار می ندارد - و همان معنی را ضحاک بلاغت شعار بصورتی در معرض بیان
 آورده که با گوهر شاهوار می ارزو - و اگر کسی گوید سیاه را سفید نتوان کرد معنی است
 صحیح اما متبذل که منطوق عامیان است - و همین معنی را یکی از اساتذہ بصورت
 شگرف تر و انموده که خالی از غرابت نبوده

نصیحت کن مواخدا نکه خواهی
 که نتوان شستن از رنگی سیاهی

چگونه می بینی هر دو کلام را که با اتحاد معنی در اختلاف صورت چه تفاوت
 متفاوت افتاده - پس یقین باید دانست که مراد جمیع عقلاء از قول بصحت
 از یک معنی بدو لفظ آن است که مابین هر دو کلام با اتحاد معنی در سدا جت
 و غرابت که مدار بر آن است تفاوت عظیم می باشد - کما لایحیی نه آنکه یک
 را در سبک الفاظ مختلفه کیف اتفاق ترتیب دهند و هر دو را در میزان براعت
 بیک وزن سنجند و اگر کسی از راه جهل و تعصب مثلاً مسطور را بیک وزن
 گیرد و میان هر دو فرقی نکند هر آئینه از راه طلب حق و رافتاده باشد
 بقول فرق میاں هر دو که از آن چاره نیست سر فرو آرد و مطلوب مایمان را

و مدعی را در آن مجال سخن نه - چه مزیتی که یک را بر دیگر حاصل است نه از جهت حروف و کلمات مجروده معتبر است بل از جهت حسن نظم و ترتیب کلمات که مقرون به توخّی معانی نخواست و اگر کسی دیده اعتبار کشوده و به تامل صحیح و فکر پنج در باب تشبیه و استعاره و کنایه غرض نموده باشد همانا سبب این محبت عظیم بروی توخّی نخواهد ماند - زیرا که کلامی از کلامی دیگر با آنکه متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبی اسلوب که عبارت از توخّی معنی نخواست تفاوت شریفین متمایز می باشد - در امثله گوئیم "زید چو شیر است در قوت بطش و شجاعت" "زید گوی شیر است" "زید شیر است" "شیرے دیدم" و در همه این صور مراد از شیر زید باشد آیا گمان می بری که احوال از مدعیان هر چهار جمله را در قوت تاثیر و وقت فی النفس بیک معیار بر گیر و حاشا که جز از فائز العقل کسی دیگر می بیند گونه بدیا را اقدام نماید -

اما بدانکه مرجع فصاحت لفظ بوده باشد لازم آید که شعر یا کلامی فصیح و تفسیر و شرح آن متساوی الاقدام باشد چه هر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی هستند - برین منوال است که باید این تقریر و تفسیر مسموع باشد که مدعی از در بیان و انکار در آمده حسن معنی را که به اختلاف صور الفاظ در مدارج مختلفه بعض بیان می آید از نظر بفکند و فرقی در میان کنایه و تصریح و استعاره و غیر استعاره نکند و از قبول اصل مستحکم که گفته اند المجاز ابلغ من الحقیقه بکلی سر باز زند و در وزن

شعر

۵

من آں مورم کہ در پایم بمالند
 نہ زنبورم کہ از نیشم بمالند

و دران جملہ "من آں" ناتوانم کہ زبون مردانم و یکے آزارے نے رسان
 فرقی نکند و ہم جملہ "سیاہ" اسفید نتوان کرد و
 کہ نتوان شستن از رنگی سیاهی
 ہر دور از یک وادعی قیاس کند و چنیں جملہ "موسے سرم بھی سفید گرد
 را ہر رنگ -

۶

مرا برف بارید بر پر زراغ

گماں بردو کے کہ جبل اوتا بدیں غایت رسیدہ باشد سخن باوے
 را از پایہ آں فرود آوردن و خود را بصمت حماقت متہم کردن است اکنون
 و رسیدی کہ منشاء قول بہ اتحاد تفسیر و مفسرین جبل است بل معرفت رتبہ
 زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آں نیست کہ ہر دورا در یک
 براعت و بلاغت وزن کتیم و چگونہ مفسر و تفسیر را یک و زان می گیریم
 را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول
 است بر معنی دیگر - و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب
 مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق دو مفسر و تفسیر نفس لغت

مجاز لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است - اول مجازیکه نزد اهل لغت مسلم باشد - دوم اینکه مجاز
بودنش بر حکم عقل موقوف بود - اول را مجاز لغوی خوانند و ثانی را مجاز عقلی - و
هرگاه کلمه مفرد را بجاز وصف کنند چون لفظ شیر که مجاز است برائے مرغ و شجاع
و لفظ دست که مجاز است برائے قوت و قدرت - هر آئینه این حکم باشد
که از راه استعمال لغت بدو عائد شده است - زیرا که متکلم آن را به تعلق
تشبیه یا به تعلق ملاست مابین هر دو معنی از معنی اصلی که نزد اهل لغت ابتداً
برائے آن موضوع است برداشته بر غیر آن اطلاق نموده و هرگاه جمله را بجاز
وصف کنند - مجاز بودنش بر حکم عقل خواهد بود - و لغت را بجا تعلق نه - چه
اعتباریکه جمله را بحیثیت جمله بودن عارض می شود و آن بسوئے لغت معنی
ندارد - زیرا که صورت جمله چنانکه در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک
اسم و یک فعل حاصل آید و این موقوف بر قصد و اراده متکلم است - وضع
لغوی را و آن مجال تصرف نیست - چه در جمله "زید عمر و رازد" مقصود شکل اثبات
فعل زدن است و تالیف کلمات جمله عمل اوست نه عمل غیر - و آنچه دانستن
آن بالغت تعلق دارد معانی مفردات الفاظ است مثلاً زد که فعل ماضی است

دلالت بر زمانہ گذشتہ و زد کہ فعل مضارع است دلالت بر زمانہ حال یا
استقبال مے کند۔ اما این عمل کہ فعل با چه چیز تعلق دارد و موقوف بر قصد متکلم
است اعم از نیکہ در قصد خود صادق باشد یا کاذب و اسناد آں فعل حقیقی
است یا مجازی و فہم این معنی بر لبیب اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر
لفظ ہر چند اثبات حکمے برائے چیزے است اما من حیث المقتول صحیح خواندہ
بود۔ سعدی در قطرہ باران گوید ۵

چو خود را چشم حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجاے رسانید کار کہ شد نامور لولوئے شاہوار
اسناد فعل پرورید بسوئے صدف و بچین اسناد فعل رسانید بسوئے
سپہر حکیم عقل مجاز است نہ بحکم لغت۔ چہ لغت را دریں عمل حاکم تجویز نمود
مستلزم آن است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذات قادر مطلق
نہ بغیر آں و ہم لازم آید کہ درین شعر شیخ ۵

باو در سایہ دینا نش گسترانیدہ فرش بوقلمون

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعل باو است بلا ریب اثبات
فعل برائے باو حقیقت خدا بدو نہ مجاز۔ گوئی چہ چیزیکہ پیشتر اورا مجاز مے گفتہ
اکنون بحقیقت منتقلب گردید۔ و این محال است چہ انقلاب حقائق اثر
ممنوع است عند جمیع المتکلمین۔ نعم این معنی در کلمہ مفردہ متبعہ نمے نماند

زیر کہ اگر احدی از مدعیان ادعائے آن کند کہ لفظ دست را ابتدا در
 وضع اول بمعنی قدرت وضع کرده اند و بمعنی عضو معروف بطریق مجاز استعمال
 یافته بحکم عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مدعا نیست کہ لفظ دست بمعنی عضو
 معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے
 بہ ازانے معنی مخصوص اولی است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اپنے تئیں
 یافتے مضائقہ نہ داشت بل ایں تعینات لغویہ از قبیل تعیین اشکال حروف
 بجاست بہ ازانے حروف مسموعہ کہ برائے اصوات ملفوظہ بمنزلہ امارات
 و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں موافقت
 افتادہ و هیچ عاقل گفتن نہ تواند کہ عقل بر تعیین شکل مخصوص بہ ازانے صوت حرف
 مسموع حکم بامتصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف مے بود ہر آئینہ
 موافقت اقوام مختلفہ بر رسم خط مختلف نے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از
 لغت قومے دیگر اختلاف روی میداد۔

دریں مقام امکان آن است کہ مدعی را شکے حادث گردد و دفع
 آن ضروری است تقریرش اینکه اہل لغت حکم میکنند کہ صیغہ زد برائے
 اثبات فعل است چیزے را در زمان ماضی۔ و در جملہ فعل ہا سبزہ
 و مانید۔ مراد ما معنی معقول است چہ فعل ہا را و مانیدن سبزہ است۔ و
 اور اک ایں معنی فعل عقل است نہ لغت۔ و چون نہ ہم حکم حقیقی بودن نسبت

فعل بسوئے اوسبحانه و تعالی نیز کار عقل است نه کار لغت - بنا بریں میگوئیم
در جمله مذکورہ نقل حکم معقول موضوع له باشد بسوئے حکم معقول دیگر - که مشابه
اول است و این صورت بعینه مشابه بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے
شجاع و چون چنین است آیا گفتن می توانیم که نقل لفظ شیر بسوئے مرد شجاع
من حیث العقل است نه من حیث اللغت - و مذهب شما برخلاف این
رفته جوابش بر وجه تفصیل آنکه آنچه تو می گویی که نقل حکم در جمله مذکورہ بعینه همچو نقل
لفظ شیر است و هر دو را از یک وادی قرار داده درست نه باشد چه میان
هر دو فرق واضح است و وزان آن یک وزان این دیگر نیست زیرا که فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثبات امری و چیزے را و لا ریب این
لغت است - اما حقیقت حکم ظاہرے کند استحقاق اثبات را و تعیین مستحق کا
عقل است نه کار لغت و لفظ شیر و لغت موضوع است برائے در مذمه مخصوص
مستحق آن است و اگر لغت بخص ظاہر آن را مستحق قرار نہ دادے استحقاق او
اسم از دیگر اشیا اولی نہ بودے و استحقاق قادر مطلق تعالی ثناء با ثبات فعل
اختصاص آن بدار فعل بحکم عقل ثابت است نه بحکم لغت و لفظ شیر را از غیر
بحکم لغت نقل می کنیم نه بحکم عقل و چون فعل و مانید در مثال مذکور بر حالت
یعنی اثبات امرے در زمان ماضی به هماں دستور باقی است و از حقیقت
دور میفتاده - نتوان گفتن که اسناد آن بسوئے بیار تصرف در معنی فعل است

در نسبت فعل است بسوء مسند الیه کہ مستحق آن است۔ چہ مفہوم فعل بیش
 ازین نیست کہ او موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را در زمانیکہ
 باشد۔ اما اتصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست۔
 وھن امثالاً رب فیہ ط

نظر بہ مناسبت مقام اصلے دریں باب بہ بیان مے رود۔ و آل پر این است
 کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت ہناوہ اند طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز
 در یکے ازین ہر دو تعیین دہند و دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ و شکے نیست کہ
 قطع و فصل حقیقت بودن لفظ شیر بمعنی درندہ مخصوص تعلق بر لغت دارد نہ بعقل
 فلہذا در مجاز بودن این لفظ یعنی بمعنی مرد شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل
 را و ہمچنین چون بدستیم کہ طریق حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکم عقل است
 نہ حکم لغت واجب است مجاز بودن فعل از راہ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خیالے سہل
 مے نماید کہ در جملہ قادر مطلق تعالیٰ شانہ دامن کوہ را از گلہائے رنگارنگ پر
 ساخت“ ازین قول کہ عقل بر حقیقت بودن این فعل دلالت مے کند تردیدے
 در خاطر راہ ندیم و در جملہ“ فصل بہار صحن چمن را روکش باغ ارم ساخت“
 نیز ہماں عقل است کہ حکم مجاز بودن این فعل مے کند۔

اگر قائلے از ما سبق اخذ کند کہ تقرر بر مہد شما اقتضائے آن مے کند کہ طریق
 مجاز ہمگی منہی بر عقل است و لغت را در آل مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بر مشبہ

اطلاق نے کند تا شیر بودنش ادعا کنند نہ ہیں ادعائے محض بل بصفات بطش
و بائس کہ شیر بدان متصف است برائے مشبہ سلمے دارند تا بحدیکہ بیقین استوار
مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انسان بصورت
شیر نمودار گشته و از آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ
بر مشبہ بطریق مجاز نے کنیم تا اورا بعینہ فروے از افراد مشبہ بہ استوار نداریم لہذا
و چون چنین است لاریب کہ جملہ شیرے دیدم "مجاز باشد از را عقل چنانکہ
در جملہ فصل بہار صحن چمن را روش بارغ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت
حکم بمجاز نتیجہ عقل خواہد بود۔ و علی ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان
پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکم عقل
است۔ اما چوں بہ نظر غائر و رنگری ترا از تسلیم این یک نہکتہ چارہ نخواہد بود۔
اسمہ را چوں بہ غیر موضوع لہ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسے کہ
موضوع لہ آن است و بہ ہمیں سبب مالت را طریق حکم بمجاز قرار دادہ
و اگر کسے گوید کہ ما سلم نے داریم کہ لفظ شیر بر غیر موضوع لہ اطلاق یافتہ
شما خود قائل ہستید کہ ما بر مرد شجاع اطلاق این لفظ نے کنیم تا معنی این
را در حق دے ادعاء اثبات نے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در غیر
لہ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بیقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر

دیگر از اوصاف مرادمانه باشد - جوابش آنکه غایت ماننی الباب آنچه از تقریر
 بر پایه ثبوت می رسد آنست که لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل و تحنیل اطلاق
 یافته زیرا که به یقین معلوم است که اطلاق این لفظ بر مرد شجاع که فی الحقیقت آن
 شیر نیست کرده ایم نه بر چیزی دیگر - آیا کسی گمان می برد که درین اوصاف غیر از
 معنی شجاعت چیزی از لوازم درنده مخصوص - مثلاً دندان و چنگال و پیک مخصوص
 و غیر ذلک در اراده مداخل می باشد؟ و هر چند که شجاعت از اخص اوصاف
 شیر است اما لغت این لفظ را نه همین به ازائے شجاعت تعیین داده بل به
 ازائے شجاعت یا پیک و هیئت مخصوص بدان وجه تعلق دارد - و اگر به ازائے
 مجرد شجاعت بود لفظ شیر از قبیل صفات بودی نه از قبیل اسماء - و نیز
 لازم آید که هر چیزی که در وصف شجاعت بدین غایت بودی لفظ شیر بر آن اطلاق
 یافته بطریق حقیقت نه بطریق تاویل تشبیه -

در پایان این همه که گفتیم امریست که از ذکر آن گزیر نیست و آن این است
 که هرگاه حکم مجاز بودن مکول بصل باشد تخصیص اوصاف جمله مجاز را وجهی
 وجهی باید و الا چه مانع خواهد بود از اینکه کلمه مفروء هم متصف بمجاز باشد بنا برین
 می توان گفتن که فعلی از افعال مثلاً زد که صیغه ماضی است مفروء متصف بمجاز
 بود - جوابش آنکه فعل بر معنی دلالت کند که تا آن را بجزئی اسناد نکنند حقیقت
 مجاز بودن او مقصور نباشد و ثابت کرده ایم که مفهوم مجاز جزو دلالت لفظی

نیت۔ بل مجاز بودن آں بہ نسبت امرے است کہ خارج است ازاں نیز
 روئے امکان حقیقت و مجاز بودن تصور مثبت و مثبت لہ صورت نہ بند و لازم
 جاست کہ ماگفتہ ایم مجاز و حقیقت من حیث العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ۔ و
 ہچنانکہ کلمات مفروضہ با صدق و کذب متصف نہ تواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز
 اتصاف نہ پذیرد۔ و ہذا ظاہر۔

مجانے کہ درجہ باشد

نظر بہ سہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام
 فی الحقیقت بر اثبات نفی است زیرا کہ خبر اول واقعہ معانی کلام است کہ
 سائر معانی بر آں مترتب مے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات نفی
 اثبات مقتضی مثبت و مثبت لہ است چنانکہ کوئی زید زود و زید زندہ عمر و است و مثال
 اول فعل زدن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفت برائے
 زید و برہیں منوال است معنی نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضای کند چنانکہ کوئی زید
 و زندہ عمر نیست در مثال اول فعل زدن از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت از
 و چون چنین است احتیاج اقتد بہ دو چیز کہ اثبات نفی بدان تعلق مے پذیرد
 ازاں ہر دو مثبت لہ و دیگرے مثبت خواهد بود و همچنین یکے ازاں ہر دو منفی

دیگر منفی - و این معنی در دو جمله متحقق گردد جمله اسمیه که مشتمل باشد بر مبتدا و خبر و جمله فعلیه که متضمن باشد مرسل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت را منفی عنه را مسند الیه - از آنچه که گفته آمد بوضوح می بیند که برائے هر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دوبار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکه چون بگوئی زید زوالبتہ دریں مثال (اثبات زون) برائے زید کرده و (اثبات زون) تقیید اثبات است باضافت آن بسوئے زون و باز ہمیں تقیید بسندہ نخواهد بود بل یا ثانی آن را مقید می کنی یعنی اثبات زون برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است که حکم اضافت ثانی دارد - پس همچنانکه اثبات مطلق که مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیہ که وجود اثبات بے وجود مثبت له متصور باشد همچنان امکان ندارد که اثبات مقید بہ تقیید واحد و جوئے داشته باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و پس زیرا کہ مفهوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت له باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و این مشتمل است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و برہیں نقل قیاس کن حکم نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست - بل محتاج است بسوئے توقید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنون بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گا ہے باشد کہ از چہتہ

می کنند و گاهی از جهت دیگر که غیر جهت اول باشد چنانچه در مثال زیر زدن
فعل زید ثابت می کنی و در جمله زید میاگر گشت برائے زید اثبات صفت و مسا
افعال طبعیه همین حکم دارد و در بعضی از افعال حکم بر هر دو جهت منبئ باشد چنان
گوئی زید ایستاد و زینب نشست - اگر بگوئی که فعل ایستادن و نشستن با م
از زید صدور یافته همانا جهت دارد و اگر بگوئی که ایستادن و نشستن هر یک صفت
است که مشتمل بر هیئت مخصوصه است و در زید متحقق است البته هر یک جهت
غیر جهت دیگر است -

و چون بر اصل سابق توقف یافتی بدانکه درین مقام اصل دیگر است
مقصود بالذات ماست و آن این است که فعل بر دو قسم منقسم است متعدي
غیر متعدي و متعدی بر دو نوع است یکے آنکه مفعول به دارد چنانکه گوئی زید را
درین مثال زید مفعول به واقع شده که فعل زدن از تو بروی وقوع یابد
زید به نفس خود مرکب آن نشده دیگر آنکه متعدی بسوئے چیزی باشد که مفعول
علی الاطلاق است و آن در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمود می باشد که از
خاص مشتق نه باشد بل بر معنی عام مشتق باشد و این چنین فعل چوں است
آن بسوئے چیزی که کند مفعول آن چیز مفعول علی الاطلاق خواهد بود چنانکه

ساده مراد از مصدر خاص آن است که چون زدن و دانستن و غیرهما معنی خاص داشته باشند

زید قیام نمود درین مثال قیام مفعول فی نفسه است نه مفعول به - زیرا که چیزے
 درین جایافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آن متصور باشد پس اثبات درین صورت
 بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن - اما نوع دیگر آن است
 کہ مفعول به داشتہ باشد چه درین صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ
 در آن معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زوم فعل
 زدن را محکم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن
 زیرا کہ مفعول بہ چون فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آن را فعل او ثابت
 کنند و اثبات آن بطریق وصف از قبیل ابعدا محالات است یعنی مفهوم مثال
 مذکور آن است کہ فعل زدن را محکم از خود بر زید واقع می کند اما ذات زید را
 برائے خود ثابت نتواند کردون چه اثبات معنی ایست کہ لابد است آن را
 از جہتہ و درین مثال جہتہ یافتہ نمی شود و در جملہ خداوند تعالی زید را زنده ساخت
 زنده ساختن را فعل خداوند تعالی ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانه
 تعالی ثابت نمی کنیم بل این معنی از کلامے دیگر اثبات خواهیم کرد مثلاً خداوند
 تعالی زید را آفرید یا پیدا نمود و غیر ذلک پس تمہید این مسائل می گوئیم کہ ہر گاہ
 غرض از کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ نخست در
 امور مائل تمام دانگی - یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ اصل
 شائستہ آن است یا از محلے کہ شائستہ آن است دور افتادہ - و یکے آنکہ آیا

معنی مثبت یعنی معنی که تعلق به اثبات دارد بر اصل مقام خود قائم است یا
از آن عدول یافته - اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المنبت
مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید

شنیدم که جشید فرخ سرشت   بسر چشمه بر بسنگ نوشت
نوشتن کار کاتب است نه کار جشید - پس مجاز فی الاثبات
است - چه اثبات فعل بسوی چیزی کرده که فعل در اصل از شان نیست
هم او گوید -

پس از ما بے گل و دلدستان
نشیند با یک دگر دوستان

گل دادن فعل بوستان یا فصل بهار نیست بل از افعال
مخصوصه ذات خداوندی است پس مجاز فی الاثبات است و مثال مجاز
فی المنبت سعدی گوید

زوش بر گلوگاه و مغزش بدخت   ز پیکان بزخم اندر آتش فروخت
در جمله مغزش بدخت مسند الیه پہلوانی است که ذکرش در ابیات بالا
و در مسند مجاز فی المنبت است زیرا که دو خلق باین جامه موضوع است اسناد
انسان بر جان و حقیقت و مجاز و مجنن و مصرع ثانی مجاز فی المنبت نه مجاز فی الاثبات
برقند و هر کس در و آتشی کشت   نه ماند بجز نام نیکو و زشت

کشتن و دروین تعلق به زرع دارونه به اعمال نطانی گوید
 شکسته چنان گشته ام بلکه خرد که آبادیم را همه باد برو
 مراد از شکسته و خورد شدن تباہی حال است و همچنین در مصرع ثانی مراد
 از آبادی رونق ایام شباب است و هر دو مجازی المثبت است بعد می گوید
 بخون عزیزان فرو برده چنگ سرانگشته کرده عتاب رنگ
 و ریں شعر مند الی کنیز کل است که در شعر باقی مذکور است مراد از چنگ بخن عزیزان و ریں
 شکی حال عاشق است بنا بریں مجازی المثبت است انسان دش بجائے خود حقیقت است
 و گاہے چنان باشد که مجازی الاثبات و مجازی المثبت هر دو مجتمع شوند شیخ
 عطار فرموده -

مگر دیوانہ مے شد برا ہے سرخروید در پالیز گاہے
 بدیشاں گفت چن خرد لکد کوب چرا هست استخوانش بر سر چوب
 چنین گفتد کائے پرسندہ راز برائے آنکہ ارد چشم بد باز
 چشم بد مراد از آسیب است کہ آن را چشم زخم و در عربی عین الحال
 گویند - و این مجازی المثبت است و اسناد باز داشتن چشم بد بسوئے خرد
 مجازی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد این نوع آثار جز بذات خداوندی تواند
 بود و همچنین دریں مصرع مؤلف
 کسوت ز رفقت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ می شود۔ چہ مراد از کسو
 زربفت انواع گنہاست و این مجاز فی المثبت است۔ و اسناد فعل پوشید
 بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است۔

و چوں بدانستی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات و مجاز فی مثبت
 چیست۔ اکنون بدان کہ وقوع مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آن تفصیل
 رانده ایم و در ضمن امثلہ و المنودہ ایم۔ من حیث العقل می باشد و وقوع مجاز
 فی المثبت من حیث اللغۃ دلیل برین مدعا آن است کہ شرط اثبات مقید بودن
 آن است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے۔ یا بعبارت دیگر اثبات
 مسند برائے مسند الیہ و این معنی شعرا از تالیف جملہ است کہ کلام باشد۔ معلوم
 است کہ تالیف جملہ نتیجہ عمل فکر است۔ کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم لغت
 زیرا کہ در جملہ "زید عمر و رازد" اثبات فعل برائے زید است۔ و در جملہ "زید عمر و
 رازد" نفی آن از زید۔ و این عمل اثبات و نفی فعل امر است کہ متکلم مدعی
 آن است و آنچه از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوی یافتہ
 شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود۔ لغت را در آن مدخل نیست پس
 چوں چنین است امریکہ در آن جملہ از قبیل صحت و فساد و تحقیق و مجاز یافتہ
 شود حاکم بدان امر عقل محض است لغت را از آن بہرہ نیست۔ و اگر
 معنی مخصوص بہ لغت معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی

غیر ذلک را۔ چہ قنایاے عقول اقوام مختلفہ متحد الاساس است و اس را
 اسناد مجازی گویند اما مجازی المثبت مثلاً فصل بہار زمین مرده را زندہ ساخت
 ماخذش بہ لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت
 زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تمثیل است و لغت حاکم بدان است کہ
 زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است و عقل را در آں مجال تصرف نہ خانہ
 لا قیاس فی اللغة

و اگر کے از در اعتراض در آید و گوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجازی الاثبات
 از جهت عقل است و مجازی المثبت از جهت لغت ماسلم نے داریم بل
 گوئیم کہ مجاز در ہر دو سلسلہ صورت مجازی المثبت دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر
 در امر حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفت معلومہ و در جملہ فصل بہار
 زمین مرده را زندہ ساخت " تعلق فعل بہ طریق سبب بہ بہار است - و
 وراثت ہماں و زان بہجت و سرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ
 پس مجاز در اطلاق فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آن موضوع نیست
 ہماں اسلوب دارد کہ اطلاق لفظ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آن
 موضوع نیست و چون دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ
 اید کہ مجازی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجازی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ
 در مجازی الاثبات گفتہ اید ہماں مجازی المثبت باشد این است تقریر ارباب

بروجہ تفصیل - و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریق دخول مجاز و درہر
مسئلہ بریک و تیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آن بروہ - زیرا کہ مدخل مجاز
فعل از راہ اضافت چیزے بچیزے است - نہ نفس اسم - چہ اگر گویند کہ فلان
بہجت زمین از زندگی گفت و فعل اصلاً مجاز را راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلاف
مثال مذکور چہ دریں صورت نفس اسم (زندگی) درنہم وقوع مجازی
المثبت کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت
اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

و آنچه لابد است از ضبط آن دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل
آن فتویٰ دہد بسخوکیہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آن را بدلالیت لغت
و مشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلہ امارات و علامات مے باشد
و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آن علامت و امارت بر آن دار
است سووے مدار و مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی القہ
دلالیت او بریں معنی از بہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول
اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق این لفظ بر آنہا صحیح نہ
بنابرین اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من بہت اللغ
دالالت بر قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند و غلط فاحش مبتلا بودہ باشد -

این قول مستلزم آن است که غیر قادر مطلق نیز در وجود حادث مؤثر است و
 این قضیه بحکم عقل صریح ابطال آن است و کسیکه وقوع چیزی را از غیر قادر مطلق
 بردگونی حقیقت وقوع را ندانسته و بر مذمتش لازم آید که مطلقاً وقوع فعل نه
 بوده باشد و چون مطلقاً وقوع را ندانسته گوی آن را بجز فعل ندانسته -

و آنچه درین باب از دانستن آن ناگزیر است فرق کردن میان
باطل و مجاز - زیرا که هر دو در ظاهر الفاظ متحد الاسلوب هستند - اما در حقیقت میان
 هر دو یون بن است - و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز
 در جمله - چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بر حکمی باشد و آن را از محل عقلی آن با نوحی
 از تامل بیرون آرند مجاز است - مثالش چنانکه سابق مذکور شد همان و مانند
 فصل بهار است مرسزه را - درین مثال اثبات فعل برائے بهار ثابت کرده ایم
 و پیدا است که این معنی خارج از محل عقلی آن است چه محل عقلی آن در حقیقت
 اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانه و تعالی که در قضایای عقول مستلزم و
سبب است - اما بسبب تامل و عرف عامه ناس آن را بجزی که در ظاهر سبب
 آن است نسبت کرده ایم و سبب بودن بهار مرسزه را امریست که بطریق شایده
 قطعی علی الدوام مألوف طبع است - تا بحدی که در نفوس استمرار این واقعیت
 حقیقت استقرار یافته و این نوع مجاز در مجاری کلام بیش از آن است که بایراد
 بلکه کثیر اعتیاج افتد - سعدی گوید

مہرور درختے کہ خار آورو درختے پرور کہ بار آورو

بار آوروں از برائے درخت اثبات نموده - ہم او کو یہ

درخت اندر بہاراں بر نشانہ زمستان لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوروں و بر نشانہ فعل درخت نیست

بل فعل قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرت کاملہ او مقرر از درخت بیرون ہے

آرد ازیں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را نشانے است غیر نشان مجاز ہے

مبطل و کاذب در اخراج حکم از محل اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تائید

نہ نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیت فاعل تشبیہ نہ کند - بل اثبات تفسیر

مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل

کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کہ کہے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر

ثابت را ثابت مے پندارد - و حکمے را کہ در موضوع خود ممکن نبود و محسوس

آں گماں مے برد - و بچنین است حال کاذب متعمد کہ بتلبیس و تمویہ سائل

مے فریب و از حد تا دل خارج آفتد -

مسند البیہ

بداں اے قاری ہوشمند کہ مزینت و فضل کلامے بر کلامے دیگر

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصنیح وجوہ لطافت تشبیہ و استعارہ بل
 مزیت و فضل کلامی موقوف است بر تخری معانی نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب
 کلام است بر ہیکل قوانین متعہدہ نحو یہ مقتضی آن است چہ بسامنی از جہد است
 کہ بہ ادنی تغیر عبارت یا مخالفت قوانین نحو یہ از اوج کمال جودت بخیض نقصان
 روایت فرو مے افتد۔ و چون کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف
 ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیت حاصل آید کہ
 دیگرے را نتواند بود۔ و تعیین مقام ہر یک در تاثیر معنی بلاغت و غلے دارد
 کہ اگر آل را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورت
 اولی متصور بود در صورت ثانیہ مفقود مے گرد و بل معنی دیگر کہ غیر معنی اول باشد
 از آل کلام مفہوم مے گردد کہ مقصود متکلم نیت و ہر چند عامتہ الناس کہ کلام
 ایشاں از اصوات حیوانات عجم امتیاز مے بیش ندارد و از معرفت اہتمام
 معنی کہ تعیین مقام لفظی حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ زید و یرویش
 من آمد۔ و دیر و زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر
 است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم تواند بود و ما این معنی را بہ تفصیل تمام در باب
 تقدیم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا درین مقام عوارض مسند الیہ را کہ عمدہ کلام است
 حوالہ قلم مے نمایم۔

اما حذف مسند الیہ بر وجوہ متعددہ جائز داشته اند اولاً نظر با حتر از از

عبث و تینکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی
گوید۔

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نام توام
یعنی من مولائے نام توام۔

مثانیاً برائے حفظ لسان از ذکر آں نظر ب تحقیق چنانکہ گوئی ناہنجار است مثال
نظر بر عدم فرصت زیادت سخن ب وجود قرینہ حال چنانکہ گوئی مار است را بیا نظر
بر احتراز از سوز ادب چنانکہ گوئی ”خداوند مہربان ماست“ ب ترکیب توصیفی
خامساً در مقام اخفا از حضار غیر مخاطب بغرض سہولت انکار تا کلمہ را گنجائش
کہ مراد او شخص دیگر بود۔ چنانکہ گوئی ”غیث است“ و مراد تو زید باشد۔
بدانکہ در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب اند
انوری گوید۔

شاہ سنجہ کہ کتریں خدش در جہاں پادشاہ نشان باشد
یعنی آنکس شاہ سنجہ است۔ عربی گوید۔

میر ابو الفتح کہ در سینہ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل نہ روز حل

یعنی آں خداوند اجل کہ در شعر سابق مذکور است میر ابو الفتح است
اسلوب کلام را حمل بر بدل از چیزے کہ در شعر سابق ذکر یافتہ نتوان کرد۔

مبدل منہ بابدل نسبتِ تشکیک دارد و در ہر دو مثال مذکور بدل از مبدل منہ بر زیاد
مفہوم مشتمل است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکر مسند الیہ نیز بر وجوہ متعدده مے آرند اولاً اینکہ اصل و مسند الیہ
آن است کہ مذکور گردد۔ و امر مے مقتضی عدول از آن نیست۔ ثانیاً نظر بر
زیادت ایضاح و تقریر چنانکہ گوئی کسانیکہ از صحبت جاہلاں پرہیزند و راست
گفتاری و درست کرداری شعار خود سازند ایشان برگزیدگان خلق عالم ہستند
لفظ ایشان ضمیر جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔

مثلاً۔ برائے تہنیہ غباوت سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے
از حاضران در حق وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمان غیر او زد و زید
آنچمن میدانم مرو صاحب دل است۔“ رابعاً۔ برائے اظہار تعظیم چنانکہ گوئی
”جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔“

خامساً۔ برائے تہرک۔ چنانکہ گوئی حضرت حق جل و علا خالق ماست۔
سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی ”یا عزیز مہربان ماست۔“
اما تعریف مسند الیہ گا ہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بر ضمیر مخاطب
یا محکم یا غائب آرند۔ سعدی گوید

روزگارم بشد بنادانی من نکر دم شما حد رکبید

و در مسند الیہ غائب گوئی ”اوبر ما مہربان است۔“

در پنج لوازم ضیافت بجا آورد - چوں به بستر خواب مائل شدم گلیه سبک که
 پنبه اش لغایت تنک و اجزایش از هم گسته پاره پاره بزاویه گلیم مجتمع گشته بود
 پیش من آورد و طوعاً و کرهاً خور و ابدان پیچیدم - و شب آن همه زحمت سرما
 کشیدم - ملولانه

۵

بپس از من که چوں بگذشت آن شب
 من و سرما و لب سرگرم یا رب

بامداد آن چوں سراز بالین خواب برداشتم به آب پنج بست دست به وضو
 برافزاشتم چوں از فرصت صبح فراغت یافتم آن دوست به تهیید عذر تقصیر که معلوم
 او بود زبان به معذرت برکشاد - روحی خسته و درم قطعه که در کیفیت احوال آن
 شب گفته بود با قلم فرنگی بر کشیده بدستش داد - قطعه این است - قطعه

نموده بالذات این شهر سرد سیر زمین	که از قطاوول سرمانه خفته ام همه شب
گلیم کهنه به برداشتم ز بد بختی	به تارهایش و تراشک خفته ام همه شب
چو خار ریشتر سرو پای من شده یکجا	تمکنت به دامن سرمانه خفته ام همه شب
ز سرد مهری یا در آن گرم خو گوئی	چونگی چو گل تر شگفته ام همه شب
زلف بود سماط بر پنج کشیر کز آن	ز کام و سرفه و بلغم برفته ام همه شب
باستان آن نجفم برفت آنچه برفت	و بسم تکلف نه گفته ام همه شب
کلاه رود و آن مهر ریز و شاق	خودش تا که روحی خفته ام همه شب

وہم بغرض تنبیہ مخاطب برخطائے کورحق وے گماں بزند سعدی گوید

۵

آنچہ دیدی برقرار خود نماند و آنچہ بینی ہم نماند برقرار
درحق مخاطب گمان آں بود کہ اعتبارات فانیہ و نسویہ را قرار داد وے و بتائے
نہادہ فرصت عمر را بغفلت مے گذارو۔

وہم بغرض ایما بسوئے جہت خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید

ہر آنکہ تخم بدی کشت چشم نیکی داشت

و مارغ بیہدہ بخت و خیال باطل بست

دریں شعر در صلوٰۃ اسم موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما برست بہت

خبر کہ مشتمل است بر نوے از شر کہ تعبیر از اں بر خیمیت و خسراں تو اں کردن

تعریف مسند الیہ بر اسم اشارہ ہم مے آرند معلوم است کہ در زبان پارسی

اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است

و برائے جمع اینیاں و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے

۵

آناں۔ حافظ گوید۔

شراب لعل کش و روے مر جیناں ہیں

خلاف مذہب آناں جمال را ایناں ہیں

اما ایں ہر دو صیغہ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینها گویند۔

و این هر دو را ذوی العقول جم مے آرند و مقصود از تعریف مسند الیه
به اسم اشاره گاہے امتیاز آن باشد از غیر بوجه کمال عرفی گوید
۵
این جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زودا کہ کند غنچہ گل شہرت جم را
و ہمو گوید۔

۵
این چشمہ و این سبزہ و این لالہ و این گل
آن شرح ندارد کہ بگفتار در آید
و گاہے تحقیر چنانکہ گوئی "این آنکس است کہ دیروز پدر خود را
دشنام مے داد" و گاہے تعظیم و این بلفظ آن مے آید و اکثر ارجحیم ثانی
گوید۔

۵
آن ز فضل آفت سر لے فضول آن علمدار و علمدار رسول
علم بالفتح اشاره است بسوئے علمے کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ
علیہ وسلم در عنودہ خیر بجنرت اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب
ارزانی داشتہ دعائے فتح بردست وے فرمود۔ و علم بالکسر اشاره
است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم و علی بابہا لا غنیمت
گوید۔

عزیز آل انتخابِ سینہ ریشاں

جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

و تعریفِ مسند الیہ بہ اضافتِ مطرواست و مقصود از آل گاہے
اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمام تر در ذہن سامع استقرار
یابد - کہے راست -

ماہم این ہفتہ شد از شہر و چشم سالہ است

حالِ ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکلِ عالمی است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف و مقامِ اظہارِ ضحرت و سامت مختصر تر
مے نماید از لفظ یارِ نازنین من و غیر ذلک - و گاہے از اضافتِ تعظیم
مضاف الیہ مقصود مے باشد - چنانکہ گوئی - "آقایم ہرچہ مرضی باشد بفرماید
پیش خدمتِ بندہ حاضر است" و گاہے تعظیم مضاف - جانی گوید -

نیچے کزدیا مصر خیزد کہ در چشمِ غبارِ مصر پیزد

مرا خوشتر از آن باد است ببار کہ آرد نافہ از صحرائے تمار

در اضافتِ غبارِ سبوی مصر تعظیمِ غبارِ مندرج است کما لایحی سعاد

گوید -

چوں سگِ زندہ گوشت یافت نہ پزد کاین شتر صلح است یا خرد و جال

و گاہے تحقیر مضاف چوں در مثالِ مذکور خرد و جال - بخلافِ غریبے

کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است۔ سعدی گوید۔ ۵

خبر عیسا اگر یکہ رود چوں بیاید سنور خرباشد
چہ اگر مفہوم تعظیم خردیں شعرا اعتبار نکند مصرع ثانی بمصرع اول مربوط
نہ شود۔ و گاہے مقصود از اں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل
متعذر باشد چنانکہ گوی "چو در آں بقعہ رحل اقامت انداختیم اہل بلدہ
بتقدیم لوازم خدمت ما پر داختند۔ صائب گوید ۵

با اہل درد کار بود دین عشق ۱۱ بر ہر گلے کہ عطر ندارد گلانیت
و تنگی مرند البیہ گاہے بقصد افراد آں آرند۔ حافظ گوید ۵

لعل از کان مروت بر نیامد سالہاست

تابش خورشید و سعی ابر و باران اچہ شد

و گاہے تحقیر۔ چنانکہ تئوین و رنازی افادہ تعظیم و تحقیر ہر دو میکنند۔ در
پارسی یائے مجهول و ہمزه بر حرف ہاء کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنی تعظیم و تحقیر
باشد۔ سعدی در مقام تعظیم گوید۔ ۵

یتیمے کہ ناکردہ قرآن درت کتب خانہ چند ملت شہست

و ہم او در مقام تحقیر گوید۔ ۵

طیبے کہ باشد خوش ز روے

از دواروے سرد خردنی مجوے

و ہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست - ۵

نظارہ کہ رنگ تعلق نثار دوست

در بزم دوست داغ دلش در بہاؤ ہند

و ہمزہ متصل بر معنی تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ۵

ذخیرہ بدل از چشم اشکار نماید

شکست شیشہ سیماب در کنار مرا

و ایراد و ضعف برائے مسند الیہ نظریہ کشف و ایضاح آں از آں

چہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و

ہمیں را صفت کا شفقہ گفتہ اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند

آدمی تن زندہ گویاست و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ

مشکل است اما در معنی آں را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرو - پس تعلق

در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے انادۂ معنی تخصیص کشد یعنی

از اسمائے نکرہ اشترکے کہ میان آنہا باشد - کم کند - یا رفع احتمال غیر

میان اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زید تاجرہ و راست باز است و گاہے

افادۂ تاکید محض کند - چنانکہ گوئی "ویروز گذشتہ باد سردے و زید -

اما در پارسی این نوع تاکید را از بلاغت نے شمرند -

و مقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر بدلول آں

نبی باشد - و این در جائے باشد که متکلم سامع را غافل از سماع گمان برد
یا احتمال آن داشته باشد که سامع آن را بر معنی غیر مقصود حمل خواهد کرد
حافظ گوید -

دل و دینم دل و دینم برداست برودش برودش برودش
مقام استشهاد مصرع ثانی است که مسند الیه سه بار تکرار یافته
و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موكلمه مفعول به است نه مسند الیه -
و هم تاکید گاهیه در مقام دفع توهم تجاوز استعمال کند - چنانکه گوئی
"اعلم حضرت خود بنفس نفیس به انصرام این نهم بزرگ متوجه شدید" لفظ
خود بنفس نفیس بسبیل تاکید است تا سامع را گمان آن نه رود که انصرام
نهم بر دست احدی از اعیان دولت اتمام یافته هم در مقام دفع
توهم عدم شمول - حافظ گوید -

گر من آلوده در نهم چه عجب همه عالم گواهِ صحت است
لفظ همه تاکید است عالم را - و در پارسی فصیح تاکید بر موكلمه مقدم
آورد - بخلاف تازی کمالیغنی -

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیه بغرض افاده ایضاح آن
باسم مختص مطرو است - چنانکه گوئی - "مخدوم مامیرزا علی قلی خان دیروز
از حج بیت الله بوطن مراجعت فرمودند" همچنین درین مصرع مؤلف ع

شبه شرق غرضید بر زد علم

غرضید عطف بیان است شبه شرق را -

و ایراد بدل از مسند الیه اکثر نظریه افاده زیادت تقریر می کنند
چون بدل مشتمل باشد بر نوع از ایضاح و تفصیل چنانکه گوئی "برادر شما
زید شب پیش من آمده بود" و معرفت فرق میان عطف بیان بدل خالی از
صعوبت نیست کما صرح به النجاة

و عطف چیز بر مسند الیه افاده تفصیل کند مع اختصار و عبارات
سلمان ساجی گوید -

علت پیری و درو پا و ضعف جسم و چشم
هم عمری گوید -

این چشمه و این سبزه و این لاله و این گل
آں شرح ندارد که بگفتار و آید

درین هر دو شعر مسند الیه که فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و هم
عطف تفصیل فاعل مطلوب است نه تفصیل فعل که مقصود نیست و تعلیل اختصار
در عبارت از آن اختیار آمده تا ترکیب زید پیش من آمد و عمر و پیش من آمد
از ما نحن فیه خارج ماند - زیرا که درین ترکیب چه تفصیل مسند الیه ملحوظ است
اما از اختصار عاری است - بل از قبیل عطف جمله بر جمله است و آنچه گویند

کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو
پیش من آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب هیچ دلالت
بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر
سبیل اضرب واقع شدہ۔

و گاہے عطف افادہ تفصیل مسند مے کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس
عمرو۔ و زید آمد باز عمرو۔ و فرق میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند
ہمان است کہ در تازی میان فار و ثم یعنی پس برائے تعقیب بلا اہمت
است و باز برائے تراخی۔ و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از
نوائے کلام مفہوم مے گردو۔ اما مقصود بالذات نیست بل بہ تبعیت
تفصیل مسند لازم آمدہ۔ و تفصیل مسند بہ نحو یکہ و در جملہ اولی آمدن عمرو بعد از
آمدن زید بلا اہمت و وقوع یافتہ و در جملہ ثانیہ آمدن عمرو بعد از آمدن زید
بتراخی مقصود بالذات متکلم است و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است۔
و تاخیر مسند الیہ در جائے کنند کہ مسند محقق تقدیم آں باشد چنانکہ در
بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہیگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود۔
و گاہے چنان باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام برخلاف اقتضائے
ظاہر مے کنند و وضع مضمون بجائے مظهر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع ضمیر بجای مظهر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید

بامن اگر سپہر بود سرگراں چه پاک
چوں پیر گشت ناز پذیرے تو اں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پذیر است و ہماں ضمیر
مسند الیہ است و ایں خلاف مقتضائے ظاہر است چه مقتضائے ظاہر آن
است کہ می گفت چوں پیر پیر گشت نازش می تو اں کشید و نکتہ دریں
نقل اسلوب آن است کہ ناز پذیر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت
مظهر شعر است از قوت تخصیص مضاف بامضاف الیہ و ایں قوت در ترکیب
”نازش می تو اں کشید“ یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم ضمیر مقصور
نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت
با واسطہ ہنم فانی لطیف و مثال وضع مظهر مقام ضمیر چنانکہ عربی گوید

گل ہم چه کند با و صبا خواست کہ عربی
آمد سو کشمیر و گلش بر اثر آید

اے گل بر اثرش آمد مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت او
اثرش آید یعنی اسم ضمیر مقام مظهر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادت ممکن الیہ
در ذہن سامع بصورت اسم مظهر مذکور شد و اگر ضمیرے بود مفہوم ممکن صورت
نہ بست زیرا کہ متکلم در شعر ماقبل اہتمام بہ استعار گل ذکر نموده بعد از آن

موجب توقف ظهور گل را بیاں ساخته و دریں صورت ناگزیر است که سماع
منشطر بر صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔
و از قبیل وضع مظهر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی مشعر فرخی سستانی
اگرچه از باب مسند الیه نیست۔ ۵

چوں تو از بهر تماشا بر زمین بگذری   هر گیاہ ہے زان زمیں گرد و زبان افتخار
و ہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی ۵
یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا   بر رسول اللہ درود از هر چه بہت فزون تر
و این تکرار تضمن معنی تبرک و استلذذاست۔

و گاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید ۵
خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہر خدا سوائے غریباں بنگری
و گفت کہ من غریب ہستم۔

و از قبیل نقل اسلوب است کلامی کہ در اصطلاح علمائے بلاغت
آن را التفات مے نامند و آن چنان است کہ معنی را بطریقے از طرق
ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند پس ہماں معنی را بطریقے از طرق
ذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند و چوں
نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

دیگر آتشش صدمت متصور است اما شرط آن است کہ معبر بہ شخص واحد
باشد اول از تکلم بخطاب عرفی گوید ۵

قصہ مهر و وفا با تو نیارم گفتن کایں حکایت چو نہایت پذیرد اول
عرفی افسانہ خوان فبت دیگر شعر است گوشہ چشم نمونہ کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ۵

عرفی آغاز گر یہ کن شاید کایں کہن خاکدان خراب شود
شیشہ آسمان بہت تنگست گر بقیتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کے راست ۵

بدیدہ سوئے تویی آئم لے حور برویت گر قد نور علی نور
بہ باہ عارضش آل سیب سیمیں - جبابے خواستہ از عین کاغور -

چہارم از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ۵

عزم او گر باغبان دہر گرد دور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل

بہ خطاب انتقال مے کند ۵

ای کہ از اندیشہ عقل صلح اندیش تو
بر نفس بندورہ غمازی اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ۵

بندہ امشب باجمال الدین خطیب اور برائے وکلک چوں خوشید و تیر
 تابا کنوں خیز و میزے داشتتم زانکہ در عشرت نباشد زوگزیر
 ششم از تکلم بغیبت انوری راست ۵

ورنہ فدااوست ماودامنت کلمے مسلمانان ازین کافر نفیر
 انوری ایں خرد گیہامی کند تو بزرگی کن برو خرده مگیر
 و چوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضی
 از موارد آن را کہ باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالہ رقم ۷ سازیم تا بموجب
 از دیاربصیرت طالبان فن معافی آید۔ ازاں جملہ یکے آن است کہ کلام
 مخاطب را برخلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ۵

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر بر آند

معنی ماہ را برخلاف مراد مخاطب حمل نموده۔

وازاں جملہ است ایراد فعلی بدو محمول کہ یکے از ہر دو حقیقتہ معمول

آن فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ۵

کساں شہد نوشتند و مرغ و برہ مراروئے ناں می نہ بیند ترہ

شہد حقیقتاً معمول فعل نوشتند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً زیرا

کہ مرغ و برہ و فی است نہ نوشیدنی۔ و ایں را از قبیل ۵

عَلَفْتُمَا تَبْنًا و سَاءَ بَارِدًا - باید دانست -

مسند

معنی اسناد معلوم است و مسند در جملہ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل
و جملہ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاء پس بدانکہ حذف مسند جائز است آل
را وجہ مختلفہ می باشد مثلاً قصد اختصار و احترام از از عبث خاقانی گوید

۵

مرغان و ماهی در وطن آسوده اند الا کہ من

بر من جہانے مردوزن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ ہستم و تو بر من نہ بخشودہ و ہم در بعضی از
موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف چنانکہ سعدی در گلستان از
زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید "ہممہ عمرش در ہجے در کف
نبودہ است و قراضہ در دوف" و جائے دیگر گوید "ہممہ کس را دندان تبرشی
کند گرد و قاضی را بہ شیرینی" دریں ہر دو جملہ در دوف و بہ شیرینی متعلق بہ
مسند محذوف است یعنی در دوف نبودہ است و بہ شیرینی کند گرد و ہم دریں

۵

معنی است شعرا و

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب و غزال

یعنی نہ صبر و ردل عاشق قرار گیر نہ آب و درغبال قرار گیرد۔
 و برائے حذف قرینہ سے باید مثلاً وقوع کلام در جواب سوال چنانکہ
 سعدی در گلستان گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے
 ادبیاں" یعنی من ادب از بے ادبیاں آموختم۔ و این مثال مشتعل است بر
 حذف مسند و مسند الیہ ہر دو وازیں واضح تر آنکہ شخصے را کوئی ترا کہ زو؛ او
 در جواب گوید زید۔

و ہمچنین ذکر مسند را وجوہ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است
 چنانکہ سعدی گوید۔ "در حال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستان نزد خود بردتا
 و شبت تنہائی بہ دیدار وے منصرف گرداند۔ چوں آن دوست بر وہماش
 وقوف یافت تمامی بر دوسفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے
 گفت حال چیست؟ مگر آن در ہماے ترا دزد برد گفت لا والہ بدرقہ برو۔
 دریں مثال جملہ لا والہ بدرقہ برو مقام استشہاد است اگر اعرابی در جواب
 سائل مے گفت لا والہ بدرقہ معنی تحقیق مضمون جملہ و تاکید بدزدی و فتن
 و راہم متصور نمے بود۔

و ہم در مقام تعریض بہ غباوت سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ
 کوئی زید برادر من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کہ ام
 است و ہم در مقام تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

واستمرار کند فعل بر حدوث و تجدد چنانکه در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان
 است و زید مے گرید، زنهار که ہر دو جملہ را متحد المفہوم گماں بری و ایراؤ سند
 بہ فعل بہ غرض افادہ تفتید آن است بہ یکے از از منہ ثلاثہ کہ ماضی و حال و
 استقبال است بروجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفس صیغہ خویش دلالت بر
 یکے از از منہ ثلاثہ مے کند و دریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلاف اسم
 کہ بے انضمام قرینہ خارجہ دلالت بر زمان نمکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان
 است و چوں وضع اسم منہی است بر ثبوت وجود چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ
 در تحقق وجود بہ تدرج حلے از حلے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔
 زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصول آل شیاؤ نشیاؤ پس فرق
 است میان اسناد اسم باسم و میان اسناد فعل باسم چنانکہ بالا گذشت
 و برہیں اصل منہی است فرق میان ہر دو گوئہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از مواد کلام مسند را مقید بشرط میکنند و در زبان
 تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک از اں افادہ معنی غیر معنی ادوات
 دیگر کند و در زبان پارسی ادوات شرط ہمیں ہر دو حرف ^{لہ} آرواگر مستعمل است
 میان ایں ہر دو را فادہ معنی تفاو تے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک

لہ و گاہے حرف چو و چوں کہ شعرا از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشند۔ اما در

از ادوات مثلاً ان ولو و اذا و غیر ذلک افا و معنی جدا گانه مے کند تا جمله
 ان جائے فی زید اکومند تعلق بہ استقبال دارد و جمله لوجاء فی زید اکومند
 بماضی و جمله اُولى بر جزم و وقوع شرط و لالت کندی و ثانیه لالت کیند بر عدم وقوع شرط
 و همچنین ادوات شرط و زبان تازی معانی مختلفہ قرار داده اند و در زبان پارسی
 شرط میں بریکے از ہر واداة مذکورہ ایراد مے کنند و بس۔ چنانکہ کوئی اگر زید
 پیش منج ادا آمد و اگر زید پیش من مے آمد حرف شرط نسبت زبان استقبال و ماضی امتیاز مے
 نیست۔ لغم و در زبان پارسی نوع تفاوت معنی از صیغہ فعل مے توان
 شناختن مثلاً اگر بمعنی کو۔ سعدی گوید ے

سو و دریا نیک بودے گر نہ بودے بیم موج
 صحبت گل خوش بدے گر نیستے تشویش خار

و چوں برفرق ہر روز زبان در ادوات شرط و وقف یافتی بدانکہ تقید
 مست بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید ے

ز گوش پنبہ بروں آرد و خلق بدہ
 و گر تو مے ندہی داد روز دادے ہست

فردوسی گوید۔ ے

اگر خبر بکام من آید جواب من و گر زو میدان و اثر سیاب
 در شرط تہدید مے مضمر است کہ بیش از اں در الفاظ دیگر متصور نیست

و چند آنکه اجمال است و قورع آن و نفس اثرے تمام دارد و تمام صریح ثانی
تفصیل آن اجمال است و انجی که ادائے این معنی بدین اسلوب لطیف
احدے را بسہولت دست نهد۔

و تو بیخ مع انجیل ہم او گوید ۵

اگر مادر شاہ بانو بدے   مرا سیم و زر تا بزا نو بدے
شرط متضمن است بر معنی تبری کہ مستلزم تو بیخ است بہ نحو یکہ افادہ
تجیل ہم ۵ کند۔

و الزام و تبکیت - سعدی گوید ۵

گراز عہد خردیت یاد آمدے   کہ بیچارہ بوی در آغوش من
نکردی وریں روز بر من جفا   کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن
پیرہ زن پسرخود را بطریق الزام ۵ گوید و حجت اورا ۵ شکند کہ
جفائے تو بر من متضمن مروت و احسان نیست و ہم متضمن معنی تجیل است
و مثال تبکیت - حافظ گوید - ۵

در کوئی نیک نامی مارا گذر ندادند   گر تو نے پسندی تغیر وہ تضار
شرط در صریح ثانی مشتمل است بر تبکیت و میان الزام و تبکیت فرق
عام و خاص است -

و ہم افادہ معنی تعلیق امرے بجمال عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید ۵

اگر مجنون و لیلی زندہ گشتے حدیث عشق ازیں دفتر نشسته
دہم او گوید۔

۵

اگر خود بر در پیشانی پیل نہ مرد است آنکہ دروے مرغی نیست
وگا ہے برائے افادہ معنی اظہار رغبت در امرے کہ مقصود شکم است
سعدی از زبان حال گریہ می گوید ۵

اگر رستم از دست ایں تیر زن من دوش و ویرانہ پیر زن
وگا ہے برائے ترغیب مخاطب یا قافل کسے راست ۵

جوانی چوں نسیم نو بہار است دلے بر آب و رنگ گل سوار است
اگر دریافتی بر داشت بوس و گر غافل شدی افسوس افسوس!!

در ماضی ذکر یافتہ کہ در زبان پارسی حرف شرط ہمیں از و اگر
یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی مستقبل و امر مطلق و غیر مطلق و

جداگانہ تجویز کردہ اند و ہم گفتہ ایم کہ معنی کو کہ در تازی برائے شرط ماضی
مستعمل است در زبان پارسی از صیغہ فعل ماضی تہنی یا ماضی استمرار

کہ با حرف شرط ایراد می یابد اخذ می کنند و تفصیل معنی کو آن است کہ ایں
حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے

آن انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لو جاء فی ذلک الوقت
یعنی اگر زید پیش من می آمد ہر آئینہ لوازم اکرام اور ابجا آوردے یا

اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام اور ابجا آوردے ہر گاہ

که آمدن زید تحقق نشد لوازم اکرام او هم وقوع نیافت و علامه تفهیم
 در مختصر گفته انھا للذات علی ان انتفاء الثانی فی الخارج انھا هیا
 بسبب انتفاء الاول یعنی کو موضوع است برائے دلالت انتفاء
 ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفاء اول یعنی شرط -
 چوں مفهوم کو بدانستی هم برین نسق قیاس کن اگر معنی نوزاد
 زبان پارسی پس معنی شعر فروسی چنین باشد که تا برون سیم و زمر مرآتاً برانو
 بسبب آن است که مادر شاه بانو (محره) نیست - بل کنیزک بوده است
 و هم نظامی گوید -

۵

اگر دیدم در خود افزائش طلب کردم بجائے آسائش
 یعنی عدم طلب بجائے آسایش را بسبب نادیدن افوایش است
 در خود - بدانکه اگر معنی نوزاد ناگزیر است از صیغه ماضی تمنائی یا استمرار
 به نحو کیه بیچ گونه تحول ازاں جایز نیست - اما در بعضی از مواقع صیغه
 مضارع را که معنی حال و استقبال هر دو مستعمل است نیز استعمال کنند
 و آن را بمعنی تمنی می گیرند و غرض ازیں نوع تحول استحصاء مطلوب
 باشد که متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است - حافظ گوید
 اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل را
 بخال هندوش بخشم سمرقند و بخار را

دریں شعر فعلِ آرد کہ صیغہ مضارع است بمعنی تمینی مأخوذ است و
 ایں توجیہ منہی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گماں برودہ اند شعر
 را از مقام بلاغت مخط ساختہ اند کما لا یخفی علی من لہ ذوق سلیم و
 طبع مستقیم۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترک شیرازی دل مارا بدست آوردی
 بنحال ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدم۔ و اگر احدی از مدعیان کور
 باطن میر خلاف دارد مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند نہم سخن گو سروخت
 بجوابش برخواں و آنچه گفتہ آمد بخاطر نشان۔

اما تنکیہ مسند از برائے حصول منی تعظیم باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "زید
 مردے است" عرفی گوید۔

خود ستائے است کہ تا من در مدتِ نرزم
 ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بکل
 یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلہ بد بدہ است و
 گاہے تخصیص مسند ترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ
 معنی کند۔ سعدی گوید۔

تواصل وجود آمدی از نخست و گر ہرچہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود هستی - اگر اصل را بسوی وجود اضافت
نمے کرد - ہر آئینہ تمام فائدہ متصور نمے بود و ترکیب توصیفی - چنانکہ گوئی
زید مروے پاکباز است - عزت شیرازی گوید ۵

گر بکار معصیت مے آمد آں ہم بد نبود

نامہ اعمال عزت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مندرست حاصل شعرا نیکہ اعمال حسنہ عزت از
معصیت بدتر است و حصول این معنی موقوف است بر تخصیص مذکور -

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادہ حکمے بر امر

معلوم کند چنانکہ گوئی زید برادر است " و ایں در جائے گویند کہ سامع از ذات

زید و نام او آگاہ باشد و برابر بودن اور اند و اورا ازین معنی آگاہ

ساختن مقصود متکلم باشد - اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برابرے

ہست لکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشته باشد جملہ مذکورہ را

استعمال نمکنند - بل گویند - برابر تو زید است -

ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چون مبتدیان

خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدیان جوڑ کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق

است زیرا کہ ہر دو جملہ مزبورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند - بل قول

نخاۃ مقید است بر تحریری مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر یودین او پس بقاضائے هرچه که مقصود باشد
 آن در ترکیب کلام مستحق تقدیم بوده مبتدا خواهد بود و دیگر خبر متاخر یعنی
 هرچه که اهم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آن را واجب دانند -

✓ تقدیم و تاخیر

بدان آنے قاری ہوشمند کہ اس باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و
 محاسن لطیفہ کہ متکلم بلوغ را از دانش آن گزینست و ما بحولہ تعالیٰ پرتی
 قواعد علم معانی بعضی از مسائل ضروریہ را در معرض بیان مے آریم تا پارسای
 دانان را موجب از ویاد بصیرت آفتد -

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است - اول تقدیم
علیٰ غیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزند بر ہماں حکم و
 جنس کہ پیشتر بر آن حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملہ اسمیہ گوئی شاعر زید
 است و در فعلیہ گوئی زید عمر و را زید مے بینی کہ لفظ شاعر در مثال اول از
 خبریت و لفظ عمر و در مثال ثانی از مفعولیت بیرون رفته است بل ہر یک
 از ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی
 تقدیم لا علیٰ غیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزند بہ نحویکہ

آن را از حکم بحکم دیگر بل از بابے بابے دیگر نقل کنند و این درجے مقصود
 باشد که دو اسم با یکدیگر متصل آزند و هر یک از ایشان مبتدا و خبر تواند بود۔
 گاهی این را بر دیگرے و گاهی آں دیگرے را بر این مقدم سازند۔ چنانکه
 گوئی "زید پسر عمر است و باز گوئی پسر عمر زید است و در هر دو مثال بتوان
 گفتن که مفهوم اول عین مفهوم ثانی است و نه بالعکس۔ یعنی زید و پسر عمر
 هر یک در هر دو مثال بر یک قرار باقی نمانده است و درین باب اصلے که
 اعتماد را شاید غیر از عنایت و اہتمام بخیرے امرے دیگر تجویز نکردند یعنی عین اہتمام
 بخیرے موجب تعلیم آن چیز باشد تفصیل این احکام آنکہ بسا باشد کہ عرض شکم مربوط باخبار اہم برچہ
 اہم باشد و اگرچہ تعیین فاعل و اظہار آن بر غیر التفاتے مقصود و او نباشد
 چنانکہ مروت مکارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام
 آن نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم درگزرانند یا کہے دیگے اگر بر دست زید
 کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت درین مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را
 بکشت چه او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتل ظالم مبذول
 نیست۔ بل قاتل ظالم و مخبریں برعکس مذکور اگر در قتل شخصے شبہتے نہ باشد
 اما بحث در تعیین فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل
 آن است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ۵
 دوست شمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بنی مبدول است بر دوست نا شمر دن
 شخصے کہ در حالت فراخی عیش مدعی اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین
 است و اگر چنین مے گفت ۵

آنکہ در نعمت زند شمار دوست

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کرسی دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ۵

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند شمار دوست

عارض دل افزو ز معنی بہ گلگونہ دیگر آرایش مے یافت ۔

بد آنکہ بسیارے از غیر محققان زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در

ہر جا موجب تغیر معنی نے افتد ۔ بل در بعضے از مواد پچنین است در

بعضے از اں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در نسخ معنی تغیرے

راہ یا بد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی

باشد و بعضے دیگر نظر بہ ضرورت سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز می

دارد ۔ بے آنکہ قصد معنی دیگر کردہ باشد و این آفتے است کہ بسیارے از

مذہبان تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در باو یہ ضلالت کشید و طالب تحقیق

را نباید کہ این معنی را کہ وہمے بیش نیست چند اں وقتے نہد چہ تقدیم و تاخیر

در عموم احوال موجب تغیر معنی مے باشد و اگر چہ غیر محقق را بر آں اطلاعے

دست نہد و تصدیق آنچہ ما کفیم در ماوہ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

تواں دریافت زیرا کہ چون استفہام از فاعل کنند گویند زید ویروز آمدہ بود و
 و اگر استفہام از وقت آمدن زید کنند گویند ویروز زید آمدہ بود و اگر ازین
 ہر دو جملہ کے را جائے دیگرے نہند غلط فاحش کر وہ ہاشند۔ چہ در جملہ اولی
 از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شخصے دیگرے و
 در جملہ ثانیہ استفہام از وقت آمدن زید است نہ از زید یعنی ویروز آمدہ
 بود یا پر ویروز و ازین واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا
 از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز
 گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟
 پیدا است کہ محقق ہر یک ازین چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک
 ترازوئے سنجیدہ مایلحق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔
 بدانکہ این اعتبارات مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر ترتیبی شہود ہمیں در
 صورت استفہام محدود نیست بل در صورت نفی نیز ہمیں نسق قیاس
 باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکر وہ ام نفی فعلی مقصود است کہ ہنوز کہ دن آل
 ثابت نشدہ۔ نظامی گوید

۵

نیا و روم از خانہ چیزے تخت

تو دادی ہمہ چیز و من چیزے تخت

و چوں بگوئی من نکر وہ ام نفی فعلی از خود میکنی کہ کہ دن آل ثابت

است و هنوز فاعل آن متعین نشده سعدی راست است
من نکردم شما حذر بکنید

در همین فرق و تین منبی است صحبت جمله نزدوم الازید را و لغو بودن جمله
من نزدوم الازید را - زیرا که مفهوم جمله ثانیه مثل است بر و معنی متضاد
کما هو الظاهر و همچنین است حال در تقدیم و تاخیر مفعول پس اگر بگوئی نزدوم
زید را - کلامی راست است چه مفهوم پیش از آن نیست که فعل زدن بر
زید واقع نه شده و اگر بگوئی زید را نه نزدوم مفهومش آن است که فعل زدن
از تو بر انسان واقع شده و مروج گمان بردند که آن انسان زید است و توفی
بودن آن کرده پس در صورت اول ترا جایز باشد اگر بگوئی نزدوم زید را
و نه دیگر را از مروج و در صورت ثانی روانیست اگر بگوئی زید را نزدوم و نه دیگر را
از مروج بل غلط فاش کرده باشی کما سبق فی الفاعل از این جا است که صحیح باشد گفتن
تو نزدوم زید را بل بنواختم یعنی بعد از فعل منفی فعل مثبت که خدا دوست می تو را
آور و صحیح نیست گفتن تو زید را نزدوم بل بنواختم زیرا که غرض تو نه آن است که
این فعل واقع شد بل آن فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آن است فلان چه مفعول نیست بل فلان
چیز است و در این صورت می باید که بگوئی زید را نزدوم بل عمرو را و همین حکم مفعول
دار و جار و مجرور نیز بنا بر این چون گوئی نزدوم ترا و آن بقعه مراد تو نفی دیدن مطلب
است و در آن بقعه و چون گوئی در آن بقعه ترا ندیدم مراد تو آن است که در خانه

دیگر اور اویدہ و آنچه در باب استفهام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نموده اند
 معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد چنانچه هنگام اخبار چیزی از فعلی که مسند است
 ذکر آن چیز را مقدم آرند پس فعل را اندک و راسخ سازند چنانکه گوئی زید این نامه را
 رقم زده و من این کار کرده ام و تو مراد را آنجا دیده بودی و این اسلوب مقصود
 آن است که اهتمام بشان فاعل داشته باشی و این اهتمام و صورت داد
 یکے آنکه در آن بر فاعل واحد نص کنی و آن را بر اے او خاص سازی و گمان
 دیگرے را با او اندهی چنانکه گوئی من این نامه را نوشتم و دیگر آنکه قصد تو بهما
 قصد تخصیص صورت اول باشد اما به حیثی که نزد سامع وقوع فعل را تحقیق
 کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل آنی پس فعل را ذکر کنی تا او
 مجال ظن غلط و کذب نه ماند چنانکه گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
 می دارد - درین جمله مراد تو نه آن است که غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
 ندارد بل مراد تو آن باشد که بر سامع واضح کرده باشی که بخشدین و نام نیک
 را دوست داشتن شیوه اوست -

تکلمه لطیفه مخفی مباد که در باب نفی نکته ایست که عامیاں از آن غافل
 هستند و بظاهر را هنگام تکلم از امور مخصوص ملحوظی باشد و مراد از امور مخصوص
 درین مقام ارسال المثل است و آن این است که در بعضی از مواضعی فعل
 که مسند الیه آن مخصوص است دال بر نفی آن فعل باشد که مسند الیه آن

عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند - و این در کلام اساتذہ بسیار
است - سعدی گوید

۵

ندیدم چنین دیو زیر فلک کز دے گریزند چندی ملک
دریں شعر فعل منفی مستند است بسوئے محکم و مراد از نفی فعل نہ مجرئی
از متکلم است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آن بطریق ارسال المثال آن
است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از دے گریزند - ہم او گوید
نہر گز شنیدیم در عمر خویش کہ بد مرد را نیکی آمد به پیش
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید و متوقف راست
۵
میارا با جمل ز زین خرت را
کہ شنیدم کس اور امر جا گفت
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجل را امر جا گویند - فاخذ
فانہ لطیف -

مسئلہ در باب نفی

اصل کلمی در باب شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد و امتیاز در وجہ
اقبال آن است کہ چیزے را کہ اہتمام نفی آن مقصود باشد متصل
بحرف نفی آزند - چنانچہ در عموم احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرف نفی

را بفعل متصل آرند۔ سعدی گوید

نہ باراں ہے آید از آسماں نہ بر میرود و در فیر و خواں
و چون تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی است
بے ادب تنہا نہ خوراداشت بد بلکه آتش در ہمہ آفاق زد
و چون تعلق بمفعول فعل دارد نفی را بداراں اتصال دہند۔ سعدی گوید
نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شبنم

ملخ بوستان خور و مردم ملخ

پیشیدہ نما ند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جواب آن در جملہ
دیگر بصورت نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوب کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی
صورت اثبات پیدا مے کنند بہ نحو یکہ قوت نہ اند و در ادائے معنی مخصوص
پیدا آید۔ سعدی گوید

قضا نقش یوسف جمالے نکد کہ ماہی گوش چو یونس نہ خورد
صورت اثباتش اینکہ قضا ہر نقش یوسف جمالے کہ بست ماہی گرد
آن را چوں یونس قہم ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتداء بصورت اثبات ایراد
مے کر دہنی عموم نفی بہ حقیقے کہ فردے از افراد یوسف جلال ازین حکم مستثنی
نماید تصور نہ لود۔ ہم او گوید

دریں باغ سروے نیامد بلند که با و اجل بختن ازین نہ کند
 عموم نفی دریں شعر مربوط است بہ ہر دو جملہ منقیہ کہ مجتمعاً صورت اثبات
 پیدا کردہ و بنایت مطبوع افتادہ - و ایں اسلوب نفی در کلام بلغار بیشتر از ان
 است کہ حاجت بہ ایراد امثلہ کشیرہ افتد - و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر
 بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواہند کہ از چیز خبر نہند
 کہ از وصف صدور یافتہ آن چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکہ اگر مقصود متکلم
 تحقیق صدور فعل از فاعل باشد یعنی آنکہ سامع را در صدور فعل شک شبہتہ
 باقی نماند آن را ابتداءً مذکور سازند - سعدی گوید ۵

من آنکہ سرتاجور داشتم کہ سرور کنار پدرو داشتم
 دریں شعر مقصود متکلم آن است کہ ابتداً ذکر فاعل پر داز و تا سامع را
 از شک غیر ارباب زارد - و او را از وصفی کہ فاعل را بدان موصوف ساختہ
 آگاہ سازد - نہ آنکہ ذکر فاعل بختیہ رانده کہ از غیر او آن وصف را نفی کرد
 او را بدان متفرد و انمودہ - حافظ گوید ۵

من از آن حسن روزافزون کہ یوسف اشت داشت و انتم
 کہ عشق از پردہ عصمت بر دل آرد ز لیچارا
 دریں شعر نیز از تقدیم فاعل کہ ضمیر متکلم است مقصود آن است کہ فاعل
 آن فعل را کردہ است بہ نحو کہ سامع را در ان شک نہ باشد نہ آنکہ غیر او

آں فعل را نکرده است و همچنین است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

۵

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است گدار از شاہ التفلتے بس است
 واگر کے اشکال نماید کہ چگونه لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم
 تاکید اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول مے باشد جو ایش آنکہ چون در ابتدا
 کلام ذکر اسے بجز و ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بدل
 اسم اسناد خواهد کرد - و او متظر آں اسناد مے باشد پس چون ذکر مسند و میاں
 آید ذہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در
 اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب بلیغ تر مے افتد - سعدی گوید -

سکندر بدیوار روئین و سنگ

بکرو از جہاں راہ یا جوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت و رز و سامع را رغبت تمام
 در استماع مسند پیدا شود و چون کہ مسند بشنود ذہنش باوے انس تمام گیرد
 بحسن قبول آں را تلقی نماید -

و اصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ نانیو شاں ذکر کنند
 آں قدر وقعت و تاثیرے در دلما پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں
 تبیین رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد

ایں جاست کہ امام عبد القادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز
 تصریح بدال نموده - حیث قال - ان الیثی اذا اضمحل وفسر کل ذلک
 الفحولة من ان یند کوم غیر تقدم افنداس ورتازی ضمیر قصه را ہمیں
 شان است و اگر کسی بر امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد
 نیکو در یاد و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مرتباً کہ تحقیق خبر را در جائے وضوح
 تمام تصدیق می توان کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رفتہ باشد
 چنانکہ شخصے گوید "از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگان علی از آنچہ
 کہ گفتی خود را آگاہ ہستند" وہم در مقام شک این نوع اسلوب کلام را استعمال
 مے کنند چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ ہستی - بجوابش گوئی من
 خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشته رفتی و مدارات را از دست میدہم
 وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را دلاور گماں مے برد و او را
 سایہ خود مے لرزد وہم در مقام وعد و ضمان تا در دل موعودہ شکے حادث نگردد
 چنانکہ گوئی آغا چندین موجب تشویش عیبت من تنہا این مہم را کفایت میکند
 و در مقام مدح نظامی گوید -

۵

تو آردی از لطف جوہر پدید بجوہر فروشاں تو دادی کلید
 و اگر فعل کہ آں را بصورت خبر بر اسے مترتب مے کنند چنانکہ در مثلثہ
 مذکور آں رفت قابل آں نباشد کہ در صدور آں شکے راہ یا بد خبر را برہم

منظر یا منظر مرتب نکند۔ بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواهند کہ از خروج
 شخصی خبر دهند۔ کہ عاذاً بپگاه بہ تنہا و تفرج از خانہ بیرون می آید گویند۔
 "برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را
 در آن گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و چنانست
 حال مقامی کہ در آن سامع را یقین آن باشد کہ فلانی یا برکاب است
 و عزم مصمم بر خروج کرده۔ گویند "سوار شد" یا "بر پشت اسب نشست"
 و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او سوار شد" یا "او بر پشت اسب نشست"۔ و بیش آنکہ
 در صورت حکم جملہ متغیر می شود و محل استعمالش آن است کہ شخصی را گمان آن
 باشد کہ قبل از رکوب باوے ملاقات خواهد کرد لکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
 و ازین روے مثال مذکور بر رفع نوعی از شک مشتعل است۔ و بسا باشد
 کہ بر عا میمان این وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب مخفی می ماند۔ اما بر ماہرین
 خود واضح بہست کہ در مقام درنگ کردن شخصی اگر گویند "از در و در آمد و آفتاب
 طلوع کرد" باز گویند از در و آمد و طلوع کردہ بود و آفتاب اول زمانی بلخ تراست
 و میان ہر دو تفاوتی است کہ یکے را در محل دیگرے نتوان گفتن۔
 و ہم برین نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر
 شخصی را کہ بر خوبی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن این کار
 ہر آئینہ بلخ ترا باشد از جملہ "نتوانی کردن این کار" راوی کے از ہر

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آن مسند الیہ لفظ دیگر و چنو و چوں تو و
چوں من و مثل و غیرہ بیارند۔ و این در کلام بلغامط و است در ہر زبانے و
ہر زمانے تا بحدیکہ حال این الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلہ مالوفات طبعیہ قرار یافتہ
ماظ گوید۔

فیض روح القدس اربازمد و فرماید دیگران نیز کنند آنچہ میجامے کرد
سعدی گوید۔

چنوںے خردمند فرخ نہاد ندار و جہاں تا جہاں است باد
و بہمیں معنی است لفظ دگر و ریں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از باب
مسند الیہ نیست۔

جستجوئے دگرے داشت چمن پر سیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

و دیگرے گوید۔

چوں توئے رازنید این گشتار

نظامی گوید۔

چمن زنگی آنکہ کہ خنداں شود سیاہ شیع الماس دندان بود
اے مثل من۔

و دیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است

بقصد جان چوں من ناتوانی ز روم و هند و چین لشکر کشیدی
اے لشکر عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفته اند کہ خبر بر دو گونه مے آزند۔ یکے آنکہ بصورت
جزو جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواهند کہ اثبات خبر بطریق استقرار و استمرار کنند۔
لابد است کہ بصورت جملہ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایراد خبر بامعنی حدوث
تجدد مطلوب باشد بطریق جملہ فعلیہ آزند۔ چنانکہ گوئی زید وانا است
آن است کہ صفت دانستن بطریق ثبوت و دوام با ذات زید قائم است
و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعل دانستن بطریق حدوث
و تجدد از زید صدور یافته۔

بدانکہ این هر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آن
جزو جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدون آن اتمام پذیر و دو صورت ثانی آن
است کہ در بعضی از جملاات چیزے مذکور سازند کہ جزو جملہ مے باشد
اما بطریق زیادت خبر کہ جزو جملہ باشد آن را باب خبر منضم کنند۔ گوئی خبر مطلق
بدان زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ و مرکه جنگ حاضر

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضور زید در معرکہ جنگ است بل حضور
 و مقتدرن بارکوب اوست و ایں قید را در اصطلاح خاتہ حال گویند و حال
 از روئے معنی خبری است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب می باشد۔
 برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثبات فعل برائے فاعل کنند۔
 ایراد و حال خواه بصورت جملہ باشد یا مفرد در معنی جملہ زیادتے پیدا
 می کند کہ در موارد مختلفہ موجب افادہ معانی مختلفہ می گردد۔ اما پارسیاں
 بر تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال تفاوتی نہ نمادہ اند۔ بخلاف اہل عربیت کہ
 در صورت معرفہ و نکرہ بودن ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق
 می کنند۔ و همچنین در جملہ مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد شرط
 تجرید نکرہ اند۔ شاعرے گفتہ است۔

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو می آید
 دل آئینہ را نا زم کہ بر روئے تو می آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آورده و ایں ترتیب شعر است
 از بنائے کلام بر اصل طبعی بخلاف مصرع

دواں آمدش گلہ بانے پیش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آورده۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال در
 مثال اول و تقدیم حال بر ذوالحال در مثال ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب بیب معنی

نمی تواند بدون زیر که در شعر اول اتمام فریذات ذوالحال است و در مثال ثانی بهکس
یعنی کیفیت پیش آمدن گله بانه که موجب بیم سلطان افتاده که دشمنی باران
کشتن بروی هجوم آورده هتتم بالشان است تا عذر سلطان بیاب بیم کردن از
گله بانه درست افتد و در صورت جمله بول حال جمله ابا ذوال بحرف و ربط و هند سعدی
تثبیدم که میگفت باران دمع بعارض فرومی و ویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید
چه مقدار خول در عدم خورده باشم که برخاکم آئی و من مرده باشم
باید دانست که در حال ولعت فرق لطیف است - هر چند که حال باقی

اتصاف ذوالحال با حال معنی و صفت پیدا می کند - اما اتصاف ذوالحال
بصفت در زمان ظهور فعل ضروری است - تا بر کیفیت صدور فعل از قافیه
و کیفیت وقوع آن بر مفعول اگر فعل متعدی باشد ولالت کند - و در لغت

اتصاف عام است از اینکه مستمر باشد یا غیر مستمر اما این فرق در صورت حال
منتقله درست است - چنانکه گوئی زید خندا پیش من آمده در حال هوا
صفت در آن بطریق استمرار ثابت است - سعدی گوید

اگر من نا جو افرودم بگردار تو بر من چوں جو افروداں گذر کن
چوں جو افروداں حال است از ضمیر خطاب - و جو افرودی صفت
ثابت و رنفس جو افرود بطریق استمرار -

از مابقی معلوم شد که حال زیادت است در خبر و زیادت در

صور دیگر ہم ہست۔ چنانکہ گوئی ”زید دانا است“ والبتہ زید دانا است ”زید
 دانا“ است کہ کار ہا را برو فی مصلحت از پیش مے برد“ ہر سہ جملہ مفہوم
 جداگانہ باشند در جملہ اولیٰ خبر با خود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است
 کہ مخاطب از دانا بودن زید مطلق آگاہ نبود و ابتداءً اورا آگاہیدن مطلوب
 متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودن زید
 آگاہ بودہ باشد اما اورا امتیاز این آگاہی میان زید و عمرو نہ باشند و متکلم
 اورا ازین جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نکرده است و
 جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بر وجہ استخبار رود کہ متضمن علت اثبات
 خبر برائے مخبر عنہ باشد۔ و بخین میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است
 تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاحش
 کردہ باشند چہ وزان جملہ زید شاعر است ہماں وزان زید دانا است باشد
 کہ پیشتر گفتہ آمد و معنی جملہ ”شاعر زید است“ آن است کہ غیر از زید کسے شاعر
 نیست و یا اینکه زید شاعرے است کہ در برابر او دیگر اں را شاعر شمر دین عیب
 است اگر چہ دیگر اں ہم شاعر باشند۔ گوئی نفی کمال شاعریت از دیگر اں مطلوب
 است۔ و این معنی را بعبارت دیگر ہم ادا مے توان کردن۔

بدانکہ چون خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوع از معنی غلبت و افادہ معنی تخصیص
 کند و این در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصود دارند۔

چنانکه گویند زید مروی است و عمرو شاعر است مراد آن است که زید مروی کامل است و عمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیل نفی مروی و شاعری از غیر زید و عمرو اجرا یافته زیرا که دیگران در وصف مروی و شاعری به مبلغ کمال زید و عمرو نرسیده اند و ازین جاست که درین صورت عطف بر مبتدا جائز نباشد چنانکه نتوان گفتن که زید مروی است و عمرو نیز یعنی عمرو نیز مروی است زیرا که مفهوم جمله "زید مروی است" بر طریق مبالغه نفی مروی از غیر زید می کند پس ثبوت آن برائے عمرو چگونه صحیح خواهد بود -

بدانکه در تحقیق مسئله جنسیت خبر امری دیگر است که وقوف آن اہم مقام این باب است و آن این است که مفهوم جنسیت خبر غیر مفهوم جنسیت مبتداست زیرا که چون تخیم خرومند کو کار است نکو کاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خرومندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزان این جمله وزان جمله "ہمہ خرومنداں نکو کارانہ" است و زہار کہ گماں بری کہ مفهوم این جمله آن استخرومند مثل ہمہ خرومنداں است بل مفهوم صحیح این جمله آن است کہ نکو کاری مستغرق جنس خرومند شامل آن است اما جمله تو خرومند ہستی بوی از استغراق نہار و زیر کہ نتوان گفتن "تو ہمہ خرومنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزان این جمله وزان جمله "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قبل

صحیح باشد۔

وجله تو خردمند هستی را معنی دیگر هم هست و آن این است که از مفهوم بنیست اراده معنی مصدری کنند و آن را بر مفهوم کمال محدود سازند پس معنی مثال مذکور آن باشد که تو در وصف خردمندی کامل هستی گوئی ماسوا خردمندی مخاطب خردمندی دیگران تحقیق ندارد۔

و در اینجا نکته ایست که بهیچ حال تحول ازاں جایز نیست آن این است که مبتدا را ازاں مبتدا انگونید که در آغاز جمله بدال نطق کنند و نه خبر را ازاں خبر خوانند که بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا نامند که آن مسند الیه و مثبت له و خبر را ازاں خبر که آن مسند و مثبت بهی باشد و از همین جهت یعنی جهت اسناد و اثبات آن را لفظا واجب التقدیم گفته اند و اگر از جهت منطوقیت آن در اول جمله آن را مبتدا گفته باشیم شک نیست که در جمله "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نباشد و نه خبر را خبر مقدم گفتن درست آید و چون چنین است هر گامیکه از دو اسم معرفه را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دهند ناگزیر باشد که با دیگرے برائے اول معنی ثابت کنند چنانکه گوئی "زید برادر تست" درین جمله با لفظ برادر تست برائے زید معنی ثابت کرده و هر گاه ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادر تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است که با کلمه زید برائے برادر تو

معنی ثابت کنی و اگر این اعتبار را ساقط کنی هر دو اسم را مبتدا و خبر قرار
دادن معنی ندارد و بیش ازین نخواهد بود که یکے بر دیگرے بے آنکه بر یکے متصف
باشد در تلفظ مقدم افتاده و بس این نکته است که جز به بلغ معنی رس
ندارد.

حذف

بدانکه بحث حذف عمده ابحاث علم معانی است و دقیق المسالك
لطیف الماخذ - زیرا که ترک ذکر چیزے از ذکر آں ابلغ مے نماید و سکوت
از آں از لفظ بد اا احسن - و حذف اکثر در جمله خبریه باشد که مبتدا را در
محدوف آرند - چنانکه انوری گفته است - ے

اگر باور نمیداری بیا تا راست بنمائیم عزیز الدین طغرانی عزیز الدین طغرانی
یعنی آنکس عزیز الدین طغرانی است و بس - عرفی گوید ے
آستینے زوفا بر مژده ام کش تا چند پوشم این چشم ترا ز حدس خداوند اجل
میر ابو الفتح که در سینه دولت مهرش آفتابے است که تحویل ندارد و جل
یعنی آں خداوند اجل میر ابو الفتح است و احتمال بدل از خداوند اجل
تجویزے است مروج و این نوع حذف در مقام مدح و هجا کثیر الوقوع
است هم انوری گوید - ے

محمد انکه با متبال او و بد سو گند
روان پاک محمد بایز و متعال

یعنی آنکس محمد است و این اسلوب حذف را در تحقیق معنی بلاغت
و فعل تمام است به نحویکه اگر حذف نه نمایند کلام را از پایه بلاغت فرو نگذارد
باشند و این معنی مخصوص بخذف مبتدائیست بل هر اسمی و فعلی که حذف
آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مستحسن
از ذکر آں اولی دانند - چنانچه درین شعر غنیمت

مرا خود عرصه اندیشه تنگ است ترا اگر با تضایا رانے جنگ است

درین شعر خبرائے شرط مخدوف است یعنی بجنگ بصیغه امر می بینی
که ذکر جزا درین مقام چه قدر زشت می نماید - و ضمرا آں در نفس چه
قدر مستحسن -

و آنچه در باب حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است که
حذف را اعم از اینکه حذف فعل باشد یا حذف اسم یعنی فاعل یا مفعول محل
مناسب در کار است - چه حذف هر یک را مقامی است که در غیر آں
حذف صحیح نباشد - و اگر مقصود از ذکر فعل مطلقا اخبار از وقوع آن است
حاجت بذکر فاعل یا مفعول نمی افتد - بل اخبار بصیغه مصدر کفایت میکند
چنانکه گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود - درین جمله مقصود اخبار

از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نه اخبار از فاعل که فلانی بکشت زد
یا مفعول که فلانی را بکشت و زد - اما چون مقصود اخبار از فاعل باشد
گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت و اگر
مقصود اخبار از هر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت - چه همچنانکه تعلق فاعل
به فعل از آن جهت است که فعل از وی صدور یافت با مفعول از آن
جهت است که فعل بر وی وقوع یافت و محکم بلیغ را اصل اقتضای
مقام در ذکر و حذف هر یک نظر باید کرد چه بسا می باشد که ذکر فعل متعدی
می کنند و مراد مطلق اثبات معنی مصدری باشد - نه وقوع آن بر چیزی
معین که آن را مفعول توان گفت - سعدی گوید -

”حکیم را پرسیدند نیک بخت کیست و بد بخت چیست؟ گفت
نیک بخت آنکه خور و کشت و بد بخت آنکه مرد و دشت“ مراد شیخ از هر دو
فعل خور و کشت نه آن است که وقوع هر دو بر چیزی معین اتفاق افتاد
بل مقصود آن است که از نیک بخت فعل خور و کشتن صدور می یابد
و از بد بخت مردن و دشتن - فردوسی گوید -

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند
دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصود محکم نه بوده است - اگر ذکر
یافت قیمت شعر را می شکست - و از همین قبیل است این شعر سعدی -

گفتہ ندارد کہ با تو کار و لے چوں بگفتی ویش یار
فعل گفتی و مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم
این شعر مشہور -

۵

و آنکس کہ نداند و بداند کہ بداند در چیل مرکب ابدالہ ہر بماند
ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد و نظامی گوید
پدید آور خلق و عالم توئی
تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

۵

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات تست عزت جلت
و بالجملة ذکر مفعول و امثال این مواضع کہ مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تغیر
معنی میگردد - چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعل است کہ از شان
اوست صدور این چنین فعل از وی یا عدم صدور آن - و لہذا تعدی فعل
بذکر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچه از التزام آن متکلم
راگزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہار آن داخل غرض انہست
از چیزیکہ غرض اصلی اوست امتیاز دہد - زیرا کہ در باب ضرورت ذکر
مفعول مے توان گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد
گویند "فلانی بسیار مے بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیر
مقصود باشد گویند "فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد" و این در محلے گویند کہ مخای

بخشیدن زروسیم را منکر باشد و غیر از زروسیم را سلم دارو - و اما اگر مخاب
مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد - جمله اولی استعمال کند - قدر فائده عظیم النفع
بدانکه مقامی است که در آن مفعول را لفظاً حذف می کنند بسبب
آنکه ذکرش بمیان آمده باشد یا قرینه حال بروی دال باشد و با آنکه مقصود
متکلم است اضممار و اخفائے آن در نفس اولی دانند - بایهام آنکه محرو
اثبات معنی مقصود است نه تعدی فعل بسوی چیزی - چنانکه سعدی گفته

گر نه بنید بروز شیره چشم
چشمه آفتاب را چه گناه

مفعول فعل منفی در مصرع اول با آنکه مقصود متکلم است مخدوف است -
چه تقدیر آن است که اگر شیره چشم در روز روشن چیزی را دیدن نتواند -
و این نوع حذف را حذف جلی می گویند - چه مقامی باشد که حذف
در آن جا خفی باشد - نظامی گوید

دگر باره خوں در جگر جوش زد   قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنبه ساخت تقدیرش اینکه قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد
چنانکه معمول است که چون خواهند که شخصی را با اشاره آگاه سازند سر انگشت
سبابه را با ابهام پیسته سبابه را بر بنا گوش می زنند و مقامی باشد که
مفعول در آن جا معلوم و مقصود متکلم باشد بدلیل تعیین که غیر آن دیگر نمی تواند

اما حذف مے کنند تا سامع را بعنائیت تمام و اہتمام مالا کلام بدار متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔

۵

در یاب کنوں کہ نعمت ہست بہت کاین ولت ملک میرود دست بہت
صیغہ امر کہ صدر شعر است مخدوف المفعول است یعنی فرصت
کامرانی و اکتساب حسنات را در یاب وہم ازیں قبیل است شعر او ۵
خور و پوش و بخشائے و راحت لساں
نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول مخدوف است و ظاہر است کہ بقریبہ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیرے دیگر نتواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب کہ لفظ منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول منطوق آن بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی برو چہ کہ مے باید نے خورد و نے پوشد و نے بخشد۔ ایں معنی مقصود متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ کو عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است اورا بعلل اہل بر انگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقامات لطیفہ حذف مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند۔
و مفعولش بر اعتماد و ذکر آں و نتیجہ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند بفرمودہ

اورا بزوند یعنی فرمود کہ اورا بزیند تا ملازمان اورا بزوند۔ سعدی گوید

بفرمود بفر وختندش بسیم

کہ رحم آمدش بر غریب یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ بگین انگشترش بفر وشد ملازمان بارگاہ آں
بفر وختند۔ جملہ بفر وختندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ
وال است بر تعیین مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و
اگر لفظا ذکر آں جایز مے داشت کلام باستعمال نوعی از تکرار مضمر و
از حیث بلاغت بیرون مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن بدل
شعر سعدی -

مکن بر کف دست نہ ہر چہ ہست

کہ فردا بدنداں گزی پشت دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ مے تواند بود۔ اول اینکه چنان مکن
کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کف
دست سالال بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی بمعنی بیان کلمہ چنان را کہ
مخدوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکه چنان مکن کہ بر کف دست سالال
چیز مے نہ ہنہ۔ بل ہر چہ ہست بر کف دست ایشان بنہ۔ زیرا کہ فردا
روز قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ بمعنی غایت

مے کند۔ وہم ازیں واوی ست۔ مصرع

مکن مکن کہ نگو گویاں حسین نکلند

تکمار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکه زہار چنین مکن۔ زیرا

کہ نگو گویاں حسین نکلند۔

بدانکہ مقامے ست کہ حذف مفعول در آل اعلت ایراد نفی بر اسم مظهر

و مضمون مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند "ہر چند کہ جستم زید را نیاتم"

دریں جملہ متکلم اگر مفعول فعل جستم را لفظ ذکر مے کرد و مفعول نیاتم را مخدوف

و کیفیت ہر چند کہ زید را جستم نیاتم مبنی بر کرسی دیگرہ ظہور مے یافت

کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسناد نہا یا قہ شدن بسوئے اسم

مظهر کندہ اثبات جستم شدن زید نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم مے بود

جملہ ثنائیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل ست ایں شعر موقوف

خرد روزے زمین پر سید گفتم تن لے ناواں

کہ مثل او دریں عالم نبود است و نحو ابد بود

دریں شعر مفعول فعل پر سید مخدوف است تقدیرش اینکه خرد از

من روزے پر سید آ یا مثل مدوح موجود است چوں مصرع ثنائی

دالالت بر سوال مے کند حاجت بد کہ آں نبود۔ ومع ہذا نفی وجود مثل

بصراحت تمام باسم مظهر و مثل ابلغ تر مے نماید از نفی بر اسم مضمون۔

زیرا که اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود هر آئینه در جواب ضمیر
 راجع بسوئے مفعول می بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل در و دمی
 یافت و این اسلوب مقصد مشکلم را منافی می افتاد - سعدی گوید
بغزید بر من که عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوا لث خطارت
 مفعول هر دو فعل مخدوف است - تقدیرش اینکه چون حقیقت
 حال را می دانی و تحقیق حال را می پرسی هر آئینه بر غلط هستی -
 بدانکه حذف مفعول را مقامات متعدده بیان نموده ایم - قاری
 را باید که هر جا حذف مفعول در یاد آید را وجه وجوب حسب اقتضائے
 مقام تجویز نماید -

انشاء

بدانکه مراد از انشاء کلامی است که نسبت مذکور ه اش خارج از آ
 باشد که بدان مطابقت یا عدم مطابقت آن تجویز نماییم و مراد از خارج امر
 است واقع که ازاں حکایت کنند و گاهی مراد ازاں فعل متکلم یعنی ایراد
 کلام مذکور باشد پس چنانکه در اخبار همین دو معنی را اعتبار کرده اند - و انشاء
 نیز معتبر داشته اند و درین مقام بحث از معنی ثنانی است -

اما انشاء کہ مشتعل بر معنی طلب است مستدعی مطلوبی باشد کہ هنوز در
مرض حصول نیامده - زیرا کہ طلب حاصل ممتع است و اگر صیغہ طلب را
برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنی یقینی نخواہد بود - بل طبق
قرائن معنی مناسب آن مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است - از
انجملہ یکے تمنی است و آن عبارت است از طلب حصول چیزے بسبیل
مجت و پارسیان بہ اظہار این معنی کلمہ کاشش، کلج، اے کاش، کاشکے
استعمال مے کنند و تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست بل با امر ممکن و ممتع
ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف تجوی کہ مجربا ممکن واروئے شود - چنانکہ روزے پیرے
خرف در بازی گاہ طفلان بحسرت و رایشاں مے نگریت و مے گفت
اے کاشش من طفل بودے تا خود را یکے ازیشاں یافتے - و ہر گاہ چیزے
کہ تمنی بدان تعلق واروئے ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بکلی
مقطع بودہ باشد - نظامی گوید

مرا کاشکے بودے آن دسترس کہ نگذارے حاجت کس کیس
و گاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنی تمنی را متضمن باشد -
ما فظ گوید -

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند آیا بود کہ گوشہ چشمے بیا کنند
دریں شعر لفظ بود کہ افادہ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استفهام محمول بوده قطعاً متضمن
 معنی حسرت است و مفهوم هر دو لفظ مجموعاً افادۀ معنی تریجی و حسرت میکنند
 اے آه گوشه چشمی بیا کنند۔ و احتمال مجرد تریجی اگر چه مرجوح هست۔
 دارد۔ و مفهوم متنی گاهے بحرف تریجی اخذ کردن نزو ائمہ بلا غت مقرر است
 و برائے تریجی کلمات بود که باشد که، مگر شاید استعمال می کنند
 و کلمه دریغاً محض برائے اظهار معنی حسرت است۔ سعدی گوید
 دریغاً که بے مایه روزگار بروید گل و بشکند لاله زار
 و احیاناً کلمه کاش که مخصوص به تمنی است بدان منضم می کنند
 مقصود از آن اظهار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید
 دریغاً کاش گر مادر نزادے و گرزادے بخورد سگ بدانی
 و مفهوم کلمه باشد که قریب مفهوم بود که هست۔ حافظ گوید
 کشتی شکستگانیم اے باد شرطه بر خیز
 باشد که باز پیغم آں یار آشنار
 و همچنین لفظ شاید و مگر قریب المفهوم اند۔ سعدی گوید
 همیشه گماں مبر که خالی است شاید که پلنگ خفته باشد
 و هم او گوید۔
 مگر روزگارے بوس راندے ز خود گر محنت بر افشاندے

ویکے از انواع طلب استفہام است و آن عبارت است از طلب
 معلول چیزے و رزہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چہرا،
 چہاں، چند، کہ، کدام، کداین، کجاء، کے، آیا، فرق میان چہ و چہا آن
 است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز بر امر بے برگ
 نہ کند - حافظ گوید

۵

سحر بلبل حکایت با صبا کرد کہ عشق گل بمادیدی چہا کرد
 یعنی عشق گل از آنچہ کہ بر من رفت از جوہر ایام ہجران و جہانے باغ و خراب
 مرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدین دارد - و کلمہ چہ
 افادہ معانی مختلفہ مے کند - از اجملہ معنی عظمت است - عرفی گوید
 چہ بلا عیب تراشم کہ حد کم باوا مشد عیب دہد ہی از سیم و غل
 یعنی بزرگتر عیب جوہستم -

و بمعنی تحقیر - سعدی گوید -

چہ مردی کند و صنف کارزار چو دیش تہی باشد و کارزار

و بمعنی استعجاب کہ راست

ندام چہ گفتی چہ انگشتی کہ گفتی و از دیدہ خوں ریشی

و بمعنی کثرت - سعدی گوید

بے گفت در روضہا مے چمید کزاں خار بر من چہ گلہا و مید

و بمعنی زجر - سعدی گوید - ۵

ز ہجران طفلے کہ در خاک رفت چه نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

و بمعنی استخوان چیزے - سعدی گوید ۵

چه خوش گفت یکتاش با خلتاش چه دشمن خراشیدی امین مباحث

دایں احتمال معنی کثرت نیز دارد -

و بمعنی سوال از تعین چیزے - چنانکہ گوئی "وقتتی چه باشد" و بمعنی

سوال از اسناد و جملہ کہ وقوع و لا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی

"امروز زید در مجلس شوری چه گفت؟ و چون در جملہ تکرار آید افادہ معنی

مساوات کند - سعدی گوید - ۵

چه آہنگ رفتن کند جان پاک چه بر تخت مردن چه بر رئے خاک

و ہم او گوید - ۵

چه مردانگی آید از رہزناں چه مردان لشکر چه خیل زناں

و چون و چگونه و چپاں متعارف المفہوم اند و برائے دریافت کیفیت

چیزے استعمال مے کند - سعدی گوید ۵

منید انم حدیث نامہ چون است ہمے بنیم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید - ۵

بتدبیر آئم کہ سرچوں ہم چگونہ سر از کار ہیروں ہم

ظہوری گوید -

وہ بجائے سفقور بخت بد کا فور چساں بجملہ دل آورم عروسِ جا
چگونہ و چساں ہر دو از گونہ و سان کہ از کلمات تشبیہ شمرده اند با حق
استفہام انضمام یافتہ و مرکب بمعنی چہ طور مستعمل است -

و چند برائے دریافت مقدار چیزے - چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی

چند چند از حکمت یونانیاں حکمت ایمانیاں اہم بخواں
و اگر مقدار عدد و چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تا بیفرماید
چنانچہ گوئی "چند تانان پیش تست" -

و کلمہ چند محض برائے استفہام مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے
اظهار مقدار در مقام خبر آرد و اکثر در مقام اظهار معنی مبالغہ مستعمل است
سلمان ساوجی گوید -

چنداں گریستیم کہ من بعد گر کے آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت
یعنی اظهار غایت مقدار حافظہ گوید

چنداں بود کرشمہ و ناز سہی قد اں گاید بجلوہ سرو صندو خردام ما
و کہ و کدام ہر دو موطر دست برائے تعیین فردے از ذوی العقول
و ہر دو متقارب المفہوم کہے راست -

عاشق کہ شد کہ یار بجالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست مگر نہ طیب هست

و کد ام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہل
زباں در محاورہ گویند ”کدام محلہ مے نشینی“ کدام کتاب مے خوانی“ و
کہ امین بمعنی کدام است۔ اما فرق میان ہر دو از بس لطیف است کہ
اوراک آں تعلق بذوق صحیح دارد و محکس از مولفان نحو لغت پارسی ال
تصریح نموده۔ و چون سلم است کہ زیادتِ لفظ دال بر زیادتِ معنی باشد
لا محالہ میان ہر دو فرقے باید و آں این است کہ محل کدام عام است و
محل کدامین خاص۔ چہ مفہوم کہ امین شائبہ از معنی حیرت و استعجاب
با خود دارد۔ میرزا صاحب گوید ۵

ندانم سنگِ دست کہ امین طفل بست نام
کہ دارد در جنوں آئینہ باز اے کہ من دام
ناصر سہندی راست ۵

کہ امین مست را امشب سر جنگ است باز اہد
کہ مینا ہم ز جوش مے زرہ زیر قبا دارد

و فقیر مؤلف راست ۵

کہ امین شمعِ خساے یا بنیم شمسیت کہ از ہر ذرہ خالم صد پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ے
 کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں بدل گویا کجا شد بے گناہی
 میرزا بیدل گوید ے

اے حیرت و اماندہ کجا میروی امروز
 نقش قدمِ داشتی اکنون ہمہ گامی
 وہم استعمال کجا بمعنی چگونه و چیاں مطرو است - عرفی گوید ے
 کجا بحسن بود با تو ہم عنانِ زرگس
 تو چشمِ عالمی و چشمِ بوستانِ زرگس
 شاہ آفرین گوید ے

کجا از اہل صورت شہوہ تجریدے آید کہ نتواند از خود تصویر پیراہنِ جدِ اکبر
 وگا ہے بتکرار برائے معنی تباعد میاں و چیز متعل شد - حافظ
 گوید ے

صلح کار کجا و من خراب کجا بین تفاوتِ ہ از کجاست تا بکجا
 وہم عرفی گوید ے

عز کلام غیر کجا ویں روش کجا ناس را کیسے شناسد از نوع ناس
 و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آورده -
 و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکه گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفهام
اما بیشتر استعمال او در مقام تردید و تردید و گاهی متعلق بوقوع فعل
باشد چنانکه گوئی "آیا خورد و یا نه؟" یا با فعل چنانکه "آیا زید آمده بود یا
عمر و" یا مفعول چنانکه "آیا زید عمر و را زد یا بکر را" و اگر بر صیغه مضارع آید
افاده معنی استقبال کند - چنانکه "آیا زید را میبزی و او برادر تست" و
اغلب که این کلمه در کلام منظوم استعمال می کنند -

و چرا برائے طلب سبب امر استعمال کنند - سعدی گوید
چراستانی از هر یک جو سیم که گرد آید ترا هر روز بگنجه
بر ما هر لبیب مخفی نیست که گاهی معنی استفهام بدون انضمام کلمه
استفهام از نحوائے کلام مفهوم می گردد و سماع از طرز تلفظ مستلزم معنی استفهام
نمی آید - چنانکه گوئی "خانه روم؟" این کتاب زید است؟ پد زید
شب آمده بود؟ و غیر ذلک "و کلام استفهام در مواضع مختلفه افاده معنی
مختلفه می کند و به قرائن مناسبه تعیین معنی می توان کرد - اعم از اینکه
حرف استفهام مذکور باشد یا نه - چنانکه در مقام استبطاء یعنی چیزی را
و معرض توقف یافتن - گوئی "چه حیاها که بکار نبروم؟" و در مقام تعجب گوئی
از چیست که زید هنوز از خانه بیرون نیامده؟ و در مقام تنبیه مخاطب چون
بر غلط کار بند باشد گوئی "چه میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آن است

کہ بر غلط ہستی۔ و در مقام تہکم و استہزا و تنذیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر
 دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ تراستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ
 در دوستی و غل روا داشته باشند بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قلمیہ ہمیں
 بود" و در مقام تحقیر کہے گوی "ایں کیست؟" یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں
 کس است و در مقام استبعاد گوی ایں ہاں کئے ماند؟

و از انواع طلب صیغہ امر است و آن عبارت است از طلب
 فعلی کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف
 بسیار است کہ صیغہ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و مذہب و
 چون دلائل ہر طائفہ خارج از بحث ماست بہر قییم معانی مختلفہ آن
 المتفحصین مے نماید و شکے نیست کہ چون بصیغہ غائب باشد خالی از
 استعلاء نباشد و افادہ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید

چون بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغہ مخاطب گاہے
 افادہ معنی اباحت کند۔ اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فدائے
 آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد"

لے صیغہ امر متکلم نیز در پارسی بالفظ باید مطرود استعمل است اہل زبان در محاورہ گویند
 "امروز باید برویم بزیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ"

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استقبال
 اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کرده اند و در گاہے متعلق بوقوع فعل
 باشد چنانکہ گوئی "آیا خورد یا نه؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا
 عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمر و را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع اند
 افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید را میزنی و او برادر است" و
 اغلب کہ این کلمہ در کلام منطوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید
 چراستانی از ہریک جو سیم کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے
 بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدون انضمام کلمہ
 استفہام از خوائے کلام مفہوم مے گرد و سامع از طرز تلفظ متکلم معنی استفہام
 اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم؟" این کتاب زید است؟ پد زید
 شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک" و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی
 مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی مے توان کرد۔ اعم ازینکہ
 حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را
 و معرض توقف یافتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبروم؟" و در مقام تعجب گوئی
 از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیرون نیامدہ؟ و در مقام تنبیہ مخاطب چوں
 بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آن است

کہ بر غلط ہستی۔ و در مقام تہکم واستہزار تو ندیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر
 دشمن بد دلی نماید گوئی "توئی کہ تراستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ
 در دوستی و غل روا داشته باشد گوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قلمیہ میں
 بود" و در مقام تحقیر کہے گوئی "ایں کیست؟" یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں
 کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں بد اں کے ماند؟

واذا انواع طلب صیغۂ امر است و آن عبارت است از طلب
 فعلی کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف
 بسیار است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و
 چون دلائل ہر طائفہ خارج از بحث ماست بتقریم معانی مختلفہ آن
 الکفا مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چون بصیغۂ غائب باشد خالی از
 استعلاء نہ باشد و افادہ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید

چون بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغۂ مخاطب گاہے
 افادہ معنی اباحت کند۔ اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فزوائے
 آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد۔"

صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی بالفظ باید مطرؤ استعمل است اہل زبان در محاورہ گویند
 "امروز باید برویم زیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ"

یعنی پیش کیے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش کیے از ہر دو۔

وگا ہے متضمن معنی تعجیر مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دست انبائے

روزگار بالائے آسماں توانی رفتن برو" وگا ہے امانت چنانکہ در

مثل گویند سگ باش برادر خور و مباحش "وہم گویند گم شوید رسوختم و

وگا ہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد انچہ از دست تو رفت رفت"

وگا ہے دعا سعدی گوید - ۵

کرمیا پختائے بر حال ما کہ ہستیم اسیر کمند ہوا

پوشیدہ نمائد کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است

بالعموم در ابتدائے شعر مے آزند و مقصود ازاں ہیج معنی از معانی مسطر

بالا نغے باشد بل مجرور برائے استکفات مخاطب بامر مے کہ بعد ازاں

مذکور باشد مے آزند - عرفی گوید ۵

بیا کہ بادلم آں مے کند پریشانی کہ خمرہ تو نکرد است با مسلمان

وگا ہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را

بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ۵

بیاساتی از مے نشان ہ مرا ازاں اروئے یہ نشان ہ مرا

طغرا گوید - ۵

بیاساتی کہ عید نو بہار است گلستاں جلوہ گاہ آن نگار است

۵

حافظ گوید -

بیاساتی بده رطل گرانم که در دست شب هجران اسیرم
 و از انواع طلب صیغه نہی است و آن عبارت است از
 طلب امتناع از چیزی بطریق استعلاء و ہم افادہ معانی دیگر کند از انجملہ
 تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبول نصیحت تو سر باز زند گوی حرف
مرانے شنوی مشور و ز کے چند صبر کن وریں جملہ مقصود از صیغہ نہی
 حقیقت نہی نیست بل بواسطہ تہدید معنی امر مقصود است -

بدانکہ بعد ایں ہر چہ را یعنی متنی واستفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائز
 است چنانکہ در متنی نظامی گوید ۵

مرا کانگے بودے آن ترس کہ نگذارے حاجت کس یکس
 یعنی اگر مراد ترس بودے حاجت کس یکس نگذارے و در استفہام
 سعدی گوید -

۵

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے بندے از دل بر کشائی
 تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از
 دل غمزدہ خود بر کشائی - یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برہانی و
 در امر سعدی گوید -

۵

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نگوئی کئی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید
 گواندہ خویش با دشمنان کہ لا حول گویند شادی کنان
 یعنی اگر اندوہ خویش با دشمنان بگوئی لا حول گویند۔

و تقدیر بشرط و غیر مواضع مذکورہ ہم جایز است و از انواع طلب صیغہ
 نداست و آل عبارت است از طلب اقبال مخاطب بحرف قائم مقام
 مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرف ندا در غیر این معنی استعمال یابد از انجملہ
 اغراض است۔ یعنی برای بحثن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ بتظلم
 پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از حیثیت کہ گریہ میکنی؟ دریں جملہ مراد از صیغہ ندا
 طلب اقبال آن شخص نیست چہ اقبال حاصل است۔ بل مراد تکلم بر آن شخص
 است آن شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تعظلم تاد گیراں بر مظلومیت او توجہ
 زیادے مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق!
 چندیں موجب تردد حیثیت من تنہا این ہمہ راے تو انم از پیش بروں
 مثال متکلم منادوی را از امثال او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چنانکہ
 گوئی "اے عجب این چہ حرف است کہ بر زبان آوردہ" و اظہارِ حسرت
 و اندوہ چنانکہ دریں شعر

اے وای بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
 در دامن ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلام بلغاء انشا بصورت شرط مے آید و ایں
در جائے است کہ نظریہ پاس ادب مخاطب بصیغہ امر خطاب مستحسن
نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشان توجہ گرامی مبذول فرمایند مشکلی کہ دایم
آساں مے گیرم مقصود آن است کہ بر شکل من متوجہ باش -

اسم موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مبین شدہ جملہ مے باید کہ آن را
صلہ مے نامند - اما در علم معانی آنچه از دانستن آن گزیر نیست آن
است کہ لابد است مرا اسم موصول را از حیثیت مخصوصہ کہ موجب اجلاب
وصف معرفہ بجملہ مے گردد - چنانکہ النوری گفتہ است ۵

محمد انکہ باقبال او دہد سو گند روان پاک محمد بہ ایزد متعال
اسم محمد خبر مبتداء مخدوف است کما مر - و جملہ انکہ روان پاک
محمد باقبال او سو گند و دہد بر با اسم موصول نعت است از اسم معرفہ -

پس مے گوئیم کہ

اگر تکلم نعت اسم معرفہ بجملہ بہ صذرہ با اسم موصول نے کر و مدوح را از
اغیار امتیازیکہ بدین نعت مراد را حاصل آمدہ متصور نے بود و و زانش

وزان اسمی است که آن را با اسمی موصوف سازند که با علامت قابلیت
منضم باشد۔ چنانکہ گوئی "مرد دانشور یا خردمند و غیر ذلک۔ آیامی توان گفتن
کہ مرد دانش یا مرد خرد بترکیب توصیفی معنی دارد؛ الا کہ از واوی "زید عدل
است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تحلف نیست۔ پس همچنانکہ بے انضمام علامت
قابلیت بلفظ دانش و خرد نعت اسمی نتوان کرد۔ نعت معرفہ با جملہ بدون
اسم موصول متصور نیست اما درین مقام نکته ایست کہ کشف آن از مہات علم مانده
است و آن این است کہ از چہ روی گویند کہ نعت معرفہ با جملہ متمنع است
بخلاف نکرہ کہ با جملہ اش وصف می توان کرد۔

در سببش گفته اند کہ نگلی حملات در حکم نکرہ می باشد بدلائل اینکہ جملہ
مستفاد است و مستفاد امری مجہول می باشد نہ امری معلوم و از ہر حیثیت
در نوعیت جملہ گوئہ تشکیل حادث می گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلاف
معرفہ کہ درین معنی جملہ را بجا موافقت نبود۔

و تبیین این مقال آن است کہ معرفہ را وقتی با جملہ وصف توان
کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردد۔ و مخاطب از مضمون جملہ
بیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امری باشد کہ پیشتر در حضرت مخاطب قریب
یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزی دیدہ باشی کہ پیش تکلم شعر می
خواند۔ باز در وقت دیگر از تکلم استفسار کنی زید کہ آن روز پیش شما شعر

مے خواند باز کئے مے آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول
 است و افادہ کہ دریں اسلوب کلام مضمر است آن است کہ نوک چیزے
 بصفت معلومہ مخاطب از نوک چیزے کہ خلاف آن است تفاوتے عظیم دارد
 زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملہ "ایں آنکس است کہ برسم سفارت
 دریں ملک وارد شدہ" - وزانِ جملہ "ایں کس برسم سفارت دریں ملک وارد
 شدہ" نیست - و چوں ایں معنی را کہا ہو علیہ بدانتی علت بودین جملہ موصول
 در وصف معرفہ بہ نیکوتریں وجہ برتور روشن گردد -

قصر

در لغت بمعنی بازداشتن است و در اصطلاح معانی عبارت است
 از تخصیص چیزے بچیزے بر طریق مخصوص کہ مہود اہل زبان است - و
 آل بر دو نوع است - اول حقیقی - دوم غیر حقیقی - و ہر یک ازین ہر دو
 بر دو قسم است - اول قصر موصوف علی الصفۃ - دوم قصر صفت علی الموصوف
 و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی است
 خاص کہ قائم بغیر باشد - چوں کتابت کہ با ذات زید قائم است مثال قسم
 اول از قصر حقیقی چنانکہ گوئی "زید نویسدہ پیش نیست" مفہوم ایں جملہ آن

است که زید غیر از وصف نویسدگی وصف دیگر با خود ندارد و این قسم
 قصر نفس الامر یافته نه شود و بجهت آنکه هر صفات چیزے امریت
 متغذبل محال پس اثبات صفت نفی ماسوائے آن چگونه صورت بند
 و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آن کثیر الوقوع است
 چنانکه گوئی "دریں شهر غیر از مردم خوانده کسے دیگر نبینی" مفهوم این
 جمله آن است که وصف بودن دریں شهر خبر مردم خوانده دیگرے را دست
 نداده یعنی ناخوانده را دریں شهر بودن حاصل نیست و گاهے ازین قسم ثانی
 مبالغه مقصود مے باشد - چون افراد غیر مذکور را بازائے افراد مذکور بمنزله
 معدوم قرار دهند چنانکه در مثال مذکور اگر در شهر بعضے از افراد مردم
 ناخوانده باشند و در برابر خواندگان ایشان را قدر و منزلتے دهنی و
 وجود ایشان بمنزله عدم قرار دهنی -

و قصر موصوف علی الصفتة غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امر
 بصفتة غیر صفت دیگر - یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصر
 صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص
 صفتے یا امرے بجائے امر دیگر - و معنی غیر صفت دیگر آن است که مخاطب
 اشتراک آن امر در دو صفت اعتقاد داشته باشد و متکلم آن را الزم
 دو صفت به یک صفت تخصیص دهد از انچه که گفتیم معلوم شد که هر یک از

قصر موصوف علی الصفة وقصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است - اول
تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد - دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے
دیگر -

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اول از ہر دو قصر یعنی
قصر موصوف علی الصفة وقصر صفت علی الموصوف شتھے را کند کہ معتقد است
دو صفت در یک موصوف باشد و قصر موصوف علی الصفة - و معتقد است کہ
دو موصوف در یک صفت باشد و قصر صفت علی الموصوف -

پس با جملہ "زید نویندیش نیست" شتھے را خطاب کند کہ معتقد
اتصاف زید باشد با کتابت و شعر و با جملہ نویندہ ہیں زید است و پس
شتھے را خطاب کند کہ معتقد اتصاف زید و عمر و باشد با کتابت و ایں قسم
قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند - و خطاب با قسم ثانی از ہر دو قصر یعنی
قصر موصوف علی الصفة وقصر صفت علی الموصوف شتھے را کند کہ بر عکس حکم
متکلم معتقد باشد -

پس با جملہ "زید ہیں ایستادہ است و پس" شتھے را خطاب کند کہ
معتقد است کہ زید است نہ معتقد ایستادن و با جملہ شاعر بجز زید کسے دیگر

۱۵ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

۱۵ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲ -

نیست شخصی را خطاب کنند که معتقد شاعریت عمرو باشد نه شاعریت زید
 و در اصطلاح این قسم قصر را قصر قلب خوانند و هم بدین قسم ثانی شخصی را خطاب
 کنند که هر دو امر یعنی اقصای امری بصفه و صفت دیگر در قصر موصوف و اقصای
 امری بصفه و امر دیگر باین قصر صفت به اعتقاد او مساوی باشند پیش بدین
 تعهد با جمله زید چنین ایستاده است و بس شخصی را خطاب کنند که اقصای
 زید به ایستادن نشستن هر دو گمان بر دو به تعیین نداند و با جمله شاعر
 بجز زید کسی دیگر نیست شخصی را که اعتقاد شاعریت زید و عمرو داشته
 باشد بے تعیین یکی از هر دو و این قسم قصر را قصر تعیین خوانند -
 بدانکه شرط قصر موصوف در قصر افراد آن است که میان هر دو
 صفت منافات نباشد - تا اعتقاد مخاطب در باب اجتماع هر دو در یک
 موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف در قصر قلب آن است که میان
 هر دو صفت منافات باشد و شرط قصر تعیین معین نیست بل عام است
 که میان هر دو صفت منافات باشد یا نه - فلهمذا امشدا که برائے قصر
 افراد و قصر قلب درست باشد برائے قصر تعیین هم درست خواهد بود -
 مخفی همانند که قصر را طرق مختلفه است و ما بعضی را حواله قلم می کنیم
 از انجلیه کے عطف است چنانکه از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی
 زید شاعر است نه کاتب - و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر

قلب گوئی زید بیدار است نه خفته و زید بیدار نیست بل خفته است و
 اگر گوئی که در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفته بودن
 زید پس ذکر لفظ بل خفته است مستلزم تکرار باشد - گوئیم حال نه آن خال
 است که گمان برده - زیرا که هر چند لفظ بیدار نیست بر خفته بودن دلالت
 می کند اما از این قدر فائده تنبیه بر روی خطائے مخاطب حاصل نمی
 شود - چه مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گمان برده
 است و از باب قصر صفت در قصر اول قلب گوئی زید شاعر است نه عمرو و عمرو
 شاعر نیست بل زید است و از آنجمله یکے نفی و استثناء است چنانکه
 از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جو شاعر نیست و قصر قلب
 گوئی زید را هر سحرگاه در خواب نیابی و از باب قصر صفت و قصر افراد و
 قلب هر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعر مجوزید کسی دیگر نیست -
 باید دانست که اصطلاح نفی و استثناء چنانکه وضع الفاظ بر آن دال
 است تفاضلے آن دارد که حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آورند چنانکه
 در زبان عربی معهود است اما نظریه محاوره پارسیاں چنین نیست - چنانکه در
 اشکاء معینی و باین اختلاف اسلوب در معنی تفاوتی روی ندید -
 و از آنجمله هم تقدیم است و آن عبارت است از مقدم آوردن چیزی
 که مستحق تأخیر است چوں تقدیم خبر بر مقدم تقدیم معمولات فعل بر فعل نظامی

۵

گوید -

توئی گوہر آمائے چار آخشیج مسلسل کن گوہراں در مزج
 گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو
 گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہیں
 ذات اقدس تست و بس۔ پس اس شعر مثال قصہ صفت باشد و وزانش
 آن است کہ کوئی من ہستم کہ باز دہستم ترا از دشمن تو۔ و زلالی خوانساری
 در مناجات گوید -

۵

الہی من ترا دانم و گریہ و لم چوں خطا تر سامے خوریچ
 مقصود متکلم آن است کہ مجھ تو دیگرے را ندانم و اس معنی از تقدیم
 ضمیر منصوب مفصل مخاطب بر فعل دست داده -

بر قاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود
 تغیر عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصرا از خوائے کلام بقرائن احوال
 متکلم و مخاطب حاصل مے گردد۔ و اگر خواہی اس معنی را بر وجہ بصیرت
 تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن ۵

نہ من کردم از دست جورت نفیر کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر
 مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دست جورت مے نالم بل ہم
 عالمیاں نالاں اند۔ مے دانی اس معنی از چہ روئے صورت حصول بیت

استقامت طبع حکمے کند کہ تحقیق این معنی برانفصال حرف نفی از فعل و
تقدیم ضمیر مرفوع متکلم بر آن مترتب گشته و اگر در ترکیب کلمات این ہر دو
موجب را بمعرض تغیر و تبدل در آری از معنی حصر و دیگر کلام نشانی نخواہی
یافت۔

منفی نماں کہ طاق قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت و دیگر ہم ہست کہ بعضے ازل
مخصوص بزبان تازی است۔ سو ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است
حوالہ قلم ساقیتیم۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ۔

فصل و وصل

مسائل این باب از علم معانی را اذوق و انمض گفتہ اند و بعضے بر آنند
کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراک مقام فصل
و وصل خطہ اندار و۔ اور ابلغ نتوان گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ
بلاغت و فطرت او و ولایت نہادہ باشد نہ احدے رائے رسد کہ بدعوی
بہارت فصل و وصل گردن برافرازد و چون دولت این سعادت کسے را
بتوفیق ازلی میسر آید۔ ہر آئینہ اورا احراز فضیلت علم معانی بروجرہ اصوب
واقم دست دہد۔

در نحو قرار یافته که عطف بر دو گونه است - اول عطف مفرد بر مفرد و
ثانی عطف جمله بر جمله و ما اولاً بفائده عطف مفرد بر مفرد می پردازیم پس فائده
عطف جمله بر جمله را شرح دهیم -

بدانکه فائده عطف مفرد بر مفرد آن است که ثانی را با اول در سلسله حکم
فراهم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل هم نسبت سازند - تا اگر اول در حکم
فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکم مفعول است ثانی نیز
مفعول آن فعل باشد - و همچنین اگر یکی در حکم مبتدأ یا خبر یا مضاف یا مضاف
الیه و غیر ذلک باشد بر دیگر نیز همان حکم عائد گردد - و بالجمله اول و ثانی هر دو
بے هیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید

یارب زیاد فتنه نگهدار خاکِ پارس

چندانکه خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکه خاک و باد را بقا بود -

و عطف جمله بر جمله را دو صورت است اول آنکه جمله معطوف علیه

حیثیه داشته باشد که بطریق فاعل یا مفعول یا چیز دیگر با فعل یا اسم متصل

دارد - و بهمان حیثیت جمله ثانیه را بر وی عطف کنند هر دو بحیثیت واحد در

یک حکم جمع آیند - بنا برین این عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد - چنانکه سعدی

گوید "حکما گفته اند تو آنگری بدل است نه بمال" و برین مثال که بر دو جمله

متضمن است جملہ ثانیہ معطوف است بر جملہ اولیٰ و ہر دو جدا گانہ مفعول فعل
گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ کوئی از خانہ بیروں آدم و باوے حرف دوم
موجب ملال جناب آقا افتاد۔ ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل
افتاد واقع شدہ۔

”در معرکہ کارزار آئی و مروانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بر بستر“
ہر دو جملہ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورت ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلک
حکمی منظم نتوان کرد۔ زیرا کہ حیثیت آل کے غیر حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ
کوئی۔ ”زید آمد و عمر و بکر سخت“ دریں مثال نتوان گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ
را از روئے قواعد خود در سلک حیثیت واحدہ منظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے
خود حیثیہ جدا گانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابر علماء را از معرفت ضرورت
و عدم ضرورت و تمحیر ساختہ زیرا کہ مے توان گفت کہ چہ فرق است میان
ایراد ہر دو جملہ با عطف و میان ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید
میان معنی زید آمد و عمر و بکر سخت بے حرف عطف فرقی نیست و طالب شنوندہ
را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور و ارسد تا بداند کہ مطلوبہ این نوع عطف
پسیت و مقصد آل چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادہ فراہم آوردن

دو چیز باشد در حکم چنانکہ مذکور شد و همچنین است فائدہ عطف جملہ بر جملہ
 کہ در مابقی ذکر یافت۔ اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو و بکرت
 ظاہر نیست زیرا کہ واو عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آورد۔ و دریں صورت
 حکم معلوم نیست کہ در آن ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟
 جواب آن است کہ ہر چند حکم بظاہر معلوم نیست کہ بواسطہ حرف عطف ہر
 را در آن فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
 را در اں جمع مے آریم و آن این است کہ کلام زید آمد و عمرو و بکرت
 بر زبان نے آریم تا زید و عمرو را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک امرے باو
 نکنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتہ حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع
 حال زید منتظر آن باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالت زید بسبب حالت عمرو
 باشد۔ چہ تا این معنی در ہر دو متحقق نگرد و عطف را بیچ معنی متصور نیست و
 ہچنماں باشد کہ کوئی "امروز از خانہ بیرون آدم و زید را مدت وہ سال
 است کہ ندیدہ ام" خوب میدانی کہ میان ہر دو جملہ ربطی معلوم نیست و لہذا
 کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است این شعر
 زمانہ تیغ بدست است و آب دریا را
 بکیل مشقت کراشد مجال پیہودن
 چگونہ مے بینی بے ربطی میان بودن زمانہ تیغ بدست عدم امکان

بیودن آب دریا بکسل مشقت - چو بظاہر میان ہر دو امر مناسبتہ نیست تا تجویز
عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نمازد کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوع عطف در جملہ اولی واجب است
کہ با مسند الیہ جملہ ثانیه تعلق نظیر و تشبیہ یا تقیض بودن داشته باشد همچنین واجب
است کہ مسند در جملہ ثانیه نظیر و تشبیہ یا تقیض مسند جملہ اولی باشد - چنانکہ اگر گویند
”زید بلند بالا است و عمر و شاعر“ - کلامی باشد کہ مستمعان قائلش را بر شیخند
گیرند زیرا کہ میان بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطی نیست نعم اگر گویند ”زید کا
است و عمر و شاعر“ یا زید بلند بالا است و عمر و کوتاہ قامت“ ہر آئینہ کلامی
بلین باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنی جملہ اولی با معنی جملہ ثانیه مشابہت و تشابہت
داشته باشد تا یکے را لفظ دیگرے توان گفتن یعنی میان ہر دو مسند الیہ نوع
از تشابہ احوال باشد کہ حال یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضمناً
و مجتمناً استقرار یابد - چنانکہ گویند ”علم نور است و جہل ظلمت“

سعدی گوید -

نام افزود و آبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست
و این معنی را بوضوح تمام توان دریافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ
شدنی واحد بود - چنانکہ گویند ”زید مے دہد و مے ستاند“ - مے خود مے فرو

وے بند و وے کشاید و غیر ذلک - فائدہ عطف دریں امثلہ
تمام ظاہر ہے شود زیر اگر بواو عطف و فعل را بسوئے یک مسند الیہ
مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرف عطف
حذف کنی و بگوئی "زید مے دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسئلہ
را مبطل مسند اول گمان برد کہ مقصود متکلم نیست و باواو اگرچہ بظاہر دو فعل
است اما ہر دو را بمنزلہ فعل واحد باید دانست چنانکہ در شعر
از ان نقش نوی با کھنگی بست کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست
میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلہ فعل واحد قرار دادہ اسناد آن
ضمیمہ باب نمود۔ ہوی عجبی و نمیت ہر چند احیاء و امانت و فعل است
اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بقاعل حقیقی بمنزلہ فعل واحد است
در باب فصل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصل عظیم است
آن است کہ چون دو جملہ را کہ یکے برو دیگرے معطوف باشند مجتمعاً شرط قرار
دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو
بے تعلق و دیگرے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است چنانکہ کوئی اگر دو
ایں کار کردی و در ادائے لوازم منصب تھاوون جایزداشتی ترا زیر چہ
شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے برو دیگرے معطوف است یک
قرار یافتہ کہ یک جزا میخواید۔ و اگر ہر یک از معطوف علیہ معطوف منفرداً

شترط قرار دهند و شرط باشند و دو شرط را دو جزا می باید - اما چنانکه می
 بینی در مثال مذکور همین یک جزا واقع شده و اگر گویند که شرط منفرداً در یک جمله
 از هر دو قرار یافته و دیگری را در شرط دخل نیست لازم آید شریک بودن
 چیز در جزم بالشرط که شرط نیست فساد آن ظاهر است و ما چون در معنی مثال
 مذکور بتامل می نگریم چنان موضوع می پیوند که جزا شرط امری است که
 واجب آن به مجموع مفهوم جملتین تعلق دارد نه با مفهوم یکی از هر دو جمله -
 لفظوا الظاهر -

و باید که قاری آگاه باشد از این که سبیل این نوع دو جمله که هر دو را بمنزله
 جمله واحد قرار می دهند سبیل آن دو جزا است که با اجتماع هر دو جمله منعقد
 شود و مجموع جمله بمنزله خبر یا صفت یا حال وقوع یابد - چنانکه گوئی زید پدرش
 در گذشت و زید پدرش مردی خردمند است و امروز با مردی که پدرش
 زید الطبع است بر خورم و زید سواره پیش من آمد و غلامش در پله او دوا بود
 پس چنانکه خبر و صفت و حال لا محاله از اجتماع هر دو جزا حاصل می آید -
 شترط را نیز همین حال است که از اجتماع هر دو جمله حاصل می آید نه از
 یکی از هر دو -

در باب ایراد ضرورت رابطه چنانکه در بعضی از مفردات معهود است
 می بینیم که رابطه را با اسمی و بند و بحر عطف احتیاج نمی آید -

خداوند بخشنده دستگیر کریم خطابش پوزش پذیر
 همچنین در ترکیب جمله با جمله در بعضی از مواد که بیشتر از قبیل صفت و تاکیدی
 می باشد حاجت بایر او حرف عطف نمی افتد - سعدی گوید ۵
 نهتری در قبول فرمان است ترک فرمان دلیل حرمان است
 مصرع ثانی بمنزله تاکید مصرع اول است حاجت بایر او عطف ندارد
 زیرا که مفهوم مصرع ثانی آن است که ترک فرمان موجب حرمان است و
 طریق اعتبار مفهوم مخالف می توان گفتن که قبول فرمان موجب سعادت است
 و این مفهوم بعینه مفهوم مصرع اول است - گویا تنکلم بر طریق تاکید می گوید ۵
 نهتری در قبول فرمان است نهتری در قبول فرمان است
 پس مصرع ثانی بمنزله تاکید و تحقیق مصرع اول است و هم ازین قبیل
 این قطعه شیخ
 قطعه

اے کریم که از خزانه غیب گبر و ترسا و خلیفه خور داری
 دوستان را کجا کنی محروم تو که با دشمنان نظر داری
 شک نیست که شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول می کند چه مفهوم شعر اول
 است که دشمنان خور از رحمت عامه خویش محروم نگذاشته بطریق لازم
 می توان گفتن که دوستان تو بوجه اولی از خزانه رحمت تو بهره ورند

پیدا است که مفهوم شعر ثانی غیر از این مفهوم چیز بی خود ندارد و پیش ثانی تا کی شعر اول است
 بدانکه بسیار سے از ناواقفان اصول معانی که از فهم و قاطع کلام بلغ
 قاصر هستند بمقصود متکلم نبرده درین نوع اسلوب کلام جمله ثانیه را بر استیناف
 حمل می کنند و آن را از ماقبل منقطع گماں برند و لعلی انھو قضا و اضلوا
 و استیناف را محلی است که اگر متکلم در آن عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔
 اما فرق میان آن دو جمله که یک بعد دیگرے بر بط صفت و موصوف یا
 تاکید موصوکی یا بیان و مبتین مربوط باشند و میان آن دو جمله که ازین نوع تعلق
 عاری باشند بر ادیب لیب از ضروریات علم معانی است زیرا که بسا
 باشد که این فرق نظریه قوت غرض معرفت فصل و وصل بر بسیار سے از اولیاء
 مخفی می ماند۔ تا به انبیاء چه رسد و استیناف فی الحقیقت قطع کلام است از قبل
 بنحویکه مابعد آن را با ماقبل ربط و تعلق از روی قواعد نحو تجرید نتوان کرد
 بل مابعد کلام باشد که بعد از اتمام ماقبل آن مجدداً آغاز دهند بسبب آنکه
 غالباً جمله اولی متضمن سوالی باشد که از خواننده کلام مفهوم می گردد و جمله ثانیه
 که آن را مستانف نامند بمنزله جواب می آید۔ چنانکه گوئی من سخن او را استنوا
 ندارم بکلم آنکه آنچه نظریہ حالات متوقع باشد در انصرام آن باید کوشید همه سر
 و پیش است و خصم در فراهم آوردن جمعیت خویش در کلام جمله نهیہ ترگ و پیش
 است مطوف علیہ جمعیت خصم در فراهم آوردن جمعیت خویش معطوف و هر دو جمله

مجموعاً کلامی است که از ماقبل منقطع است حاجت به ایراد حرف عطف
 نذا در وزیر اکه عطف بر جمله آنچه نظر به حالات الخ نیز می گردد و فساد معنی - چه
 لازم می آید عطف بر جمله که سبب فعل منفی سابق الذکر است - و جمله ثانیه
 یعنی همه سترگ ۱ الخ نه سبب است و نه داخل سبب بل جواب سوالی است
 مقدر - تقدیرش اینکه حالاً نظر به حالات چه چیز متوقع است - بجوابش
 گفت همه سترگ الخ - سعدی گوید ۵

بحسرت در زین رفت آن گل نو
 صبا بر استخوانش گل دمانا د

مصرع ثانی بر طریقی استیناف است چه توجیه کلام آن است که چون
 آن گل نو که مراد از شاهزاده جوانمرد است بحسرت از دار دنیا رحلت نمود
 سزاوار چه اجر باشد - بجوابش گفت که صبا بر استخوانش گل دمانا و مؤلف
 راست - ۵

پرسیدش که چونی گفت رنجور غم جانگاه دردت چشم بد دور
 دریں شعر چنانکه می بینی دو استیناف واقع شده بدین تقدیر که عادت لفظ
 مردم بر آن رفته که چون از کسی پرسند که حال تو چیست و او می گوید که بیمار
 هستم یا دیگر از وی پرسند که علت تو چیست او بجوابش علت خود را اظهار
 می کند بچنین دریں شعر در جواب سوال اول گفت که رنجور هستم و بجواب

سوال ثانی کہ مقدر است گفت غم جانگاہ درد تو مرا بیا رساخته و این سوال
از نحوائے کلام مفہوم می گرد و دو چوں بیا رحمت علت خود را دوست می
دارد و نغز خواهد کہ بہ شود بار دیگر استینافا می گوید کہ چشم بد دور یعنی خدا
این علت مرا چشم بد مرا داد کہ بہ شود۔ زیرا کہ این علت عین صحت من است
و جملہ چشم بد دور جواب سوالی است مقدر کہ جملہ اولی یعنی رنجور ہستم بعلت
غم جانگاہ درد تو بر آں دلالت می کند۔ تقدیرش اینکہ من خواہی خدا علت
ترادف کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نغز خواہم۔

و اگر دریں نوع اسلوب کلام کہ آں را با استیناف یاد کردیم داری
معلوم تو کرد کہ سوالی مقدر بیش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق
ببب بود۔ چنانچہ دریں شعر سابق یعنی عسیت ببب علت تو۔ زیرا کہ در عرف
مقرر است کہ چوں گویند کہ فلانی علیل است ببب علت او سوال کنند و نغز
گویند کہ سبب علت او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سبب
خاص سوال کنند چنانکہ مولف راست ۷

نہ پیر چرخ نتوانم گر یزم ز پیر چرخ جہو این کار ناید
تقدیر سوال انیکہ آیا پیر چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بل
از پیر چرخ جہو این کار چیزے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر این
ہر دو صورت مذکورہ باشد۔ چنانکہ مولف راست ۷

مرا گویند در وادارم غلط گفتند از در ویش نزارم
تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست می گویند یا غلط بچویش
گفت غلط می گویند۔

بدانکہ استیناف گا ہے بہ اعادۃ اسمے متانف عنہ وگا ہے بہ ایراد
صفتے می آرند۔ مثال اعادۃ اسم مؤلف راست ۵
مروت کردہ بارے پیارے بیارے نگسارے جاں نثارے
و مثال ایراد صفتے بہ تغیر مصرع ثانی ۵
مروت کردہ بارے بیارے وفادارے رہ محنت پیارے
و ایں نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکر صفتے متانف عنہ منظوم و غلط
مسند است یعنی مروت کردن۔ وگا ہے استیناف بتمام حذف کنند و چیزے
دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ۵

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت
تقدیرش اینکہ ستمگر در گمان ستم کردن بر صواب است یا بر خطا ؟
جوابش آنکہ بر خطا است و مصرع ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام
این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورت انشاء می آرند و ایں نوع
اسلوب کلام را در نفوس تاثیر عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ۵

سگ آخر که باشد که خویش نهند
بفرمائے تا استخوانش دهند

مصرع اول مثل است بر معنی استفهام که شعر از انشاء است اما در
معنی خبر است - چه مراد آن است که سگ فرومایه ترین حیوانات است و
این جمله خبر است نه انشاء و گاهی بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر می آرند
و این هم موجب تقویت معنی مراد می افتد - چنانکه درین شعر ۵
درین دو پر خرابات آنکه بد کرد نه با جان کس با جان خود کرد
یعنی بد کن و این جمله انشاء است

چون ازین معنی آگاه شدی بدانکه هر گاه دو جمله در پے هم در کلام وقوع
یابند یا هر دو لفظاً و معنایاً خبر باشند یا انشاء یا هر دو لفظاً خبر باشند و معنایاً انشاء یا
بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معنایاً
انشاء یا بالعکس - پس در جمیع این صور مذکور نظر باید کرد و بضرورت امری
جامع که میان هر دو متحقق باشد و لابد است که جامع باعتبار مسند الیه و مسند الیهم
ازینکه هر دو اسمیه باشند یا فعلیه یا یکی اسمیه باشند و دیگری فعلیه بوضاحت تمام
ثابت باشد چه معرفت فصل و وصل موقوف بر عدم وجود جامع است -

و جامع میان دو جمله گاهی عقلی باشد و آن امری است که بسبب آن
عقل مقتضی باشد جمع هر دو را در قوت عاقله بنا بر آن که هر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوت عاقلہ متکین را از تشخص خارجی مجرّد
از ان استزاع معنی کلی نموده ادراک آن مے کند - چوں ادراک معنی انسان
کہ مشترک است میان زید و عمر و غیر ہما - و آن مفہوم کلی انسان است و ما
از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتی کہ باہر دولوعی از اختصاص
داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بدون ہر دو است بحثیتیکہ تعقل یکے با
تعقل دیگرے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس
و تعقل اکثر بہ نسبت بہ تعقل اقل و غیر ذلک و گاہے وہی و آن امرے است
کہ سبب آن وہم ہر دو را در قوت مفکرہ فراہم آرد - بنا بر آنکہ میان تصور ہر دو
شبہہ تماثل باشد - چنانکہ میان تصور بیاض و حمّرت دو جامہ - چہ قوت عاقلہ
را با عکس دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقی نیست - چنانکہ میان
تصور متضادیں چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذلک - و گاہے خیالی
آن امرے است کہ خیال ہر دو را در قوت تخیلہ فراہم آرد و اسباب فراہم
آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صورثابتہ در خیال ہر یک از افراد
انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیال زید بر
ہیئت نہ باشد کہ در خیال عمر وثابت است و بعضے از صور کہ از خیال
گلے غائب نہ شود و در خیال عمر و گاہے وقوع نیابد -

ازینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوند کہ حال میان دو جملہ گاہے بر غایت

تعلق کے از دیگرے منہی باشد۔ بنا بر اختلاف ہر دو در خبر و انتشار۔ و این
 اختلاف اعم است از نیکہ لفظاً باشد یا معنأ۔ و گاہے باشد کہ عال میان ہر دو
 یعنی بغایت اتصال باشد۔ بنا بر بودن ہر دو بر بط موصوف صفت یا مموکہ تاکید
 و گاہے باشد کہ عال ہر دو میان غایت انقطاع و غایت اتصال متوسط
 باشد۔ بصورت اولی و ثانیہ ترک عطف واجب است و بصورت ثانیہ عطف
 نہوری است۔

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیہ قرار دادہ اند
 و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آن را معیار کلی قرار دادہ افراد
 مختلفہ کلام را بدان موازنہ کنیم۔ زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن نہ اند
 مستموجز مے تواند بود۔ و ہمچنین کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن ناقص
 است مطلب۔ بل کلامے را کہ متعارف اوساط الناس است عیار توان
 کرد۔ چہ کلام اشیا و در ادائے معنی مقصود نہ قابل مرجعے باشد نہ قابل
 ذمت نظر بدین معنی مے توان گفتن کہ ایجاز ادائے معنی مقصود را گویند
 بجائے اقل از متعارف عامہ ناس بہ نحو یکہ محل معنی نباشد۔ و اطناب خبر

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آن که خالی از فائده نباشد و اگر
 الفاظ عبارت در ادائے مقصود نه اقل باشند اکثر آن را مساوات گویند
 و صاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفته که معنی بلاغت آن است
 که آنچه در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکه تمام معنی آن احتلال راه یابد بیان کند
 و در آنچه به بسط سخن احتیاج افتد از قدر حاجت در گذراند و بحد ملال نرساند
 اهل نقد گفته اند که بلاغت لفظ نیکو است باصحت معنی و فصاحت پاکیزگی سخن
 از دشواری و بلاغت در سه نوع سخن پیدا شود - ایجاز و مساوات و بسط و اطناف
 اما ایجاز آن است که لفظ اندک بود و معنی آن بسیار چنانکه سنانی گفته است

ه

تا بحشر اے دل از ثنا گفتی همه گفتی چو مصطفی گفتی
 و مساوات آن بود که لفظ با معنی برابر بود - شاعرے گفته است ه
 سوال رفتے پیش عطا همیشه کنوں
 ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال

و بسط آن است که معنی را به الفاظ بسیار شرح کند و بچند وجه آن را
 مومکد گرداند - چنانکه اگر لفظ مشترک المعنی باشد بیان مراد و خویش از آن بکند و
 تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشباع بجا آورد - پس تشبیہات و
 استعارات جمله از باب ایجاز است و اینال و لف و نشر و تقسیم و هر چه

منافع از برائے زیادت یا رفع اشتباہ استعمال کنند ہمہ از قبل بسط سخن است و چنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اخلال معنی محترز باشد و ربط نیز باید کہ از اطناب بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

و بالجملہ کلام را از ہر زہ و فضول پاک ساختن و وسعت نطق معنی المحفوظ داشتن ایجاز است و ازیں جاست کہ علی ابن ابی طالب کہ در فن بلاغت تالیف صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند مَارَ ابْتُ بَلِغًا قَطُّ اَوَّلُهُ فِي الْعَوَالِمِ اِيجَازٌ وَفِي الْمَعَانِي اِطَالَةٌ "و کلام را بر وجہ تبیین معانی بسط دادن بہ نحو یکہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از خشو زوائد کہ در معنی دخل ندارد و پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتی داشتہ باشد آن را مساوات خوانند و ایں متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغا است و ہم اطناب حد ایشاں! اما مساوات متعارف عامہ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ فہماہت و آنچه بعضی از ادبا گفته اند کہ اطناب مشرک است میان خواص و عوام محل نظر است نہیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با خشو بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتی نباشد بسط دہند بل نظر بر مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ و ادراک مقتضائے حال کار بلغا است

نہ شیعہ جہلاء۔ و تحقیق فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب محل
 است و خور آن تلیکے را در جائے دیگرے نتوان نہادن و ادیب بلغ آن
 است کہ ضرورت محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آن محل است بمل آورہ
 زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است و محل خود
 آورہ اند کہ کجی ابن خالد بر کمی و کس از کتاب را فرماں داد تا بر موضوع
 معین انشاء کتاب لے نمایند ہر دو بر طبق اشارت و سے در انشاء کتاب لے سعی
 بلغ کردند کجی چوں مسودہ ہر دو را بمطالعہ در آور و دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
 راہ پیمودہ و دیگرے بفرخانے اطناب قہم مسودہ۔ آں را گفت نتوانم بغیر
 و این را گفت نتوانم بکاہم۔ و الحق آنچہ گفت برستی نزدیک تر است چہ
 ہر محکم بلغ نظر بہ قرآن و احوال سررشتہ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال
 نگاہ دار و چوں ادراک قرآن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان بست نمید
 ایجاز و اطناب را ہم معیارے متین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ع

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارت ایں مصرع در ادائے معنی مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط

است میان ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز تقصیر و دیگرے ایجاز حذف ایجاز

تقریباً الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص به
 شیخ شیراز است و کتاب گلدانش شاہد این مقال در تباہی حال ظالمی که آتش
 در انبار نیز مش افند و جملہ املاکش پاک بسخت مے گوید۔ از بستر زرش بخاکستر
 گرش نشانده، در توصیف جلد که بعد از عجز رسیده ہیں پس است۔ کہ شیخ ابوخل
 با آن فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید۔

”ہمہ شب سنجیب تفکر فردوم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدیں سلامت
 و غنویت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشاکنم نتوانستم و دم از عجز زوم“
 وہم در واقعہ جو ان مشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست و پنجه شدہ بود میگوند
 ”چندانکہ دست جوال ریش و گربان ملّاح رسید اورا بخود در کشید و
 بے محابا فرو کوفت یا ریش از کشتی بدرآمد کہ کشتی کندہ پچھاں در شتی ویدشت
 گردانید۔“ بہیں تاچہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبلے بر روئے
 کار است و با این ایجاز کہ ”ان من المیدان ليجراً“ در شان اوست خللے
 در ادائے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

و در واقعہ بیرودیکہ دخترے نازنین پری روئے را بجبالہ نکلح و آوڑ
 و بہ بخان رنگین و دل آویز مے خواست تا دل اورا بدست آرد و خود را
 بے سپار و دختر باوے سہراشتی نداشت و تحم بے مہرئی او در زمین دل
 مے کاشت مے گوید ”زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے۔“

والحق کہ حقیقت سحر حلال بہین است -

اما ایجاز حذف آن است کہ جزو جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکر آن ضروری نیست بہ اعتماد اینکہ سامع بقرائن و احوال از آن آگاہ تواند شد اگرچہ در باب حذف ازین نوع امثلہ ذکر یافتہ درین مقام بعضی را نظر بہ توضیح اعادہ مکنیم مثال حذف فاعل سعدی گوید ۵

بشہرے دراز شام غوغا فغاو گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعل گرفتند مخدوف است یعنی اہل شہر نیز درین شعر ۵

باب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

گلیم بخت کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند مخدوف است یعنی عاملان قضا و قدر -

مثال حذف مفعول فردوسی گوید ۵

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

مفعول گفتند درین شعر مخدوف است یعنی سخنان گفتار و ہم سعدی

۵

گوید -

نہ گفتہ نذار کسے با تو کار دلے چوں گفتی دلش بیار

در مصرع ثانی مفعول گفتی مخدوف است یعنی سخن و ہم او گوید

بفرمود بفر و خستندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمود تا آن نگین گراں بهار ابفروشید
ایشان آن نگین را بفرود خند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثال حذف
شرط سعدی گوید

۵

مگر ملائکه بر آسمان و گرنه بشر بحسن صورت او زمین نخواهد بود
تقدیر کلام چنین است - مگر ملائکه بر آسمان بحسن صورت او باشند و
اگر ملائکه بر آسمان بحسن صورت او نباشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواهد
بود - این شعر خیال که مثال حذف شرط است مثال حذف غیر شرط هم می تواند
بودن - مثال حذف جزا سعدی گوید

۵

شب چو عقد نماز بر بندم چه خور و یاداد فرزندم
جزا محذوف است و تقدیر کلام این است که چو شب عقد نماز بر بندم
این خطره بدلم خطور می کند و گاه به جزا را حذف کنند و چیز دیگر بجایش
نهند - سعدی گوید -

۵

ناسزائے را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختیار
تقدیر کلام این است چو ناسزائے را بختیار بیتی تسلیم شو و علت
جزا در مصرع ثانی قائم مقام جزا ساخته و این قبیل است شعر ملا غنیمت

۵

مرا خود عرصه اندیشه تنگ است ترا اگر با قضا یارای جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا با قضا یا رانے جنگ است برو با قضا
جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا است مضمونش اینکه من با قضا یا رانے
جنگ ندارم گاہے جزو جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ۵

تنے چند برگفت او مجتمع چو عالم نباشی کم از مستمع
یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ۵
گر دل و دست بحر و کاں باشد دل و دست خدا نکال باشد
شاه سحر که کمترین خدش در جہاں پادشاہ نشان باشد
یعنی آن خدا نیگاں شاہ سحر است۔ مثال حذف مسند سعدی گوید ۵
اے دل عشاق بدام تو صید مابہ مشغول تو با عمر و وزیر
تقدیرش اینکه مابہ مشغول بہتیم و تو با عمر و وزیر مشغول ہستی۔ اما جبر و مسند کہ
چار و مجبور راست مذکور است و مثال حذف مسند تمام چنانکہ در جواب شنخے کہ
از تو پرسد "ترا کہ زد" گوی "زید" یعنی زید زد و مثال حذف موصوف سعدی
گوید۔ ۵

دل آراے کہ داری دل درو بند و گر چشم از ہمہ عالم فرو بند
یعنی معشوق دل آرام و ہم او گوید ۵
یکے پسید زان گم کردہ فرزند کہ اے روشن گہر پیر خردمند
یعنی از آن پیرے گم کردہ فرزند۔

وہم عطار گوید -

۵

یکے پرسید زان شوریدہ ایام کہ تو چہ دوست داری گفت شنام
ہر آں چیزے کہ دیگرے دہندم بجز و شنام منت مے نہندم
یعنی از آں شخص شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ۵

کنارہ کند زوحر و مند ہر دم

نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خردمند و مرد جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید
"شنیدہ ام کہ شتران را بسخرہ میگیند" اے شتران قوی و توانا را چہ مقرر است

کہ بجز شتران قوی البشہ را بسخرہ نے گیرند وہم در محاورہ گویند "مردے باید تائیں"
ہم را از پیش برد یعنی مرد بلند ہمت مثال حذف مضاف سعدی گوید ۵

چو پاکان شیر از خاکِ نہاد نمیدم کہ رحمت بر آں خاک باد

یعنی اہل خاک - اما مثال حذف جملہ و ایں بالعموم میان دو جملہ برائے
ربط واقع مے شود - قدسی گوید ۵

بگفت یار کہ در عشق من گواہم کیست

خبر اشکِ سرخ و رُخ زرد من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب داوم محذوف است -

و اطناب را غرض ملحوظ مے باشد و آں ایضاح بعد الا بہام است

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ۵

منور کن حریم سینه ام را   مجلی کن ز زنگ آئینه ام را
 ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیز زنگ آلود است پس
 ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل الصلاح بعد الالبہام است
 ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آن ہر دو بدو اسم کیے برویکے معطوف باشد
 انوری گوید ۵

جہاندارے کہ خورشید است سایہ   یکے شاہنشہی و یکے الہی
 خورشید و سایہ دو اسم است بہم - و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد
 کردہ - یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی و سایہ الہی است و این را در اصطلاح
 توسیع خوانند -

و از قبیل الصلاح بعد الالبہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از
 مزیت خاص بر عام آگاہ سازند - سعدی گوید ۵

جو ائمہ و گراست پرسی ولی است   کرم پیشہ شاہ مرواں علی است
 جو ائمہ و بمنزلہ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ ازہ حملہ

۵ و عربی بجائے دو اسم اسم مثنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تشبیہ نباشد و اسم مثنی در عربی
 دو فرد از یک نوع مے باشد بنا بریں ما بجائے این نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم - ۱۷ منہ

افراد آن فروے است - اما چوں اوج پروازش حد بلند پروازان فضائے
کرم دیگران نیست مجدد آن ذکرش اتمام نمود و گاهے جگریر بر وجه تاکید معنی
اطناب حاصل آید -

چنانکه دریں رباعی

باز آے باز آے هر چه هستی باز آے

گر کافر و گبر و بت پرستی باز آے

ایں در گه ما در گه نومیدی نیست

صد بار اگر تو به شکستی باز آے

و گاهے به ایغال و آن ختم کردن بیت است بر چیزیکه مفید نکته باشد
اگر چه معنی بیت بدون آن اتمام یابد و آن نکته گاهے تحقیق تشبیه باشد
نظامی گوید -

مذروان رومی و ز اغان زنگ شده سینہ باز یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیق مفهوم تشبیه می کند و اگر چه در اتمام معنی بیت
و غلے ندارد و گاهے زیادت مبالغہ - سعدی گوید

آنکه نبات عارضش آب حیات میخورد در شکرش نگاه کند هر که نبات میخورد

لب نازنین را با شکر تشبیه داده وجه شبه میل خاطر است که لازم حلاوت
است مگر غلب خاطر بدون حلاوت برائے آنکس که نبات میخورد و حلاوت لب

نازنین را برو جبر کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایغال منحصر بہ شعر نیست
بل عام است و در شعر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی ”پند پدر را گوش
دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد“ پدر را بر سپر شفقت طبعی است یا
عجز کلام مشتمل بر تحریف سپر است۔ تا پند پدر را بسمع قبول اصفا نماید۔ وہ
تذیل و آن ایراد جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اولی باشد و گاہے جملہ
ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملہ اولی ضم کنند۔ یغما گوید ۵

گفتم صنما بزل فمشکیں دل بروی علمے گواہست
گفتا دل خویش را نگاہ دارو وزوے نگر فتنہ پا دشاہست

مصرع چہارم چنانکہ مے بینی بر پیل ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اظناب بہ تکمیل دست و ہدوایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلاف مقصود باشد

و برفع ایہام چیزے با کلام انضمام یا بدعنی گوید ۵

آمد آشفته بخوابم شبے آں مایہ ناز

بروش مہر فزاو بہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفته در ترکیب نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں

بود کہ سامع را از آشفتنی نازنین و ہے ناشی گردو کہ با عاشق سرگرافی خواہ
نمود و مصرع ثانی ایں دہم را مرفع ساخت و گفت کہ با آں آشفتنی و اما
مشتوقانہ اول از دست عاشق مے ربود و اورا بے خود مے ساخت

وگا ہے بہ تہتیم وآں عبارت است از ایراد فضلہ در کلامی کہ موہم
خلاف مقصود نباشد۔

و غرض از آن نکتہ باشد۔ سعدی گوید ۵
شکم تا بہ نانش درید مشک
ترکیب جملہ چنین است کہ شکم تا بہ نانش درید ضمیر شین فضلہ
است و غرض از آن مبالغہ است۔

وگا ہے بہ اعتراض وآں عبارت است از ایراد چیزے در آتہ کلام
یا میان دو کلام متصل بچینیہ کہ جزو جملہ نتواند بود و غرض از آن سوائے دفع ایہام
نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ۵

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نگفتمی
جواب تلخ مے زید لب لعل شکر خارا
جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است و نکتہ مقصودہ دعا بر وجہ کہ موجب
انجذاب خاطر نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ۵

آسمان در شتی عمرم کند دایم دوکار گاہ شادی باد بانی گاہ اندوہ لنگری
گر بخندم وآں پس از عمریت گوید ہر خند و رگیم وآں بہ روزے است گوید غمگی
جملہ آں پس از عمرے است و جملہ آں بہ روزے است بہر دو سبیل
اعتراض واقع شدہ کہ موجب از یاد بیاخت کلام است و تفضیلش در علم بدیع

بهره سمین

علم بیان

و آن علم است مشتمل بر قواعد معلومه که بدان معرفت ایراد معنی واحد لطیف
مختلفه در موضوع دلالت حاصل آید - به نحویکه بعض از بعض دیگر واضح و از
بعض دیگر واضح باشد و دلالت بر سه قسم است -

اول آنکه مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع له باشد چوں دلالت
انسان بر حیوان ناطق و این را دلالت وضعی گویند -

دوم آنکه مراد از لفظ دلالت بر جزو معنی موضوع له باشد چوں دلالت
انسان بر حیوان که جزو معنی است از حقیقت انسان و این را دلالت تصنیفی
خوانند -

سوم آنکه مراد از لفظ دلالت بر امری باشد که خارج از حقیقت معنی
موضوع له و لازم آن است - چوں دلالت انسان بر خاک که خارج از

حقیقت انسان و لازم آن است - قسم اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند -

و چون این قدر بدانستی بدانکه ایراد معنی واحد بر طرق مختلفه بدلالت عقلی متصور است نه بدلالت مطابقی - چه مطابقی در وضوح و خفا مدارج متعدده ندارد - بل آن را ہمیں یک طریق پیش نیست - زیرا کہ سامع اگر از معنی شیر کہ در مذہب مخصوص است آگاہ باشد وضوح و خفائے وحدت معنی ندارد و اگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد - نعم این وضوح و خفا در صورت دلالت عقلی بالاریب متصور است - چه میتوان کہ شئی واحد لوازم متعدده داشته باشد و دلالت او بر بعضی از آنها واضح و بر بعضی دیگر خفی باشد و مینائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است و بس -

و چون از لفظ لازم معنی آن مراد باشد - دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادہ موضوع له در آن جا قائم باشد - آن را مجاز گویند - چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت" دریں جا تیرا نداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظ شیر مرد و شجاع ارادہ کرد - و اگر قرینہ مذکور نہ باشد و ارادہ هر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آن جا جایز باشد آن را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش و گیلان فلاں کس نے میرد - یعنی بسیار مہاں نواز است و نسبت مجاز یا کنایہ -

نسبت مفرواست یا مرکب و در مجاز ناگزیر است که در معنی مجموع لا
یعنی معنی حقیقی و معنی مجازی علاقه نیافته شود۔ پس اگر علاقه تشبیه است آن
استعاذہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیه علاقه
دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح داده خواهد شد انشا اللہ تعالیٰ آن
مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دوستی نیست و فلاں در دوستی
تویائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی
تشبیه و استعاره و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیه

و آن صفت چیز نیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آن باشد ازیک
جہت مخصوصہ یا از جہات متعدده نہ از جمیع جہات اول را مشبہ گویند و ثانی
را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیه گویند و جہت یا جہات متعدده را کہ ہر
در آن مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیه را کہ واسطۂ اظہار است
آن یکے با دیگرے باشد اداتہ تشبیه گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے
تحقیق تشبیه چار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداتہ تشبیه

و این چهار را ارکان تشبیه گویند و این مقام داعی است به بیان چند چیز
و ما هر یک را بحواله تعالی شرح میدهم -

مشبه و مشبه به

باید دانست که طرفین تشبیه یا مدرک به یک از حواس خمسۀ ظاهری باشد
یا مدرک به عقل - اما آنچه مدرک به حواس است از مبصرات چنانکه اسدی
طوسی گوید

غدارے چو گل خاطر افروز دید فروزند چوین صبح نوروز دید

و از مسموعات چنانکه خاقانی گوید

گاه چو حال عاشقان صبح کند تلوتنه گاه چو حلی دلبران مرغ کند نوآوری

و از مسمومات چنانکه همو گوید

ز آن من گلوگون که بید سوخته پرورد بونے گل مشک بید قام برآمد

و از مذوقات سعدی گوید

شکل امرو تو گوئی که پیشین و لطف کوزه چند نبات است معلق بر بار

و از مملوسات چنانکه خاقانی گوید

باز نیک و دش گونۀ پلاس من بر پلاس صبر کنم از پرند او

باید دانست کہ نوع از حیات آن است کہ اجزائے آن را خیال
ترکیب دهد و اگر چه مرکب در خارج وجود نداشته باشد چنانکہ عنصری گوید
صبح را بنگر پس پرویں بدان ماند و رست
کز پس سہیں تذر وے بسدیں غمقاتے
سہیں تذر وے بسدیں غمقا اگر چه در خارج وجود ندارد اما اجزائے آنش و توفیق
در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آن نماید نہ حسن چنانکہ حکیم می گوید
مردگی جہل و زندگی دین است ہر چه گفتند مغز آن ایلی است
جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدک عقل
مے شوند نہ بہ جس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع
و شبع و غیر ذلک از قسم عقلی است و آنچه را دہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی
شمارند و فرق میان وہی و خیالی آن است کہ خیال آنچه از حسن مشترک اعتبار
مے کند قوت تخیل آن را ترکیب و مثل علم با قوت تذر وے سہیں کہ مذکور شد دہم از حسن مشترک اعتبار
نمے کند بل از پیش خود اختراع صورت مے نماید و تخیل آن را ترکیب مے بخشد
مثل تصور انسانے کہ وہ سر داشتہ باشد و بالخط دہم چیز ہائے نادیدہ کہ بہت
صورت مے پوشاند۔ و خیال آنچه از حسن مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس
دہم بر چیز ہائے غائب حاکم است بخلاف خیال کہ آن از مدراکات حسی

تجاوز نمی نماید -

و می تواند بود که یکی از طرفین حسی باشد و دیگری عقلی مانند تشبیه عدل به میزان و تشبیه عطر به خلق کریم - و حاصل مبحث آن است که طرفین تشبیه چهار صورت دارد - یکی آنکه هر دو حسی باشند - دوم آنکه هر دو عقلی باشند - سوم آنکه مشبه حسی و مشبه بر عقلی باشد و چهارم بالعکس -

وجه شبه

وجه شبه چنانکه مذکور شد عبارت است از معنی که طرفین تشبیه در آن اشتراک داشته باشند و آن گاهی اجد باشد یا متحد و متمم و یا در حکم واحد است پس باید آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته و یا در حکم واحد نیست -

اما وجه شبه واحد حسی است یا عقلی - و در حسی لازم است که طرفین نیز حسی باشند و ما خود از عقلی غیر عقلی نخواهد بود و در وجه شبه عقلی لازم نیست که طرفین نیز عقلی باشند بجهت آنکه عقل ادراک محسوسات کردن می تواند و حس ادراک معقولات عاجز است و به همین معنی اشارت کرده اند علمای بلاغت -

التشبيه بالوجه العقلي اعم من التشبيه بالوجه الحسي *

یعنی تشبیه که در آن وجه شبه عقلی باشد عام تر است از تشبیه که وجه شبه در آن حسی باشد زیرا که وجه شبه عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ می تواند شد بر خلاف وجه حسی که جز از طرفین حسی مأخوذ نباشد -

اما وجه شبه متعدد که در حکم واحد باشد و آن را وجه شبه مرکب نیز خوانند عبارت از بنیته است معین مرکب از چند چیز - و این نیز حسی باشد یا عقلی - و حسی را چند اقسام است اول آنکه طرفین حسی باشند - و وجه شبه مرکب حسی چنانکه ابو الفرج گوید -

هـ

باره در زیر زان چپیل عریخ چتر بر برق سرچرخس من ماه
وجه شبه در تشبیه اسب با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است
و در تشبیه چتر به غرمن ماه استدارت و درخشندگی - و این همه از محسوسات است
دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند - چنانکه خاقانی گوید -

هـ

کونی شررے کہ حبت ز انگشت زنگی به هوا سنان بر انداخت
وجه شبه در تشبیه بنیته است که از پریدن چیزے سرخ و درختان
که به سرعت تمام از چیزے سیاه برآمده به هوا حرکت نماید متخیل شود نه آنکه تشبیه
شرر با سنان و تشبیه زغال به زنگی جدا گانه بطریق استقلال مقصود است -
سوم آنکه مشبه مفروضی و مشبه به و وجه شبه مرکب حسی باشند - عبد الواسع

هـ

گوید -

زلفین تو قیرے است بر این گنجه از علاج
 رخسار تو شیرے است بر این گنجه باطل
 مقصود درین تشبیه رخسار است با شیرے کہ با شراب آمیخته باشد
 و وجه شبه امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چهارم آنکہ مشبہ بمفرد و مشبہ و وجه شبه مرکب باشد۔ خاقانی گوید
 چل ریم آہن بزخم آہن صد چشمہ کند چشم دشمن
 مشبہ درین جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبہ
 ریم آہن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجه شبه ہیئتے است کہ بشکل خانہ
 زنبور باشد۔

اما وجه شبه مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید
 در جهانی و از جہاں بشی ہچو معنی کہ دریاں باشد
 و وجه شبه درین شعر راجع بودن محاط است بر محیط۔
 اما وجه شبه متعدد چنان است کہ چند چیز را وجه شبه سازند و ہر یک از
 آل نفس خود مستقل و مقصود بود بخلاف مرکب کہ در آل جا از مجموع یک
 ہیئت مقصود باشد و وجه شبه متعدد از سہ قسم بیرون نیست۔ اول آنکہ ہمہ
 اجزائے وجه شبه حسی باشد۔ چنانکہ درین شعر حافظ
 آفتاب است ماہ بادہ و جام در میان مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ در خشدگی و استدارت
و گردش است -

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند قسم سوم آنکہ بعضی حسی باشند و بعضی عقلی

غرض تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ شبہ مے گرد و آں بر چند اقسام است اول آنکہ
غرض از تشبیہ بیان امکان وجود شبہ باشد در جائیکہ اواعلے امتناعش نہ باشد
دارد - بدرالدین فارسی در وصف شمشیر گوید ۵
مار را مانی کہ بر تو قتلہائے گوہر است   ویں عجیب کہ پوست ہر ساعت بول آئی چو مار
حافظ عمری و ہستی بے وفا مانند عمر   دشمن جانی و جان آسای سہمی آئی بکار
و رہائے معرکہ چو ابر و برقی در صفت   گر بگویم ابرسانی در بختی برق دار
مقام استشہا و شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ
دادہ و امکان وجود شبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ - زیرا کہ گریہ ابر و خند
برق ہر دو را برائے او ادا کردہ -

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال شبہ باشد - خاقانی گوید ۵
خسرت دولت بے نوا و آنکہ در کج دہا   چشمش بدر و تو تیا بر باد و نکباد ہشت

یعنی حال خصم تو که از دولت بی بهره است و رجوع به آستان تو نمی کند
چنان است که چشم او بدرد باشد و چاره آل از دست داده باشد -

سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد - کمال اسمعیل گوید
مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است اجرام کوهاست نهان در میان برف
غرض از تشبیه مبالغه در کثرت برف است -

چهارم آنکه غرض از تشبیه آن باشد که حالت مشبه را خاطر نشان سامع کند
ملکیم سنائی گوید -

صورت ابلهان چو دیگ پتلی است از درون خالی و برون سیاه است
و این را اکثر بصورت تمثیل آرند -

پنجم آنکه غرض از تشبیه تزیین مشبه باشد در نظر سامع انوری گوید
به بین وقت سخن گفتن لب شیرین و دندان
تو گوئی دُرِ عمان است در لعل بدخشانش

غرض از تشبیه لب و دندان مشوق به دُر و لعل تزیین آن است -

ششم آنکه غرض از تشبیه تصحیح باشد در نظر سامع سنائی در رجوع علمای جاه طلب
گوید -

چو کبیر شتر ز بازپاں رنجه از دایم چو خر گساں
هفتم آنکه غرض از تشبیه بدرت حضور مشبه باشد در ذهن - انوری گوید

۵

آتش سیال ویدیستی در آب منجمد

گزندیستی بخواه از ساقیانش ساغرے

حضور صورت آتش سیال در آب منجمد عاونا متمنع است -

دریں اقسام که شمر دم غرض تشبیه راجع به شبه باشد و گاهی به شبه و این دو نوع است
اول آنکه چیزے را که در وجه شبه ناقص باشد مشبه به قرار دهند تا اودا و علی کمال

اورا وجه بدست افتد - چنانکه حکیم از رقی گفته - رباعی ۵

آتش به سنان دیوبندت ماند پیچیدن افنی به کمندت ماند

اندیشه بر فتن سمندت ماند خورشید به بهمت بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و سمند و بهمت را مشبه به ساخته و غرض از

اثبات کمال ایں هر چهار است -

دوم آنکه چیزے را که اهتمام مزید به شان اودا داشته باشد - مشبه

۵

سازند - جامی گوید

بس که در جان فگار چشم بیدارم تویی هر چه پیدایم شود از دور نیدارم تویی

بدانکه مشبه به بالعموم در وجه شبه کامل مے باشد - اما چوں طرفین

مساوی باشد آن را تشبیه خوانند بل تشابه گویند -

۵

چنانکه دریں شعر

یا شراب است اینک میریزم چشم یا سرشک است اینک ارم در قمع

تقسیم تشبیه باعتبار طرفین

و آن بر چند قسم است -

اول آنکه طرفین مفرد غیر مقید باشند چنانکه تشبیه رخسار با گل و تشبیه علم

به نور -

دوم آنکه هر دو مفرد مقید باشند - چنانکه تشبیه سعی بے سود به آهن سرد و کوفتن

یا به نقش روئے آب -

سوم آنکه یک مفرد مقید و یک مفرد غیر مقید باشد - انوری گوید ۵

رخساره چو گلستان خنداں زلفین چو زنگیان لایع

چهارم آنکه هر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آن است که

بر یک هیئت باشند از چند چیز فراهم آمده - چنانکه خاقانی گوید ۵

دیدم باشتی عکس رشید آتش انگیز از بلور از بلوریں جام عکس مے ہماں انگیز

پنجم آنکه یک مفرد و یک مرکب باشد - چنانکہ ہمو گوید ۵

بلبلہ چوں گلبخوں گرفتہ بہتقار کز و ہنش نالہ جسم بر آید

ششم آنکہ هر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد - ملفوف و مفروق

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ اعلیٰ الوہ

گوید۔

۵

تافقہ زلف شکفتہ رخ و زیبا قداو مشک سار او گل سوری سرچمن است
و مفروق آن است کہ یک مشبہ یا یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر
مقابل او کمال اسمعیل گوید ۵ رباعی

رویت دریائے حسن اعلیٰ جان زلفت عنبر صدف دهن در دندان
ابر کشتی و دهن پیشانی موج گروا بل اغنغب و شمت طوقاں
ہنتم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد
بود آن را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثال اقل علمی
گوید۔ ۵

عارض است این بقمر یا لاله حمراستیں یا شعاع شمس یا آئینہ ولما استیں
و مثال دوم ۵

روئے قیث حال من از زلف یار این ہر سیرہ چوں شب تار یک بے قار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ مشبہ

و این بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریق تمثیل آند و آن تشبیہ
است کہ وجہ مشبہ در آن از چند چیز منترع باشد تفصیل این در جائے دیگر مذکور

شده و آنچه درین مقام ناگزیر است از دانستن آن آن است که صاحب سرار
 البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی و آنچه در آن وجه شبه
 حسی باشد آن را تشبیه متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتح و مطول
 چنان بوضوح می پیوندد که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی و عقلی بر هر دو طریق
 آید. بنابرین بقول صاحب سرار البلاغت درین شعر حکیم سنائی ۵
 زان زو خصم او فزوں تر بود که خود را امام حیدر بود
 مرد را چون ز پس بود خورشید سایه بیشی بر و کشت جاوید
 وجه شبه بهیت شخصی است که نور از پس و ظلمت در پیشاپیش او بود و این
 مرکب منترع از چند چیز و از حیات است تشبیه تمثیل نخواهد بود. بل تشبیه
 متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتح و مطول تشبیه تمثیل است و درین
 دو شعر غلطی ۵

نظر کردم ز روی تجریت هست خوشی های جهان چون غار نشو دست
 که اول دست آغازش غش افتد با خود دست در دست آتش افتد
 وجه شبه امری است که آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد. و این
 مفهوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیه تمثیل بر آن بر هر دو قول صحیح باشد.
 نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیه است که وجه شبه در آن مرکب از چند چیز
 نباشد بلکه واحد بود یا متعدد و امثله آن در بحث وجه شبه سابقاً مذکور شد.

نوع سوم تشبیہ محل و آن تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آن مذکور نہ بود - و
 دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چون تشبیہ شجاع با شیر
 و گاہے خفی کہ غیر از خواص آن را در نیابند - خاقانی گوید ۵
 بے نفع دولت و سرسانی است عالم کز نقشہ ہرزمانش بخران تازہ بینی
 وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسانی اختلال و برہم زدگی اوضاع است و
 ایں در بادی النظر برہم کس ظاہر نیست و در تشبیہ محل گاہے باشد کہ وصف بیجا
 یک از طرفین مذکور نشود - خاقانی گوید ۵

از عارض و رمے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم
 و گاہے وصف طرفین را ذکر کنند - رودکی گوید ۵
 چاکر انت بگم رزم چو خیاطاتند گرچہ خیاط نیند اے ملک کشور گیر
 بہ گزینہ فتد خصم تو مے پیمایند کسیرند بہ شمشیر و بد و زند بہ تیر
 لفظ گز و پیمودن و بریدن و دو وقتن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
 شمشیر و تبر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جلی گوید ۵
 خمیدہ قامت و رخ پر سرشک دل پر نار
 ز جو رگروں بدخواہ تو چو گردوں با و
 و گاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ۵
 امتنانش چو قطرہ باران کاؤل و آخرش بود چو میاں

چهارم تشبیه مفصل - و آن تشبیه است که وجه شبه در آن ذکر کنند
 سلمان ساوجی گوید

نقد و خرد ز لعل تو چو ناز شراب یا لرزد و دم ز چشم تو چو ناز خمار است
 وجه شبه نقد زین و لرزیدن است -

پنجم تشبیه قریب بمبذل و سبب قرب و ابتدال چند چیز است آنکه
 وجه شبه واحد باشد یا آنکه مشبه به نسبت قریب به مشبه داشته باشد مثلاً تشبیه
 کنار با سبب یا آنکه مشبه به اکثر در ذهن حاضر شود -

ششم تشبیه بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکی
 آنکه وجه شبه متعدد یا مرکب از چند چیز بود - و دیگر آنکه مشبه به را با مشبه نسبت
 بعید باشد - چنانکه مختاری گوید

ابر سیاه و برف سفید زمین سبز طوطی همه پدید شد از بیضه غراب
 ابر و برف را بار ابر و بیضه مناسب نیست و یا آنکه مشبه به به ندرت در ذهن
 حاضر شود به سبب آنکه از وهمیات یا از خیالات باشد و یا آنکه وجه شبه
 مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیه باعتبار غرض

و آن بر دو قسم است - مقبول و مردود - اما مقبول آن است که ادوات تشبیه
غرض کامل باشد و مشبه به در وجه شبه مشهور و مستقیم بود و مردود بالعکس آن -

تقسیم باعتبار ادوات تشبیه

اگر ادوات تشبیه مذکور باشد آن تشبیه مرسل گویند و الا تشبیه مکرر خوانند

تبصره

بدانکه قوت و ضعف تشبیه موقوف بر حذف و ذکر ارکان تشبیه است
پس در تشبیه که ادوات و وجه شبه را حذف کنند قوی باشد نسبت تشبیه که در آن
هر دو بیایه ازین هر دو مذکور باشد -

صاحب کتاب المعجم گوید که تشبیه کامل آن بود که معکوس توأل کرد
یعنی مشبه و مشبه به را به یک دیگر تشبیه توأل کرد چنانکه شب را بزلزل
زلزل را به شب و نعل را به هلال و هلال را به نعل - و ناقص تر تشبیهات

آن است که دہمی بود و آں را در خارج مثلے تصور نتوان کرد چنانچہ بعضے
متفقان منورۂ آتش را بدور یائے پراز مشک تشبیہ کرده است و در خدین
آتش از میان انگشت سیاه بہ موج زریں مائندہ کردہ و از شعراہ از رقی
بدین صنعت منوع تر بودہ است و تشبیہات نیک و بد بسیار کردہ و باز مے
گوید کہ تشبیہ بر انواع است -

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلمات تشبیہ در متحمل باشند چنانکہ
گویند این بچیاں است یا بداں مے ماند -

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروف تشبیہ -
سوم تشبیہ مشروط - آن است کہ حرف شرط در آں بکار بر نہ چنانکہ

۵

بخاری گفتہ -

اگر مورے سخن گوید و گمونی روان دارد من آں مو سخن گویم من آں مہم کہ جان دارد
چہارم تشبیہ معکوس - آں است کہ چیزے یک چیزے تشبیہ کنند بعد از ان تشبیہ بہ
را بہیجہ باؤل تشبیہ کنند - چنانکہ عنصری گفتہ ۵

زہم ستوراں و گرد سیاہ زمیں ماہ و روئے زمین روئے ماہ
روئے زمین را از تشان نخل ستوراں بہاء تشبیہ کردہ است باز روئے
ماہ را از کثرت غبار زمین تشبیہ کردہ -

پنجم تشبیہ مضمحل آن است کہ شاعر در بعضے از اوصاف خویش تشبیہ مضمحل

گرداند و مرا و او از آن معنی تشبیه باشد معزی گفته است - رباعی ۵

گر نورِ مه و روشنی شمع تراست

پس کاش و سوزش من اینهرچراست

گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت

در ماه توئی مرا چرا باید کاست

و مقصود شاعر از این معانی تشبیه روئے دوست است بماه و شمع -

ششم تشبیه تسویه آن است که چیزے را در بعضی از اوصاف با چیز

برابر و مساوی کند - چنانکه شاعرے گفته است ۵

گفتم ز دل خویش دهاں سازت لای ماه گفتم تاوان ساخت یک نقطه دهاں

گفتم زن خویش میاں سازت دوست گفتم تاوان ساخت یک موئے میاں

دل و میان خویش را با موئے و نقطه متساوی کرده است -

هفتم تشبیه تفصیل آن است که بعد از تشبیه چیزے بچیزے دیگر تفصیلاً

مشبه به بیان کند - فرخی سنجرے گفته است ۵

برق تو گونی سروے است در میان قبا

بروے گفتمی ما هست بر نهاد و کلاه

چو ماه بود و چو سرو و نه ماه بود و نه سرو

مگر نه بند و سرو و کلاه ندارد و ماه

و این را جمع و تفریق خوانند -

تنبیه متشابه

باید دانست که انتزاع وجه شبه از وضع خالی از دو صورت نتواند بود
اول آنکه تشبیه برائے امر باشد که راجع بنفس وصف است چنانکه در تشبیه
کلام کوش با عمل - درین مثال تشبیه مستلزم تصور حالتی است که آن را
بیل طبع تعبیر می توان کرد و همین اوجه شبه قرار می دهیم که لازم حلاوت است
دوم آنکه تشبیه برائے امر باشد که راجع بنفس وصف نیست بل درین
صورت فعل مجزئ مخصوص متعدی باشد که مستلزم حکم خاص گردد چنانکه گویی
فلان نقش بر آب می کشد و آهن سرد می گوید پیدا است که نقش بر چیز کشیدن
عبارت است که اصل آن در آن چیز پایدار ماند - اما این معنی در آب متصور نیست
و چون چنین است فعل فاعل مستلزم معنی عبث خواهد بود و همین حکم خاص است
و این معنی نه مجرد از وجود آری نه مجرد فعل کشیدن مترتب گشته بل به اجتماع هر دو
یعنی به تعدیل فعل کشیدن بسوی آب حاصل آمده چنانکه در مثال چارپایه پرو
کلبه چند گذشت که فی الحقیقت ما خود است از آیه یجمل أسفاساً
و برین طور قیاس کن در مثال آهن سرد کردن که فعل کوفتن متعدی

بچیز مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل عبرت آہن
 است و از ہن قبیل است باد و درشت یا باد بدست بودن یا روغن فانیان
 وغیر ذلک۔

از انچه کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل یا بدعقلی باشد
 نہ حسی و از یک جملہ بابتش از ان متذرع می باشد و ہر چند کہ آن را در عقلی بودن
 رسوخ بیشتر بود احتیاج آن بحالات کشیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
 فیض ترافادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے در حمام روزے رسید از دست محبوبے بستم
 بدو گفتم کہ مشکى یا عبیری کہ از بوئے دل آویز توستم
 بگفتا من گلے ناچیز بودم لیکن مدتے با گل تشستم
 جمال ہمنشین دامن اثر کرد و گر نہ من ہماں غالم کہ ہستم

ایں قطعہ چنانکہ ہے مبنی مضمین است بر جملات کشیرہ بہ نحویکہ از اجتماع
 آہنایک کلام مربوط و مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہر یک را مدعا
 است کہ اگر یکے را از آہنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد۔ و ہم ناگزیر
 است از ترتیبی کہ متکلم آن را در نظم جملات ملحوظ داشته۔ چہ انتزاع و
 شبہ از اں بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بند و مشبہ دریں مثال ذرا
 متکلم است کہ بہ فیض صحبت مدوح بذروہ عزت تترتی گشتہ و مشبہ بہ چیز

است حقیر خیس یعنی گل بالکسر کہ بہ ملاست گل بالضم مدارج شرف ارتقا
 یافتہ و وجہ شبہ حصول سرمایہ سعادت است مرثی حقیر خیس را
 بواسطہ حسن تربیت شریفہ۔ و ایں وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب
 و نظم جمالات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ تو بہیش آنکہ متکلم مے گوید کہ گل
 سرشوے در جام کہ محل استحمال گل مے باشد روزے از دوتے بدستم
 افتاد از بوئے خوشش مشام جان مرا چنان محط ساخت کہ از خود بقم گفتم
 کہ مگر ایں مشک است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (حرف تردید متضمن معنی تحیر است)
 ناچار ہدراں حالت بزبان حال ازوے پرسیدم کہ من در کشف کیفیت
 بے خوشت فرو مانده ام آخر تو خود بگو کہ ایں سرمایہ دل آویزی نکبت کہ
 مشام جان مرا محط ساخت از کجا بدست آوردہ گفت کہ من ہماں خاک
 نرنگ بدستم کہ در پائے کس و ناکس پا مال نمی شوم و بیچ سرمایہ خوبی با خود دارم
 اما از فیض صحبت گل سر رشته سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدین تہ
 ناز گشتم۔

مے بینی کہ اگر سلسلہ ربط و التیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصول مقصود
 متکلم کہ او مردناہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیت حضرت مہدی در
 انبائے جنس سر عزت و افتخار بر آسماں مے افرازو۔ امکان ندارد۔
 در باب تمثیل امریکہ شائستہ ایں اسلوب لطیف است آن است

تمثیل کلامی باید که از وسیع گوش سامعین در آمدہ حلقہ اثر برور نہاں خانہ
 ولما کو بد تا فاختے کہ گماں بر ند کہ کلام معجز نظام ذات من الیسان کلمہ در حق
 تشبیہ تمثیل در و دیافتہ۔ وہم باید کہ نشاۃ تصور را یہ پیرایہ حشمت و شوکت
 لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحان پاکیزہ منش جلوہ دہد چہ بسا افتادہ
 کہ حکمائے وقت پسند معنی ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہان عقلی بر
 مسترشدان حقیقت طلب آل قدرافادہ معانی لطیفہ نگردہ اند کہ یک سالک ملک
 حقایق بہ اشارت تمثیلیہ بر راہ روان وادی تحقیق افادہ کردہ ہر اس معنی
 آن است کہ حقایق عقلیہ کہ فہم ناقص فطرتاں بہ اذیال آن تمسک جستن نتواند
 بہ لباس محسوس جلوہ ادن نظریہ ہیل تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب نماید چہ محل
 تجربہ و مشاہدہ جز محسوسات خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازین جاست کہ محسوسات
 در طبائع عامہ ناس پیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوب تمثیل کہ در آل
 امرے مقول را بصورت محسوس و امے نمائند و ہر مقامے کہ استعمال یابد
 نفوس و قلعے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورت مقام امثلہ چہ ذوالہ قلم است حکیم خاتانی
 گوید

۵

خصمت ز دولت بے نوا و انگہ درت کردہ رہا

چشمش بد رو تو تیا بر باد نکبا داشتہ

دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالتہ احتیاج چیزے کہ اورا

ازاں گزیریت و بایں احتیاج آل را رانجان از دست داده باشد و ہم
او گوید در مقام ہجو حسا و پر فساد ۵

نشان د بڑ داندہ جز باندہ   نشان د کوفت آہن جسد باہن
مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل -

وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ۵

ہر کہ در غریش ادب نکنند   در بزرگی فلاح ازو غارت
چوب تر را چنانکہ خواہی چیچ   نشود خشک خبر آتش راست
وجہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاج تفصیل باشد - غنی کشمیری گوید
۵ بر تو واضعہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است

پائے بوس سیل از پایا نگند دیوار را

دور از اصائب استعظافا از ایران زمین بہ نواب جعفر خان دستور اعظم

حضرت غلام مکان مے لوبید ۵

دور و ستان باوصاں یاو کردن بہت بہت

ورنہ ہر نخلے بیائے خود مڑ مے انگند

نواب ممدوح خیزارا شرفی در وجہ صلہ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت

نکامی در حسرت ایام جوانی و نکوش پیری و ناتوانی مے گوید ۵

چو بادِ خزانہ در افتد بہ باغ   زمانہ دہد جائے بکبل بہ زراغ

بالجملہ درامثلہ مسطورہ بتابل تمام باید نگریستن کہ چه طور اسلوب تمثیل
در مواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنی
بغاۃ استعجاب مے آراید و الحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال
ہمیں است لہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل و بہند۔
دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصاحت بلاغت شعار و یکدل
بر آں دست رس نیست مادر ضمن مثالے بر آں آگاہ مے سازیم۔ سعلی
گوید۔

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غریب
دریں شعر مصرع اول از جوہ شبہ خبر مے دهد و مصرع ثانی برائے
یک شبہ دو شبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان
قرار نئے گیر و چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غریب۔ اما مے بینی کہ متکلم
کلام در تبلیغ معنی مقصود چگونہ اعجاز ید بضا بکار بردہ یعنی ادوہ تشبیہ بہ نجس
ساقط کردہ کہ سامع را مطلقا تشابہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور مے کند۔ و ہر
سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک جہت متصف نمودن
تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتوان کردن و اگر در مصرع
ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غریب کلام از حیث بلاغت
مے افتاد و این اسلوب در ادائے معنی مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوب

که بر ذکر اداه تشبیه مشتمل باشد چه درین صورت مبالغه را در ادای معنی مقصود
و غلظت زائد نباشد چنانکه هم او گوید

و دیده اهل طمع به نعمت دنیا پر نشود همچنانکه چاه به شبنم
درین شعر جمله همچنانکه چاه به شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجای تشبیه ذکر
یافته لکن ذکر اداه تشبیه معنی مقصود را از مقام مبالغه در وصف بازداشت
و هم پوشیده ماند که در عمل اسلوب تمثیل باید که میان مثل و ممثل له در
اکثر امور جزئیه متعلقه هر دو تطابق کلی باشد و هر چند که این تطابق زاید باشد
تشبیه تمثیل را در افاده معنی مقصود قدمی راسخ باشد چنانکه در مثال سابق
مشبه یعنی مثل له دیده اهل طمع واقع شده لیکن نه مجرد دیده اهل طمع بل زان
جهت که به نعمت دنیا پرنه شود و همچنین مشبه به یعنی مثل که چاه است زان
جهت ماخوذ است که به شبنم پرنه گردد و میان مثل و ممثل له هر دو تطابق
متحقق است - توجیهش آنکه گدایان طمع حبه حبه و قراضه قراضه زر و سیم
بگدیه گرد می آرند - و بایں ناداشنی آتش حرص و طمع ایشان می میرد -
و این حالت مشابه بحالت چاه است که کسی خواهد آس را بقطره قطره
شبنم پر آب کند - و این امر عادتاً امکان ندارد -

در بیان تشبیه اصلی از اصول علم بیان پیشتر ازیں ذکر یافته که هر
چند در طرفین تشبیه تبعاً بعد نوعی و تعابیر جنسی متحقق باشد تشبیه از خفیف ابتدای آید

باو ح ندرت و غرابت جلوہ گرے آید و اوقع فی النفس بودہ موجب استحسان
 سامع مے گردوزیرا کہ دریں صورت در معنی مقصود حشیتہ پدید آید کہ سامع را
 گمان آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافتہ کہ اصلاً مظنہ آں نبودہ و
 ہمیں معنی باعث بر استعجاب زاید مے افتد۔ غافانی گوید ے

ابر از ہوا بر گل چکاں ماند بزرنگی دانگاں

در کام رومی بچکاں پستان شیر انداختہ

دریں شعر ابر شبہ و رنگی و ابر شبہ بہ ہمچنین گل شبہ و رومی بچہ شبہ
 بہ واقع شدہ و میان طرفین ہر دو تشبیہ تباعد نوعی و تغیر جنسی بدرجہ غایت
 متحقق است بدرجہ چہ گوید ے

چو درخش از سقف مینا رنگ طشت زرنکار افتاد

فلک را کا سہائے نقرہ و دریاے قار افتاد

دریں شعر آسمان شبہ و سقف مینا رنگ شبہ بہ ہمچنین آفتاب شبہ
 و طشت زرنکار شبہ بہ و نجوم شبہ و کا سہائے نقرہ شبہ بہ و تاریکی شبہ
 و دریاے قار شبہ بہ واقع شدہ و تباعد و تغایر میان طرفین تشبیہ بر وجہ
 ثنابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و
 استنباط وجہ شبہ از ہر چہا تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل و فرع مظنہ آں
 نبودہ است و ازین روے در امر تشبیہ نوعی از غرابت روے دادہ

۵

صائب گوید -

زہر خشمش میان خندیدن   ہچو بادام تلخ و در شکر است
 متکلم دریں شعر زہر خشمش و شیرینی خندہ را در یک جا جمع نموده کیفیت
 ثالثہ پیدا کرد - و آن را مشبہ قرار داده و بادام تلخ و شکر را در یک جا جمع
 ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نموده -

و چو ایں قضیہ مہمہ گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را
 از ابتداء لغزابت مے کشد و تشبیہ تمثیل کہ منبی بر قوت تاثیر و متکفل
 توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشبائے معنی دل آویز کہ بر صفہ خاطر سلیم
 نوا بہست شعر حکیم ثانی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ۵
 نکلند عشق نفس زندہ قبول   نکلند باز موش مردہ شکار

مراد از نفس زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظ
 حیوانی و حصول مشتیہات جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی و معارف
 محروم مے ماند و مصرع ثانی بر بیل تشبیہ تمثیل آورده و عشق را با باز بلند
 پرواز و نفس زندہ را با موش مردہ تشبیہ داده و ہر چند کہ جہات زندگی و
 مردگی مختلف است اما در باوی النظر چہاں مے نماید کہ دو امر متضاد را در
 یک محل جمع نموده و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تمثیل و
 تحقیر نفس امارہ است بر حیثیہ کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازین خواهد بود که آن را موش دانوده و موش را مرده قرار داده
تا بداند که موش مرده اهل بیت آن ندارد که شاه باز او بج علوهیت آن را
بصید برگیرد -

امثال چنانکه معلوم است در هر قوسه و در هر زمانه مطرداً رواج
داشته و ترقیه شئون مذنیست قوسه معیار لطافت و غرابت آن است در
توضیح غرض متکلم و خاطر نشان بودن آن امثال را و غلے تمام است گوئی ایراد
مثل در کلام بلیغ حکم دعوی دارد که به حجت و برهان آن را با ثبات سازند
باشند تا زیاں را امثال بسیار است و علمای عربیت در شرح و تفسیر تا غلے
و محل استعمال آن کتب تالیف نموده اند -

ایرا و مثل را در کلام محلی است که تعیین آن موقوف بر رای متکلم
بلیغ است بسا باشد که در آغاز کلام ذکر آن کنند و مابقی نه امثال را بعد از
مهمه سازند و هم در اثنا سئ کلام تا ماقبل را با ما بعد ربطی پیدا آید و گاهی
باشد که در عجز کلام ایراد نمایند و کلام را بر آن منقطع سازند - اما لابد است
که مثل را در الفاظ واضح آن ایراد کنند و در صحت فعل و جمع و مفرد و مذکر و مؤنث
آن تغییر سے جایز ندارند زیرا که مقصد از ایراد مثل اخذ مفهوم آن است خصوص
مورور را اعتبار سے نه نهند بل معنی عام را بطریق مفهوم کلی اخذ نمایند -
واضح مثل مرده حکیم مقتصر باید تا مفهوم ماخوذ از آن شعرا و غیره

وحکمت باشد که نزد کافران مسلم باشد - و وضع مثل منہی بر اصول تشبیہ است
چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہ تمثیل شرح داده آمد -

پیشتر در بیان تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعت انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت
و تعب بسیار بدست آر و ہر آئینہ آن را قدر و منزلتے بیش مے نہند و در تمثیل
چنانکہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و نامیان مثل و تمثیل لہ تطابق در
اکثر امور جزئیہ قرین فہم سامع نگردد و اتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد و ادراک
تطابق میان ہر دو بعد از غور و عمیق و فکر و دقیق بدست افتد و چوں ادراک تطابق
متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجب نشر احاطہ سامع
افتد و عمل فکر و رویت نظر بہ مواد مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر
آسان و دشوار مے نماید -

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آن ضروری است - تقریر پیش
آنکہ عمل فکر و رویت در لغز و تعمیم ہم بکار است باید کہ ہر دو را از باب بلا
شمارند یا آنکہ ہر دو منافی بلاغت اند - زیرا کہ از قبیل تعقید منوی بودہ ذہن
سامع را مشوش و مختل مے سازند و حل آن بریں مہوال است کہ مراد
از فکر و رویت دریں مقام نہ آن است کہ ذہن سامع را در تشوش و اختلال
اندازد و طبیعت را پرالگندہ سازد - بل مراد آن است کہ فکر و رویت بیش
از اداں بکار است کہ در ادراک معنی ساوہ معمول است - مثال صاحب

لغز و تعمیہ و احتمالی مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے و ہر مثال
 خواص است کہ جان عزیز را در معرض خطر انگند و مشتے از خرمہرہ بدست
 آرد۔ و برستی کہ اگر در ادراک معانی لطیفہ و حقائق شریفہ اعتیاج بہ
 مزید فکر و رویت نے افتاد و فرقی میان کلام بلخ کہ بحسن نظم ترکیب یافتہ
 و میان ہرزہ سوقیاں و اثر و ستائیاں کہ از اصوات حیوانات عجم
 اثرے بیش ندارد و نے بود مخاطب لبیب و فکی را در سخن نہی و قیقہ سی
 کلام با مخاطب کو دن و بلید فریتے دست نے داد۔ کلام معقد را کہ وقتے
 نے نہند نہ ازان است کہ در ادراک معینش ذہن را حاجت بتامل و
 تفکر اندر کار است بل ازان جہت کہ در راہ فہم معنی سنگ راہ
 بودہ مخاطب را از ورود بمنزل مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیک اندیشہ
 را در غار زارے میکشد تا بے صعوبت گامے بر ندارد۔ فصحا این کلام
 کلام را در میزان بلاغت بچیرے نہ سنجند۔ نظامی باں دسترس معنی سرہ
 کہ اور اسلم داشتہ اند۔ و مثنوی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چنان
 معقد ساختہ کہ شرح را در بیجا پیچ حیرت انداختہ و ایشاں در حل آں
 بتوجہیات رکیکہ و تاویلات بارودہ پرداختہ اند۔ بلے گفتہ اند انچہ گفتہ اند
 اما بمقصد نظامی پے نبرده۔ و حال کلام ملخص و فصیح برعکس کلام معقد
 است چہ ذہن سامع را بگردشیدن آں شاہراہے فراخ پیش لے

نظر می آید - و اگر جائے ترجیح و نحو در راه افتد متکلم به نشان دادن منزل
علامات امارات نصب می کند به نحویکه هیچ گونه کلفتی و صعوبت بدو
عاید نگردد -

و اکابر علمائے بیان گفته اند که کلام ملخص موجب سرور و انشراح
خاطر می باشد و جاحظ که از ائمہ اصحاب عربیت است فصلی مستقل
در باب نظر و فکر در کلام فصیح و بلیغ آورده - و گفته که سبع را از دریافتن
صبیه و بهیمه از حصول علف آنقدر لذت نیست که ملوک را از ظفر بر
اعدا و علماء را از انکشاف اسرار و معارف کتاب الله بعد از فکر در دیت -
از سبق دانسته باشی که ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب
غریبت تشبیه می باشد اما زنها رگماں نبری که متکلم در امر تشبیه چیز
را از خود بدان منضم می سازد که موجب غریبت باشد و آن چیز قبل از عمل
تشبیه در آن موجود نبوده باشد و کلا بل عمل متکلم پیش ازین نیست که دو چیز
متغایر الجنس را که پیش از عمل تشبیه امری مشترک در هر دو ثابت و قائم بود
ایتلاف می دهد - و مثال متکلم مثال آن صانع زودست است که در
ساختن خلقی لوازم کمال صناعت را بکار برد و آن را در خوشنما ترین
صورتی جلوه دهد آیا گماں می بری که اگر در اجزائے آن حلیه اعتدالی
که ضروری است پیش از ترکیب در آن موجود نمی بود آن حلیه بوضع

عجیب و بہنیت غریب بعض نظارہ مے آمد؛ و یا مثالش مثال غواص
 است کہ گوہر شاہوار از تہ بحر زخار بچپ فرا آرد آیا غواص را بیش
 از اجرت غواصی استحقاقے زائد مے نہی جاے یا بد تا بہائے گوہر تجر
 مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبی گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدن
 غواص۔ بچپن حسن تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ
 موجود مے باشد کہ برویدہ کوہ باطنناں جلوہ مے دہد متکلم بلخ کہ چشم بصیرت
 بکحل معرفت حقائق روشن است آن را در مے یا بد و بہمیں قدر سزاوار
 تحسین و آفرین مے گرد و والا اورا بیش از اتیلاف میان فرع و اصل
 دروے تصرفے زائد نباشد۔ و مناط غرابت تشبیہ آن است کہ بافتہ
 اختلاف طرفین میان ہر دو شدت اتیلاف رے داوہ و بس۔

تبصرہ

در مابقی ذکر یافت کہ در فہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بمرید تا مل
 نے افتد بل مجر و اتملع در ذہن مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراک آن
 توقفے روئے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آن متکلم
 بیان را خیلے سود مند مے افتد یکے آنکہ ادراک اجمالی از ادراک تفصیلی
 اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریق اجمال مد رک می

شود و در نظر ثانی بطریق تفصیل و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب
 عربیت گفته اند النظر الاولی تحقیق و این معنی نه همین در حق حاسه
 بصر سلم داشته اند بل نسبت بجمع حواس صحیح و معتبر است - بنا برین در ادراک
 جمالی مستعین متساوی الاقدام باشد و در ادراک تفصیلی هر فردی از ایشان
 حیثیت جداگانه دارد و بعض را بر بعض مزیت باشد که میان ایشان تفاوت
 عظیم بود - و چون این تفاوت در محسوسات خارجیه شائبه شبهت مشاهده
 می رود در مقولات صرفه که مجال و غشش را نهایت نیست بدرجه اتم و کل
 متحقق است و هر چند که در ادراک تفصیلی مبالغه در وقت بکار آرد احتیاج
 به فکر و دقت بیشتر افتد و بدین سبب موجب توقف زائد باشد مثلاً در تشبیه
 انگه که از چاق بیرون آید با چشم خروس که از رگنه تفصیل و خصوص احتیاج
 بتفکر مزید دارد - و مراد از تفصیل آن است که اوصاف متعدده چیز را
 در یک جا ملحوظ داشته در کیفیت یگانگی باطل تمام وانگردد - و بعض را
 را از بعض دیگر امتیاز دهند تا تطابق میان طرفین تشبیه وجه کمال حاصل آید
 اما بیان اعتبار دیگر آن است که حضور چیزی در ذهن بر طریق دوم
 موقوف است بر دوام احساس آن بحاسه که متعلق بدان است بالعکس
 اگر آن چیز بر طریق ندرت محسوس شود حضور آن نیز در ذهن متوقف باشد و
 بعد از تامل مستحضر گردد - و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب عربیت

گفته اند - ما غاب عَنِ الْعَيْنِ فَقَدْ غَابَ عَنِ الْقَلْبِ وَبِالْجَمْعِ مَدَارُ الْبَدَالِ
و غرابت تشبیه بر قلت و کثرت مشاهده چیزے است و ہمیں نسبت قلت
و کثرت مشاهده سرعت و بطور ادراک و جہشہ روئے دهد - بدر چاچی
گوید -

چو دوش از سقف مینازنگ طشت زنگار افتاد

فلک اکاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرع ثانی کا سہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہا

روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ - و وصف مشترک میان طرفین ہر دو مشبہ

ظہور چیزے مستدیر و معین المقدار و درخشندہ است و در فضائے مبسط و

و تاریک و چوں این معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فکرت

در رویت است - مرفع راست

ہو اقیہ گون و درخش سناں شبے بود گفتی کو اکب فشاں

درخش نیز ہا کہ در غبار سیاہ تابان است مشبہ و شب تاریک

کہ شہب ثواقب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال و

محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراک و صف را ہمیں تصور درخش

نیزہ و تصور غبار سیاہ کفایت نمے کند - بل انضمام ہیات حرکات متفرقہ

نیز ہا کہ در اطراف مختلفہ معرکہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

دیگر برزیر و بعضی بسوی چپ و بعضی در جانب راست و بعضی بوضع مستقیم
 دیده می شود با هر دو تصور مسطورہ بالا ہم ضروری است و نتیجتاً حاصلہ
 مرکبہ کہ تمثیل نظارگیان باشد وجہ شبہ خواهد بود -

فرق میان تشبیه و تمثیل

پوشیده نماند کہ مفهوم تشبیه اعم است از تمثیل تا می توان گفتن
 کہ ہر تمثیل تشبیه می باشد نہ بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعی از تشبیه است
 چہ بہت حاصلہ میان فرع و اصل یعنی طرفین تشبیه بیک خط می باشد
 اما در تشبیه طرفین حقیقتاً مفرد می باشند یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہی مفرد باشد
 و گاہی متعدد و گاہی مرکب و در تمثیل مشبہ امری جزئی است کہ
 فردی از مفهوم کلی مشبہ بہ می باشد - و مشبہ بمفہوم کل می باشد مثل بر
 حکم کہ در طبقات عامہ ناس یا در جماعت مخصوص رواج یافتہ و بر صحت
 آن ہمگان متفق باشند تفصیل این اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہی باشد
 کہ آن را از یک چیز انتزاع کنند چنانکہ کلام و کشف را با غسل تشبیه کنند
 وجہ شبہ دریں جا از وصف علالت منتزع است چہ علالت خود وجہ شبہ
 نماند بودن بل وجہ شبہ امری است کہ لازم غسل است آن میل

طبع است کہ بر احساس قوت ذائقہ مترتب مے گرد و وہیں یک جہت میان
کلام و کشف و عمل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ منزع
از امور متعدده مے باشد کہ با ہم مقترن باشند و از اقتران آنها حالتی
گردد کہ در صورت افزا تصور نیست - چنانکہ سعدی گوید

نہ محقق بود نہ دانشمند چارپائے برو کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوال بہیمہ نزاع یافتہ توجہ ہیش آنکہ ہمہ
کتب علوم و فنون را کہ ذخیرہ علم و حکمت و نتیجہ عقول اصحاب دانش و
فرہنگ است بر پشت مے برد و با این او از ہم آں و از عمل بر مقتضائے
آں خطے ندارد - و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدن بار بدو عائدی
گرد و حاصلے ندارد یعنی خست و سنگ و کتب دانش و فرہنگ در حق و
یکسان است - پیدا است کہ این مفہوم ہمیں ز امر واحد مثل بہیمہ یا کتب
منزع نیست بل از مجموع امور متعدده کہ عبارت است از وجود کتب و
مشمول بودن آں بذخائر علم و حکمت و وجود بہیمہ و حاصل بودن آں بار
کتب را کہ اجتماع و اقتران این ہمہ اشیاء موجب است نزاع وجہ شبہ
گردیدہ و ازیں جاست کہ علمائے این فن ماخذ وجہ شبہ را دریں تشبیہ
ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقتران امور مجتمع مزبورہ حاصل آمدہ - اگر
این اجتماع و اقتران را از میان برداریم استزاع وجہ شبہ متصور نہ باشد

و از این قبیل است شعرا و

در شتی و زنی بهم در است چو گزنی که جراح و مرهم است
چه اگر در شتی و زنی هر دو را مجتمعاً نگیرد حصول وجه شبه متصور نیست
اما در بعضی از مواد تشبیه بر عکس ماسبق اگر چه وجه شبه از امور متعدد متزع
باشد لکن برائے استزاع به حصول هیئت مخصوصه احتیاج نمی افتد چنانچه

درین شعر

بے تو چو شمع کرده ام گریه خنده کار تو گریه بجال دل کنم خنده بر دگر کار خود
وجه شبه از اجتماع گریه و خنده متزع است لکن اگر اجتماع هر دو
را اعتبار نکنند و هر یک را از دیگر علیحدہ دارند و گویند بے تو همچو شمع
گریه میکنم در صحت تشبیه خلل نه نیابد و تشبیه بصورت دیگر که غیر مقصود شاعر
نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است - لکن در مثال بهیمه که سبق
ذکر یافت نتوان امور مجتمع را از یک دیگر جدا کردن ورنه مقصود تشبیه
باطل گردد فافهم -

مسائل تشبیه

بدانکه قوی نیستند که در جاری محاورات خود استعمال تشبیه و تمثیل

محمودہ باشند و ضرورتِ این ہر دو از ان مسلم تر است کہ در صد و اثباتِ آل
بایر اذبح و براہین اعتیاج اُفتد۔ و چون عملِ تمثیل بخدا فیہ مہنی بر عملِ تشبیہ است
مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضی از حکایات تشبیہ پر دازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔
زیرا کہ ہر چند مناظرِ بھیجہ فطریہ در مقایساتِ احوال پیشِ نظرِ آن قوم باشند آثارِ آن
چشمیاتِ قوتِ تخیلہ ایشاں بر وجہِ لطیف و نہایت پاکیزہ نقش مے پذیرد اما
کمال و نقصانِ تاثیرِ موقوف است بر لطافت و کثافتِ قویِ طبیعہٴ آن قوم
و این امر سیت دایر مع المدنیّت یعنی ہر چند کہ لوازمِ ترقیہ مدنیّتِ قومے بیشتر
بودہ قدمِ ایشاں در عرصہٴ عملِ بیشتر گونی کمال مدنیّت و کمالِ قوتِ عملِ ہر دو
متساوی الاقدام اند و از جملہٴ لوازمِ مدنیّتِ جودت ادبیاتِ آن قوم است
در اثنائے محاورات و جودتِ ادب در لطافتِ تشبیہات و استعارات
است اما زہارِ گماں نبری کہ ہیں خوبی تشبیہ و استعارہ نز و فصحا ربلاغت
شعار موجبِ کمال مے باشد ما دلمے کہ شاید معانیِ نفسِ لامرئہ در لباسِ
الفاظ و لکشِ جلوہ گر نیاید زیرا کہ این خوبی امرے است مضمونِ نفسِ متعین
عجم را بشوہ ایست کہ سخنِ ایشاں از رنگ و بوی تحلف و تصنع عاری است
و متاخرینِ ایشاں در ایجادِ تشبیہات و اختراعِ استعارات سحر سامری بکار
برده اند بل آفتاب را بدیضا منوہ اما معنیِ نفسِ لامرئہ را چند اں ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگی الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و هر
 متاخرین بر نگینی عبارات و شوخی تشبیهات و لطافت استعارات مقصور عمل
 بدان ماند که یکے شایدے را که حسن جمال فطری و مرغ حسرت بر دل خوبان
 یغمائی نهد بوضع ساده خالی از پیرایه آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے پیرهن
 زشت روئے را که باطلعت محقوت و مہیت مسوخ سومان روح تظارین
 باشد بهفت کرده بمنصہ نازنیشان سلطان الشعرا و آغاز نامه به تحمید باری
 عز اسمہ گوید

۵

شنا با همه ایزد پاک را که داند و پنا کند خاک را
 و ملاحظه وری تر شیزی که از متاخرین است در فاتحه ساقی نامه ہم دریں
 معنی تتبع حکیم مذکور می کند

۵

شنا میکنم ایزد پاک را ثریا و طارم تاک را
 فرق میان هر دو اسلوب زان روشن تر است که حاجت بر بیان اند
 مصرع ثنائی ملاحظه وری ہمیں تحلیله بیش نیست که حقیقه ندارد و حکیم گوهر معنی از فقر
 عظمت بچنگ آورده که حقیقه دارد و غنایبستان شیراز در وصف قلم مرین
 قول ارسلان که در باغ بنا نهاده بود بر نشتر نوائے و کش خون از رگ اندیشه
 می چکاند

۵

قول ارسلان قلم بخت داشت که گردن بآوند بر می داشت

چنان نادور افتاد در روضه که در لاجوردی طبق بیضه
 و الحق که این نوع سحر حلال خاصه آن فائز جامع کمالات است که
 کلام معجز نظامش از تمار و پود فصاحت و بلاغت ترکیب یافته و عالم از
 شگرف آفرینی مخیش در ورطه حیرت افتاده - عربی شیرازی در هوای وصف
 روضه نجف شرف پرواز نمی کند ۵

این بارگاه کیست که گویند بے هراس گشته اوج چرخ سطح حقیض تراماس
 و نشاط اصفهانی در وصف بارگاه سلطانی گوید ۵
 آسمان دیگر است این بر فراز آسمان یا بهشت جاودان است آشکارا در این
 یا هذا چگونگی مینی بے نمکی هر دو شعر را که چه طور غلو ناشائسته را
 بر معنی بایسته برگزیده اند دایم فرد گسترند و نتوانستند صید معنی بدست آورند
 نعم گفته اند آنچه گفته اند - اما باز بچه طفلان بیش نیست و مرا بحق کار است
 گوخواجہ راضی مباشش -

بدانکه کمال تاثیر تشبیه موقوف بر چند چیز است - اول تطابق مشبه
 و مشبه به در وجه شبه - هر چند که وجه شبه در تطابق اوضح و احلی باشد تشبیه
 بر وجه اتم و اکمل اوقع نظامی در وصف طوی نو شایه مجر فکر را روشن میکند
 زیر چمتی داده پیر مجوس سواد حبش را بتاراج روس
 و همو گوید در بیان در آویختن رومیان باز نگیاں ۵

تذروان رومی و زانغان رنگ
شده سینه باز یعنی دو رنگ

دورنگی سینه باز برعایان واضح نہ بود و ذہن سامع سرعت انتقال
بوجہ شبہ نمے کرد۔ بجلہ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت
تا و طلب آں کو تفکیک موجب احتلال ذہن است روئے نہد۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکس کیفیات اعیان یا از امر خلاف معہود
کہ مشاہدہ میروید پیدا شود۔ بدرچای از پردہ شبہ داج سر برے زندہ

مہر دو ہفتہ شود از کنار شب پیدا

بخت ز گوشہ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض ابرہنجہ مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

طہامی از افق طبع رنگین غور شد یعنی را طلوع مے دہد

چو تشگرف سووند بر لاجورد سمور سیاہ زاد و روباه زرد

زادین سمور سیاہ روباہ زرد و اخلاف معہود بل نامکن است و طہق

بہیں قسم است تشبیہ کہ در آن بحرف است دراک در وصف مشبہ بہ اہتمام زیاد

بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیت و عقبت آں

ذکر کند۔ جامی از جام سراپائے زینجا جرعہ بکام حرفیان بزم معنی مے ریزد

سُرنیش کوہ اٹا سیم سادہ چہ کوہے کز کمر زیر او فادہ
 پارسیاں حرفِ امان را یعنی لاکن کہ افادہ استدراک کند استعمال
 مے کنند۔ سرن را در گرافی با کوہ تشبیہ کردہ و چون سامع را گمان آن بود کہ
 سرنیش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرف
 استدراک آن را زائل ساخت و این از قبیل تاکید الہج است۔
 سوم۔ تفتید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تفتید مشبہ بہ موجب از ویاد و خصوص چہ شبہ
 مے باشد۔ و مزید اہتمام تفتید آن را از خفیف ابتداء با ورن غزابت مے
 کشد۔ انوری در تمہید قصیدہ مے گوید ۵

باو شب گیری نسیم آورد سوائے جو تبار
 ابر نوروزی علم بفراخت بازار کوہ سار
 ایں چوپچیان بشارت برشتاباں در ہوا
 و آن چوپچیان جو اہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہ بادنہ مطلق بیک مقصود است بل بایکے کہ در رسانیدن
 مشرودہ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطع مراحل بعیدہ مے نماید و
 ہمچنین تشبیہ ابر نہ ہمیں مطلق بیل مراد است بل بایکے کہ بہ لائق آبدار پر بار
 بایسٹانے کہ در قطار و ریس ہم خراماں باشند راہ مے رود و ازین قبیل است
 شعر شیخ شیراز در وصف موسم ربیع ۵

ثالثہ برالہ فرود آمدہ ہنگام سحر راست چرخ گلگون عرق کردہ یار
دریں جا عارض مشبہ بہ تقید است بگلگون و عرق کردہ و لفظ راست بمنزلہ
تقویت ادوات تشبیہ واقع شدہ ۔

چہارم ۔ تباین نوعی و طرفین آں عبارت است از متغایر بودن مشبہ
مشبہ بہ در نوع ۔ زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب سامع و معرض
لقصان افتد و این معنی تشبیہ را از پایہ کمال تا تخریب بکنند ۔ نہ بینی کہ اگر اسب
خوشخام را با اعوج نبی ہلال یا رخسارستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غایت بیہج
و قعے پیدا کنند ۔ اما چوں طرفین در نوعیت مختلف باشد غرض تشبیہ بروجہ کمال
حاصل آید ۔ نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصہ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشت باد
عجب ہیں کہ بر باد کوہ ایستاد

و ہم ازیں وادی است شعر ز لائی خوانساری روصف شکار گاہ
زہر سو پیل مستے را کشاوند تل خاکستری بر باد دادند
ہمچنین در وصف پیل ملک اشعرا فتح علی خان صبا کا شانی گوید
بگاہ پو یہ کوئی کہ وہ پنہاں بطار مہائے نیل اندودہ صحر
اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد ۔

بدان اے قاری ہوشمند کہ بسیارے از نا اہلان ایں فن تشبیہ

مقید را از تشبیہ مرکب باز شناختہ ہر دورا بر یک منوال یافتہ گماں مے
 بر نہ لاکن بر ادیب لیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد
 کہ با مرکب ہیچ گو نہ القبا سے نذارو۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشد کہ ہر یک
 جزوے از آن است اگر یکے را از آنہا بنیدازی وجہ شبہ باطل گر دو مقید
 امر مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را
 بوصف متصف ساختہ واو خود ہماں مفرد است بر قرار۔ اول و بالجمہ مرکب
 آن است کہ اشیاء متعدودہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دہی
 بہ نحو یکہ ذہن۔ ایہ یگانہ یگانہ التفاتے نباشد۔ مقید آنکہ حقیقت احد مفرد
 را بچیزے خارج از آن اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفس مفرد دخل ندارد
 قائل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و تطلب بدست
 آید ہر آئینہ واقع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ محنت
 طلب بدست افتد بچشم اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شان ہلال
 عید مے گوید۔

۵

عید ہمایوں فرنگ سیمرخ زریں پرنگ
 ابروئے زلال زرنگ بالائے کہسار آمدہ
 بد آنکہ حذف ادواتہ تشبیہ در ابہام تشبیہ تقویت دیگر پیدا کند۔
 چنانکہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفات لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ
 ہر دو را شامل است۔ لیکن حد حقیقت و مجاز مفرد و غیر حد حقیقت و مجاز جملہ است۔
 حقیقت در مفرد کلمات است کہ از اں ادا کنند چیزے آکہ بہ از اے او اں کلمہ برقع واضع تہین
 یافتہ و ایں ہر گونہ وضع را شامل است چہ وضع بعضے از الفاظ سابقے مے باشد برقع بعضے دیگر زیر
 کہ الفاظ ملفوظہ در زبانے بشر و مذہب اختلاف اوم در الضرب اوضاع و آمدہ بگتہ تازہ رواج مے یابد
 پس نتوان گفت کہ حد حقیقت در مفرد کلمات مولدہ را شامل نیست مگرتو ہم
 بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے هیچ تفاوتے کہ متصور باشد
 در ہر زبان ہمیں شق قیاس باید کرد و لفظ شیر را چنانکہ دانی برورندہ
 مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصل مستند نے شود کہ بوا
 آں شکل درندہ مخصوص در ذہن فرو دآید و پختہن است حال ہر کلمہ کہ در
 مولدین مستحدث و اں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است
 مرآقلام را۔ چہ تسمیہ شخصے پسر خود را با اسم زید بعینہ ہماں صورت داری
 کہ واضع لغت لفظے را با زائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بجا
 غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شخصے معین قرار

یافتہ نتوان گفتن کہ بوقت اطلاق آن بر طریق علمیت ذہن سامع بسوے
وضع مصدری مستند می باشد بل بے واسطہ چیزے قطعاً بر علم دلالت
می کند۔

اما مجاز و مفرد کلمہ ایست کہ از آن ارادہ کنند غیر چیزے کہ باز آن
او آن کلمہ در وضع واضح تعیین یافتہ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد و شجاع کہ در
شجاعت و طبعش مشابه شیر است اطلاق کنند یہ یقین می دانی کہ این اطلاق
قرین صحت نتواند بود تا معنی ثانی (مرد و شجاع) را بسوے معنی اول (درندہ)
مخصوص (استناد مکتبی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع
برائے درندہ مخصوص مسلم داشته بر طریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہا ہم حصول
معنی شیر و مرد و شجاع برو اطلاق کردہ باشی و بے استناد این اطلاق جایز
نبود گوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و بیہج فرع بے اصل
متصور نہ۔

کنایہ و مجاز

کنایہ کہ مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادہ معنی از معانی کند
و آن را بلفظی کہ در لغت برائے آن موضوع است و کہ نکند بل ذکر معنی
کند کہ در وجود ثانی معنی مراد است و معنی تالی بر معنی مراد بمنزلہ دلیل قائم

کرده بدین معنی بیاں معنی اشارت کند - سعدی در تباہی عالم میگوید
 از بستر زمش برخاسته گمش نشاند - یعنی او را از توانگری بدرویشی مبتلا
 ساخت - توانگری را بستر زم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
 و این هر دو معنی جداگانہ تافی معنی توانگری و درویشی است بعبارت آخری
 می گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم می باشد مع جواز ارادہ ملزوم
 و لزوم درین مقام عام است ازیکہ عادتاً باشد یا عقلاً و کنایہ بر سه قسم
 است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد چنانکہ خاقانی گوید

آسمان کوه زہرہ آفتاب کاں ضمیر

آفت ہر چہ آفتاب از کوه کاں انگینتہ

آنچہ را آفتاب از کوه و کاں انگینتہ جواہر است و مسعود سعد گوید

بخواہ آن طبع را قوت بخواہ آن کام الذت

بخواہ آن چشم را لالہ بخواہ آن مغز را عنبر

مقصود از مجموع این صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب

نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکن پیش فلک کہ فلک سہایت خاک بناں

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چنان می

باشد کہ از لازم تا ملزوم و ساطع متعددہ در میان می افتد و آن اتموج

گویند چنانکه در تازی کثیرالروا که کنایه از جهان نواز است - نظامی گوید
 بزرگی بایست دل درخابند سرکیسه به برگ گزندابند
 بستن سرکیسه به برگ گزندا کنایه از تعجیل در سخاست زیرا که انتقال از بستن
 به برگ گزندا به محکم نبودن سرکیسه است از آن به زودی داشتن سرکیسه و
 از آن به زودی بخشیدن -

قسم سوم آنکه غرض از کنایه اثبات صفت برای موصوفی یا نفی صفت از
 موصوفی باشد - حکیم مختاری گوید

دامن همت سرفرازش گردن چرخ را گریاں باد
 دامن همت ممدوح را گریاں گردن آسماں گفتن کنایه از آن است که
 همت او بلندتر از آسماں باد - حکیم اسدی گوید

نگو گفت و انا که دختر مباد چو باشد بجز خاکش افسر مباد
 و تعریف را هم از باب کنایه شمرده اند و تعریف مشتق از عرضه یعنی
 جانب و طرف است معنی تعریف اشاره کردن بجانب و اراده جانب
 دیگر نمودن است چنانکه سائے بجائے عرض حاجت گوید -

”به سلام بندگان حضرت آقا آمده ام“
 مجاز { و در تعریف مجاز گفته اند که آن نقل لفظی است از معنی
 موضوع که بسوئے غیر آن به نحو یک میان هر دو نوع از علاقه متحقق باشد

و در مجاز استعمال از ملزوم به لازم می باشد و چون قرینه صارفه از اراده ملزوم اول
 قائم است جائز نه باشد که با اراده معنی لازم معنی ملزوم را هم مراد از ملزوم پس
 آن علاقه اگر علاقه تشبیه است آن را استعاره گویند ورنه مجاز مرسل و مجاز
 مرسل را علاقه بسیار است ما چند اقسام آن را درین جا ثبت می کنیم -
 قسم اول تسمیة کل باسم جزو آن چنانکه سعدی گوید

بذکرش هر چه بینی در خروش است   و لے داند درین معنی که گوش است
 مراد از گوش صاحب گوش است

و چنانکه عرفی گوید

سرے در عهد ما سامان ندارد   کسے کو آب اردناں نہ دارو
 مراد از سر صاحب سر است و آنچه صاحب حدائق البلاغت در مثالش
 این شعر حکیم سنائی آورده

عشق را بحر بود و دل اکال   شرع را دیده بود و دین اجال
 و گفته که مراد از دیده پاسبان است بخيال مولف محل تامل است زیرا که
 در شعر مذکور مراد از دیده همین عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است که مخرج
 چشم شریعت بوده است که بواسطه آن امتیازے در اشیا عالم می توان
 کرد و بمعنی پاسبان احتمال مرجوح است - قسم دوم تسمیة جزو به اسم کل
 عرفی گوید

گلے زیر بلغ گر چینی بیاوردسته از بندش
 که نقش لوح محفوظ است بر اوراق اعضانش
 مراد از دست درین مقام انگشتهاست زیرا که چیدن گل کار انگشت
 است و انگشت جزو دست است از دست - قسم سوم تسمیه سبب ابرسم سبب
 هم او گوید -

۵

منم آن سیر زجاں گشته که با تیغ و کفن
 درین شعر سیر شدن عبارت است از سیر ارشدن و سیری سبب بیماری
 از غذاست - قسم چهارم تسمیه سبب ابرسم سبب حکیم شانی گوید
 سرد و گرم زمانه تا خورده نرسی بر در سرا پرده
 مراد از سرد و گرم زمانه انقلاب آن است انقلاب سبب گرمی و سردی است
 قسم پنجم تشبیه چیز به اسمی که در زمان ماضی بدان موسوم بود عطار گوید
 حمید مر خداست پاک را آنکه ایمان او مشت خاک را
 مراد از مشت خاک انسان است که قبل از وجود خاک بوده - قسم ششم تسمیه چیز
 که در زمان مستقبل بدان موسوم خواهد بود - نظامی گوید

۵

یکه مرده شخصم بر روی رُاں نه از کار روانی نه از کار رواں
 مرده در زمان مستقبل خواهد بود - قسم هفتم تسمیه مفروق به اسم ظرف یا تسمیه حال ابرسم
 محل آن چنانکه در محاوره گویند نه ریاری است و دریا روان است از این

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فناء دار است و مراد از ان صاحب جناب
 باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ ظرف باسم منظوف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ۵
 دور کہ شدت گرفت بر لب مسکون فریاد اوج مرغ از تیغ مرہ عقالش
 از اوج مرغ بر ج اسدا را وہ کردہ کہ ظرف آن است قسم نہم تسمیہ چیز باسم
 آلہ آن۔ حکیم سنائی گوید ۵

متوسط میان صورت و ہوش شدہ ان سر زبان مرزاں سو گوش
 زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آن۔ و شعر در تعریف نفس کلی است
 کہ از عقل استفادہ میکند مجاز بر لب اعلیٰ کہا دیگر ہم آہنچہ بر متصف کتب فصاحتی نیست

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز شے طویل
 را مذہ است در باب تخیل کہ اسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ ثقل لفظی از معنی
 موضوع لے بسوئے غیر آن بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابوالحسن در تعریف
 استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی
 وقلت العبارۃ فحلت فی مقام غیرہا و این تعریف نظر بر حقیقت استعارہ
 درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از اذغال

مرد و شجاع و در جنس شیر لوجب مخصوص یعنی استعاره نه محض نقل لفظی است از موضوع له
 بسوئے غیر آن بل نقل معنی است بجائے معنی دیگر. و اگر مفهوم استعاره همین
 نقل لفظی بود در غیر موضوع له مے بایست که لفظ گوش را بطریق مجاز نقل
 که درین شرواق شده استعاره گوئیم

در جن باد و ستاں هسته باش تا نباشد و پس یوار گوش
 و الحق که استعاره لفظ را نقل نمے کنند تا اولاً معنی را نقل نمیکند بعبارت آخری
 مشبیه اجزوی از جنس مشبیه بر قرار داده لفظ مشبیه را بر مشبیه اطلاق کنند باین
 معنی شیر و دیدم بر طبق اصطلاح مشهور نقل لفظ غیر ازین نخواهد بود که مروءے ندیم
 که همچو شیر است نه آنکه حقیقتاً شیر است و درین صورت این اوجایح نبود که او شیر
 است بصورت انسان چه نقل لفظ وقتے صورت بند و که معنی اصل آن لفظ را
 اراده کرده باشیم. اما چون لفظ را با معنی اصل آن نقل کنیم محال است که آن را
 نقل لفظ گفته باشیم و با الجمله استعاره اوجائے معنی اسم است برائے چیزے
 نه نقل اسم از چیزے بچیزے کما توهمه بعض الناس و ازین جمله که ما گفتیم مسأله مختلف
 فیہ بین علماء البیان که استعاره از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت
 انفصال می پرود و قیام مرکز خویش قرار میگیرد یعنی استعاره از قسم مجاز عقلی است نه
 لغوی چنانچه شیخ جرجانی تصریح بدان نموده حیث قال ان الاستعاره کالکلیات
 فی انک تعرف المعنی فیها من طریق العقل دون طریق اللفظ

فرق میان تشبیه استعاره

لفظی که اطلاق آن بر غیر موضوع له کند بوجه مشابهت که میان هر دو معنی تحقق است بر دو قسم است - اول آنکه ذکر تشبیه را بکلیت ساقط کند به نحویکه از ظاهراً احوال گمان آن نزود که متکلم اراده آن کرده است چنانکه درین شعر

ژاله از زگس فرو بارید و گل آب داد
وز تگرگ روح پرور مالش غناب داد

درین شعر از ژاله اشک و از زگس چشم و از گل رخسار و از تگرگ دندان و از غناب لب نازنین اراده کرده معلوم است که متکلم اراده معنی موضوع له له نکرده بل معنی غیر موضوع له خواسته که قرآن برآں ولالت می کند و اگر قرآن نمی بود کسی بپای مقصود متکلم نمی برد پس ناگزیر است از قرینه که دال باشد بر اراده معنی غیر موضوع له چنانکه گوئی "شیرے دیدم که تیرے انداخت" درین جمله تیرے انداخت قرینه آن است که متکلم از شیر معنی موضوع له یعنی درنده مخصوص اراده نکرده بل مرد شجاع که معنی غیر موضوع له لفظ شیر است و میان هر دو معنی علاقه مشابهت است بوجه امری که در هر دو مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و لطیف است و دوم آنکه هر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ گوئی ”زید شیر است“ دریں صورت
 نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبہ
 کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیه و چون بنائے استعارہ
 ہم بر تشبیه مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیه کنند ہر آئینی غلط نمکدہ باشد
 زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیه است بر طریق مبالغہ۔

از آنچه گفتہ ایم احتمال آن می رود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرقی نباشد
 چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیل آن است کہ مشبہ افراد
 از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرقی
 بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلی اورا طرح دادہ اسم دیگر را بر آن
 اطلاق مے کنند بحیثیتہ کہ عمل تشبیه و نفس متکلم مضمر مے باشد گوئی اسم دیگر
 کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال
 دیگر گول است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتقصیر
 مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن را از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابامے کند
 و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن نمے رود کہ متکلم در مثال مذکور از لفظ شیر
 و زید مخصوص ارادہ کردہ۔ بنا بریں قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیه
 گفتہ آمد۔

و اگر خواہی کہ فرقی میان تشبیه استعارہ بر طریق عادت مالوف

بدانی مثال آئیدہ تامل کن کہ مثال اسم مثال ہیئتہ است کہ بداں استدلال
 بعضے از اجناس تو اں کردن مثلاً وضع ملک از وضع سوتیاں خایکہ موسم
 است متمیز مے باشد اگر سوتیے را از وضع سوتیاں عاری کنی و نشانی از
 نشانہائے سوتیاں برتن او نگذاری و او را بجلعت ملوکانہ و لوازم پادشاهانہ
 بازار آوری تمام رومان اور الماں بزند کہ ملکہ از ملک است بہ نحویکہ و ظاہر
 حال برسوتی بودن او پہنچ وجہ استدلال نتواں کردن الا باخبار و استخبار
 مے تو اں گفتن کہ کوئی الحقیقت ہیئتہ ملوکانہ اور اب طریق عاریت ازانی دشتی
 و اگر بعضے از لوازم وضع سوتیاں ہچیاں برتن او نگذاری و بعضے از لوازم
 ملوکانہ باورزانی داری نتواں گفتن کہ ہیئت ملوکانہ اورانی الحقیقت دادہ
 باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصول ہماہبت و عظمت است کہ در دل مردم
 پیدا آید۔ و ایں امر باوجود لوازم سوتیاں متصور نیست و چون ہیئتہ مخصوصہ مے
 را از اجناس خصوصیت و امتیاز مے بخشیدہاں حال اسم است کہ چون سامع
 از شنیدن جملہ "زید شیر است" گمان آں مے کند کہ مکمل و حقیقت از شیر
 درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید تحقیقاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ
 حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میان تشبیہ
 و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرط شئی مستعار آں است
 کہ مستعیر بملفح آں ہمچو بالک استعارہ گیرد و در ہنگام انتقال مستعیر بدال

شی بنندگان فرقی میان مجیر و مستعیر معلوم نکنند ہم بریں نق قیاس کن لفظ
شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مرد شجاع بود۔ چه
اطلاق لفظ شیر بر مرد شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامہ مستعار
کند و بنندگان را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائل کہ خارج
از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید
مانع اطلاق لفظ شیر است بر زید بطریق حقیقت۔ بل وراثت جامہ ایست
کہ طرفے از آں دیگرے را بہوستانی و طرف دیگر تن خود را۔ وریں صورت
نتوان گفتن کہ تو جامہ خود را بدیگرے عاریت دادہ۔

و آنچه واجبے کند فرق میان تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا و خبر است
تقریش آنکہ در جملہ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است
کہ خبر مبتدا یا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق از اں است مبتدا را چون
زید و اناست یا برائے اثبات جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ
گوئی او مرد است۔ و ہر گاہ در جملہ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از
خبر باشد نتواند بودن۔ لا محالہ اثبات جنسیت مقصود خواهد بود و از اینجا کہ
اثبات جنسیت شیر برائے زید بطریق حقیقت نتوان کردن شک جنسیت کہ
کہ اثبات تشبیہ جنس خواهد بود و چون اثبات تشبیہ جنس مقصود ما باشد
ہر آئینہ اسے را بغرض احداث تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ماہیں جنسیت

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ -

و ہمیں دستور در مثال شیر کے پیش من آمد مقصود اثبات آمدن است
مشریانہ اثبات معنی شیر بل اثبات معنی شیر بر جائے خود متحقق است و از
ہمیں قبیل است شعر بدر جاچی

۵

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاش

فتد از چشمہا اشکش درد از غرما غامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با بر و برق

و درخش و قطرات باران و جرم ابر متصور نیست و چگونه اثبات شبہ تصور تواند

بودن جائیکہ هیچ از ذکر چیزی کہ بدل شبہ مقصود است میان نیاید نعم اثبات شبہ

وقتے مقصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ و نفس او ضمراست رجوع کردہ از

مانی الضمیر او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر

حال متکلم اثبات شبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نہ باشد -

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میان تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح مے

پیوندد -

بدانکہ قضیہ فرق میان تشبیہ و استعارہ در بعضے از مواد کلام خاصہ در نظم

اشعار بر اکثرے از تحقیق نارسیدگان مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام

فحول شعرا کہ اساتذہ فن شعر ہستند نظر بمبالغہ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

میکند و ازین روئے غامیایاں در غلطی افتد مسعود سعد سلمان گوید

چرخ است پرستاره و ابر است پر سرشک
آب است بے تحرک و نار است بے فغان

درین شعر چنانکه مے بنی بصراحت ذکر تشبیه زرقه و نه از اداه تشبیه
چیز مذکور شده و تا شعر سابق را بدین شعر متصل نه خوانی بسبب همت توانی
گفتن که اشیا مذکوره را بر اسلوب تشبیه سازج ذکر کرده بل اقرب آنکه
برائے شمشیر ممدوح استعاره کرده - نعم اگر به تقدیر کلام نظم و ترکیب لفاظ را
مقتبل کنی مفهوم تشبیه بصراحت واضح گردد - چنانکه گوئی شمشیر ممدوح مثل
چرخ است که در شب پرستاره مے باشد و در روز روشن نه - اما شمشیر او
همواره چرخ پرستاره است (جو هر شمشیر مراد است) و مثل ابر است و
ابر گاه مے بار و گاه نه اما شمشیر او همواره ابر بارنده است (فون
و شمنای مے ریزد) و مثل آب است و آب گاه مے باشد و گاه نه - اما شمشیر او همواره
آب است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش
است و آتش را گاه مے باشد و گاه نه اما شمشیر او آتش بجو
است و بے تقدیر مذکور اگر اداه تشبیه بر تشبیه به داخل کنی و بگوئی که شمشیر او
مثل چرخ پرستاره و ابر پر سرشک و آب بے تحرک و آتش بے فغان است
هر آئینه مقصود منکمل را فوت کرده باشی چه اثبات صفت برائے هر یک از

مشبه به دلیل آن است که متکلم برائے مشبه مزیت بر مشبه به ثابت کند و چون
 صفات مذکوره جداگانه در هر یک از مشبه به بر وجه کمال و دوام ثابت نیست
 الا بطریق اطلاق عام چنانکه مذکور شد بر خلاف مشبه که این صفات اذعاناً در
 بر وجه کمال و دوام ثابت است مزیت مشبه بر مشبه به متحقق گشت و اگر که
 راغب و رشک بر آئینه خاطر روئے دهد و بگوید که مفهوم اثبات مزیت که ثابت
 کرده از الفاظ شعر مستبطنه نشود - جوابش آن است که درین صورت که تو می
 گوئی ایراد صفت برائے هر یک از مشبه به معنی ندارد و این از متکلم بهیچ مسعود
 سعد که اکابر اهل زبان بادشاهش سرفرو و آورده اند متصور نیست فاعل
 و چون این مقام از وقت و غموض قابل فهم هر کور باطنی نه بود به اطناب
 کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرت خوانندگان آید و هم برین نقی قیاس کن
 این رباعی مجیر یلفانی - رباعی

ساقی که زمینای گلگون مے رنجیت   مطرب که ز زخمه در مکنون مے رنجیت
 فضا و طبیب گشته بود ندیم   آن نبض همه گرفت آن خوں مے رنجیت
 ساقی و مطرب را درین رباعی مشبه و فضا و طبیب را جداگانه مشبه به
 قرار داده - اما چون اداه تشبیه را حذف کرده در شعر ثانی احتمال آن بود که
 ذکر فضا و طبیب را بر طریق استعاره آورده - اما بر ما هر فن پوشیده نیست که
 تشبیه سافج است و حذف اداه تشبیه نظر به مبالغه در وصف بوده است

و اگر ذکر اداة میگردو می گفت که ساقی چوں فضا و مطرب چوں طیب نبض
میگرفت و خوں می ریخت تو تے در اثبات وصف بطریق مبالغه دست نه
داد -

و بالجمله حذف اداة در اکثر موارد نظمه القیاس تشبیه باستعاره میگردو و هر چند
که بنائے استعاره بر تشبیه نهاده اند اما شمه از ذکر مشبه را در آن گنجایش نبود
و مثل شعر بدیحاچی مقتضی مزید تامل است

مه دو هفته شود از کنار شب پیدا   ثبت از گوشه ماه دو هفته پیدا شد
درین شعر چنانکه می بینی شب مشبه به خط و ماه دو هفته مشبه به روئی
نازنین واقع شده اما مطلقاً ذکرے از هر دو مشبه نه رانده لکن در مصرع
ثانی حرف تاء که مضاف الیه ماه دو هفته است خود مشبه نیست بل مشبه یعنی
روئی باوئی تعلق دارد و تقدیرش اینکه شب از گوشه ماه دو هفته تو پیدا
شد و هم احتمال دارد که تاء مضاف الیه شب باشد اما مال واحد است باین
نتوان گفتن که فی الجمله ذکر مشبه در میان آمده اسلویش نه از قبیل تشبیه سافج
خواهد بود بل از قبیل استعاره و هذا هو الحق -

و باید دانست که در بعضی از موارد تشبیه ذکر اداة موجب قوت مقصود
تشبیه میگردو و کلام را از پایه حسن تاثیر فرو می آرد و تامل کن در امثال زیر
شیر است و زید چوں شیر است که هر دو جمله از قبیل تشبیه سافج است اما

ہر دو بون تین است و در مسئلہ سابق این معنی بوضاحت تمام تمہید ذکر یافتہ
و ہم درین شعر سعدی -

۵

ماری تو ہر کجا کہ بینی بزنی   یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی
اگر اداتہ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہچو مار ہستی یا ہچو بوم ہستی
ہر آئینہ بر غلطی مے بود - اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود - و اگر خواہی کہ این
معنی را بجزید و وضاحت و کمال صراحت بیقین کلی استوار واری درین شعر
شیخ نیک تامل کن

۵

شنیدم گو سپندے را بزرگے   رہانید از دہان و دست گرگے
شبانگاہ کار و بر حلقش بمالید   روان گو سپند از مے بتالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی   چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی
مقصود ما ازین است شبانگاہ مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداتہ را مذکور می
ساخت و میگفت کہ تو خود ہچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل میگردد و بدیدہ
مقصود تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہان گرگ رہانیدن آن بود کہ جان
ناتوان گو سپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چوں آن بزرگوار خود در طعمہ ساختن
آن بیچارہ دندان آرد و از کرد و او را از راہ جفا کشی و سنگدلی عرضہ شمنہ
ہلاک ساخت و بر جاننش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد - شکے
نیست کہ آن بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگویند از گم تصور بود ازاں
 بزرگوار کمتر بد و رسید چه شبه جنس یا تشبیه چیزے متکرم آن نیست کہ حکمے
 کہ برائے احد المتکین ثابت گشت برائے دیگرے ہم ثابت گردود - و در صورت
 عینیت جنس لابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند
 و در مثال مذکور بخلاف اداء تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ - و ہمیں
 سبب حسن تشبیہ متکرم قوت تاثیر افتادہ -

و ہمچنین حال است در باب استعارہ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ از
 غایت اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے و نفوس بودہ باشد کہ تحول زان
 امکان ندارد - و در غل اداء تشبیہ متکرم مے نماید - چنانکہ نور را برائے علم
 و ایمان ظلمت را برائے جہل و کفر استعارہ کنند - زیرا کہ این نوع اسلوب
 بوجہ قوت شبہ و متانت سبب و ممکن در افہام بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ
 چنانکہ گویند در مثال مذکور کہ علم ہموں طور است و جہل ہموں ظلمت - ہر چند کہ این
 اسلوب متبسم بعلط نیست - اما در کلام فصحا مقامے ندارد - و در محل تنقیح مسئلہ و
 حل عقدہ مے گویند نور و لم بتفاوت - خاطر م از پر تو نور روشن گشت - و گویند
 ہموں نور و لم بتفاوت و خاطر م از ہموں پر تو نور روشن گشت -

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ بر اعتبارات عدیدہ تقسیم می پذیرد تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار له و مستعار منه و آن بر دو قسم است وفاقیہ و عنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چون استعارہ ہدایت با حیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ۵

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت ز فیض ادحیات جاوداں یافت
استشہا و بلفظ حیات است کہ مستعار منه واقع شدہ و ہدایت مستعار له و اجتماع ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ۵

آتش حرص ابدل کن سُر مردہ چون زندہ نیست مرد و نبرد
اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعارہ کہ بر طاقی تہکم و استہزا آرنج چنانکہ مؤلف متقی خطا بد نویس گفتہ است ۵
برنگ این مقلہ چشم بد و در سطورش جملہ رشک گیسوئے حور

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و این چہار صورت دارد۔ اول آنکہ
لہ نام خلاصہ است مشہور ۱۲۰

وجه جامع در طرفین داخل باشد چنانکه دریں شعر مؤلف ۵
 برید آں جمله را یکبارہ پیوند جدا گانه به اقلے پراگند
 لفظ بریدن موضوع است برائے ازالہ اتصال و اجسامے که اجزائش
 با ہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جمله قوم مستعار لہ و بریدن اجسام
 مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجہ جامع ازالہ اتصال است کہ دو مفہوم
 طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔
 گوید۔ ۵

بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل بر نسبت شریف تو کردار تو گواہ
 دریں شعر مثبت را به گواہ و دلیل استعارہ نموده و وجہ جامع اثبات است
 دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چون استعارہ شیر برائے مرد
 شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہوم ہر دو خارج است و ہم نظامی
 گوید۔ ۵

کشیدہ قامتے چوں سرو سیہیں دوزنگی بر سر نخمش رطب چیں
 دریں شعر زلف مستعار لہ و دوزنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاهی
 است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے
 واضح باشد۔ نظامی گوید ۵

ہنوز ہم ہند و ال آتش پرستند ہنوز ہم چشم چوں ترکان مستند

زلف را به هند و در خسار را آتش استعاره کرده و وجه جامع در هر دو
ظاهر است -

چهارم آنکه وجه جامع نوعی از خلائق داشته باشد و آن را خواص دریابند
انوری گوید -

۵

در نعره خاق آرد و در جلوه تشنخ گر پاس تو یاری نهد کس و علم را
شعر است که شوکت الفاظ و شمت معنی یا خود دارد و گرنگی آواز کس
را به خاق و عدم حرکت علم را به تشنخ استعاره کرده - و آن در بادوی الرائے
ظاهر نیست -

تقسیم سوم به اعتبار هر سه یعنی به اعتبار طرفین و وجه جامع و این
دارد - اول آنکه هر سه حتی باشند - خاقانی گوید -

۵

گا و سفالین که آب لاله تر خورد ارزن ز زرش از مشام بر آمد
شراب را با لاله تر و قطرات را که از صراحی بیرون افتد یا از زرش
استعاره کرد - و وجه جامع حرمت و استدارت و بقدر است و این هر سه
حسی اند -

دوم آنکه طرفین حسی باشند و وجه جامع عقلی ملک الشعراء فتح علی خاں صبا
صبا کا شانی در قصیده که بمدح پادشاه فتح علی شاه قاجار گفته است می گوید
پو از این بیشه شیر آتشین جنگ شکار انداز شد بردشت دیگر

زنان آهوان سیمگول سم زمین را نیفه شد پرنافه تر
 از شیر آتیش چنگ آفتاب مراد است سیمگول سم بودن به اعتبار
 روشنای فلک است و حاصل هر دو شعر آنست که آفتاب بمغرب افول رفت
 و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجه جامع ترتیب امری بر امری
 است یعنی ترتیب ظهور و ظلمت شب بر رفتن روز و ادراک ترتیب امور کا عقل
 است نه کار حس -

سوم آنکه مستعار له حسی و مستعار منه و وجه جامع عقلی باشد مسعود سعد
 گوید -

کوه پیونده در مضایف مگن مرگ تابنده از نیام بر آر
 شمشیر را با مرگ استعاره نموده و وجه جامع اعدام است -

چهارم آنکه مستعار منه حسی و مستعار له و وجه جامع عقلی باشد - خاقانی گوید -
 تیغ او آب تن فتح است اینک بنگرش
 نقطه های چهره بر آستینی دارد گواه

مستعد بودن را به آب تن استعاره نموده و وجه جامع استعداد است -

پنجم آنکه هر سه عقلی باشد - سعدی گوید -

کسب چند آسوده در زیر گل که خسپند زو مردم آسوده دل
 مرگ را بجناب استعاره نموده و وجه جامع عدم ظهور فعل است هر سه عقلی است

تقسیم چهارم باعتبار لفظ مستعار و این دو صورت دارد - اول استعاره
 اصلیه و این چنان است که لفظ مستعار در روئے اسم جنس باشد چنانچه استعاره
 شیر برائے مرد و شجاع و استعاره گل برائے رخسار - دوم استعاره تبعیه و
 صورتش بهمیندی است - بیا نش آنکه لفظ مستعار در استعاره تبعیه فعل یا شبیه فعل
 یا حرف باشد و تبعیه از آن گویند که فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارند و
 بنائے استعاره بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید که اسم ذات چیزے
 باشد که موصوفی بصفته تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف
 در تبعیه معنی مصدری فعل و متعلق معنی حرف خواهد بود - و اطلاق استعاره بر فعل
 و حرف بر سبیل تبعیت کنند بطریق اصالت - و بالجمله تشبیه در استعاره فعل و
 متعلقانش راجع بمعنی مصدری آن فعل می گردد - و در حرف متعلق معنی آن
 حرف - و متعلق معنی حرف چیزے است که تعبیر بحرف از آن کنند - مثلاً سخاۃ
 گفته که حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتهای غایت و در برائے
 ظرفیت و غیر ذلک و اینها یعنی ابتداء و انتهاء و ظرفیت معانی این حروف نیستند
 بل متعلقات معانی حروف است - مثال استعاره در فعل حکیم سنائی گوید
 متشابه بخوال در و ما ویز و زخیالات بیهده بگریز
 تمسک کردن را با و بختن و اجتناب را بگریختن استعاره کرده و در
 اول لفظ مستعار صیغه نهی است و در دوم صیغه امر - مسعود سعد گوید

دین مملکت سنجند و خوش تا سر تیغ تو نگید زار
چکیدن خون را بگریستن استعاره کرده و گریه فعل مضارع لفظ استعار
است و مثال تبعیه در حرف خاقانی گوید ۵

دل را بکنار جوئے برویم از یار کنار جوئے شستیم
درین شعر استعاره در حرف از است و مستعار له دور کردن خیال یار
است از دل و مستعار منه شستن دل از یار پس اصل استعاره درین دو معنی
واقع شده و اطلاق آن بر حرف از بر سبیل تبعیت است -

تقسیم اعتبار تجرید و تشریح

و آن بر سه قسم است قسم اول استعاره مطلقه و این چنان است که
چیز از ملائمت و صفات مستعار له و مستعار منه مذکور نباشد - عبد الواسع
گوید - ۵

شکوفه بر سر شاخ است چون خساره جانان
بنفشه بر لب جوئے است چون جواره دلبر
زلف را به بقرب جواره استعاره نموده و بیچ از ملائمت طرفین را
مذکور نه ساخته -

قسم دوم استعاره مجروده و این چنان است که ملائمت و صفات مستعاره
را ذکر کنند فقط فروسی گوید - ۵

بناخن زره بابت از مشک ناب در آویخت از گوشه آفتاب
زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آویختن از ملائمت
مستعاره است یعنی زلف -

قسم سوم استعاره مرشحه و این چنان است که ملائمت و صفات مستعاره
را ذکر کنند فقط انوری گوید - ۵

در خضیه گره عزم موج است باغ را چون آبگیر ما همه پر تیغ و جوش است
موج آبگیر را پر تیغ و جوش استعاره نموده و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ
و جوش است که مستعار منه واقع شده -

معنی سلی و سلی

بدانکه معنی بر دو قسم منقسم است عقلی و خیالی و هر یک از هر دو صور مختلفه دارد
و نوعی از عقلی آن است که آن را عقلی صحیح خوانند و آن را بالعموم و شرع و
کتابت و بیان و خطابت بمنزله اوله مطرح است که بنائے آن بر استنباطات
عقلیه و فواید حکما باشد چنانکه بسیارے ازین نوع معانی از کتب سماویہ

و کلام سلف که در اکثر احوال صداقت و دیانت شعارشان بوده است انتراع
یافته و یا اصل آن از امثال قدیمه و حکم مانوره تجویز توان کردن سعدی گوید

۵

چو کنعان را طبعیت بے هنر بود   بے میرزا دگی قدرش نیفزود
هنر بنما اگر داری نه گوهر   گل از خار است ابراهیم ز آذر

۵

و دیگرے راست

چو نادانان نه در بند پدر باش   پدر بگزار و فرزند هنر باش
چو دود از روشنی نبود نشا مندا   چه حاجت نه انکه آتش راست پیوندا

و این معنی است که در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاید
عدل و عقلا بریں اتفاق دارند که هر آینه این معنی در هر زمانه و هر قومی قبول
عام و هم در تنزیل با بلغ صورتی وقوع یافته حیث قال جلّت کلمته ان
اكرمکم عند الله الفاکم و در خبر آمده من ابطاء به عمله لم يسرع

به نسب و همچنین این شعر سعدی

۵

بند حلقه بگوش ار ننوازی برود   لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثی که مروی است دریں باب

حیث قال صلی الله علیه و سلمه جُبلت القلوب علی حب من احسن الیها

و شاعر عربی گوید ۵ و کل امرء یولی الجلیل محبب

وہم از دوست

اگر خاجہ بادشمنان نیک غست یسے بر نیاید کہ گردند دوست
و این قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل
دارود شدہ اِدْفَعِ بِالَّتِي هِيَ الْحَسَنُ فَذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عداوة
کا نہ ولی حسیم

سعدی گوید

چو با سفلہ گونی بلطف و خوشی فزوں گردوش کبر و گردن کشی
شاعر عرب ہمیں معنی را بسک نظم مے کشد۔
اِذَا أَنْتَ أَكْرَمْتَ الْكَرِيمَ مَلَكَتْهُ وَإِنْ أَنْتَ أَكْرَمْتَ الْيَتِيمَ تَمَرَّدَا
مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افادہ۔ سعدی گوید
نکوتی با بد اں کردن چنان است کہ بد کردن بجائے نیک مرواں
متنبی گوید۔

وَوَضَعَ النَّدَى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعَلَى مَضْرُوكُ مَوْضِعِ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدَى
مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقہ نیست۔

و بالجملہ اس نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افادہ
و ایں را اغلب کہ براخذ و سرقہ محمول نتواں کردن۔
اما قسم تحینی چنان است کہ آں را اصلاً بر صدق قائل حمل نباید کروں

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان برون و این را
بر انواع غیر علیہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی
مقصود بہ نوعی از احتیاج تخمیل و قیاس مصنوع متک کنند و از ہمیں است
کہ این معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
گفتہ است

۵

کے بزاوہ خود خصم نیست حیرانم کہ سنگ بہر چہ گردید دشمن مینا
معلوم است کہ قائل در اثبات این دعوی کہ کسے بزاوہ خویش خصمی
نہ تواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نموده کہ بیش از تخمیل نیست و
الاسک کہ مینا را مے شکند نہ منہی بر مخالفت ایشان است و نہ میان
ہر دو ثائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است ۵
شور عشق از خویش مرداں ابروں مے آورد
شیر و طغیان آتش مے گذارد و بیشہ را

گذشتن شیر بیشہ را ہنگام طغیان آتش نہ از شور عشق است بل از
رہگذر بیم جان تا سوختہ زبانہ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بطریق قیاس
تخمیل ایراد نموده تا بر دعوی او دلیل باشد۔ پیدا است کہ این نوع قیاس از
قبیل اتعایات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از
ہمیں قبیل است شعر مؤلف ۵

۵

اوبہ موزور بزم عرفان کز ادہی
صراحی چن جاخیزد ز جا پیمانہ مخیزد

اما شک نیست که در تاثیر نفوس و خلط تمام دارد. بدانکه بنائے
 شعر و خطابت بر همین نوع قیاس تخمیل نهاده اند چون خواهند که میان و غیر علت
 را بیان کنند صفی کیلین هر دو مشترک باشند آن را بطریق علت اعتبار نمایند و اگر چه بمقتضا
 قضایای عقلی صحیح نبود اما قائل را بر آن مواخذة نکند چه بر شاعر واجب نیست
 که چیزی را که قاعده و اساس قرار داده است بر طریق قیاس عقلی با ثبات
 رساند بل آنچه را معتبر داشت به سامعین از تسلیم صحت آن چاره نبود اگر چه بجهت
 حقیقت صحیح نباشد زیرا که تخمیلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتوان
 داد از اینجا دانسته باشی که جمله عربیه مشهوره خیر الشعر کذب چه معنی دارد؛ چه
 شعر فی نفسه نه موجب رفعت و انحطاط شان چیزی باشد نه باعث بر فضل نقص
 آن بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص اکامل و کامل را ناقص دانی نماید و آنچه
 در معارضه جمله مزبوره گویند خیر الشعر صدق مراد از آن شعر حکمت و مواعظت
 و ادب و دانش است که نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آن است که چیزی
 را بصفته که در نفس الامر وجود ندارد و در ذهن نماند و از اغراق و مبالغه اجتناب
 ورزند چه این نوع کلام بر صحیفه روزگار تا دیر پائدار ماند و کذب را حسن
 شمرند نه از آن است که شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل از آن است که
 فن شعر میدانی وسیع دارد که معانی گوناگون را به تقریب و تمثیل بصورت حقیقت
 جلوه مے توان داد و در وصف چیزی سخن را حسب اقتضای مقام به بیرای

تشبیه و استعاره آراستن - درین صورت شاعر در اختراع صور عجیبه و معانی غریبه
 وسعت تمام دارد و به نحو که موجب اهتزاز نفوس سامعین باشد و آنکه مقوله
 اصدق را احسن شمرده و ادش آن است که شاعر ملتمس حقیقت مانده و شنبه است
 که زنجیر در پائش کند تا بحر گلے چند نتواند راه رفتن یعنی غیر از معانی مشهوره و
 معروفه بر سامعین چیزه زائد نتواند عرضه و اون گوئی غریبه شریفه دارد که
 محفوظ و معدود است و یا نازنینی سترون که هیچ زائد و هر چند در آن فتدر
 قلیله بواسطه تشبیه و استعاره تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فهم تویم بفضیل اصدق
 بر اکتفا نموی مے و دود معلوم است که چیزه که در میزان عقل درست آید - نزد
 عقلاء عزیز القدر و گرامی خواهد بود چه حق حق است اگر چه مسلم نماند و باطل باطل
 اگر چه عزیز پیش و از نیتا کیست که این قضیه محققه را انکار نماند سعدی است
 مروزی بار گناه اے پسر که حمال عاجز بود و در سفر
 هر چند تمثیل است اما و نفس الامر حقیقه دارد که اصدے را از انحراف
 امکان ندارد و این منبئ بر تشبیه معقول است با محسوس و ازینها و رکلام سعدی
 بسیار است -

بدانکه خل استعاره و تخیل نه از ان جهت است که معنی لفظ استعار را
 اثبات نمائند بل از ان جهت که اثبات مشبه بمعنی آن مقصود باشد - نظامی
 گوید -

مراد برف بارید بر پر زراغ   نشاند چو پیل تماشا کسے باغ
 از لفظ برف معنی حقیقی آن مراد نیست و همچنین است لفظ زراغ بل مراد
 اژاں سفیدی مود سیاهی آن است که بارنگ برف و زراغ مشابه است
 و ازین جهت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاهی موعی است نه غیر آن و این
 نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکہی
 خضرۃ الدنیا یعنی از رنگیہ صاحب جمال و بدنہا و باشند بہر چیزید و معلوم
 است کہ دریں جملہ معنی خضر او من مقصود نیست بل چیرے کہ دروے مشبہ معنی
 آن متحقق است و بس -

و بالجملہ مراد از تخیل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نماند
 و ادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد و گوی سخنے مے گوئد کہ خود خود را بدان
 مے فریبد و سبیل دخول استعارہ و تخیل سبیل کلام مخدوف است ازین رو کہ
 چوں باصل آن مخدوف رجوع کند قائلش را تصدیق نماند و دعویٰش را مسلم
 دارند -

از بیجا دانستہ باشی کہ مراد از کذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی
 باند کہ بہیچ گونه در میزان عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین لشکریان را
 باوصاف سلطان مرع نماید یا گدائے قلاش را بصفات شہنشاہی برآرد بل مراد
 آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار مے برد کہ در تدقیق معانی را عمل و تصنع مینماید

کہداں پے بروں موقوف بر فکر دقیق و غور عمیق باشد۔

بدانکہ تجنیل صور مختلفہ داروگا ہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر علت حقیقی باشد

اما در نظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ہے

زمانہ چو باد است باد از نخت نقاب از رخ گل بعزت کشد

پس از ہفتہ دور میان چمن تنش را بجاک مذلت کشد

معہود است کہ در آغاز بہار باد صبا پردہ از رخ زیبائے گل بردارد۔

و آن را عروسانہ بر منصف شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران

حقیقت بین مے گردد و بے بر نیاید کہ غار سنگر خزاں بگی متاع حسن اور آتباراج

مے برد و این نوع از تجنیل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ

و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر بسیل مجاز است اما بحقیقت نیک

تر است۔ وگا ہے باشد کہ بنائے تجنیل بر ادعائے بے اصل نہند و این

صورت اگرچہ منہی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتر از نفوس سووے ندارد و

افادہ معنی تجنیل نمکند و این در صورت غلو و مدح اکثر است ظہوری و در مدح

ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید

مگر روشن شد از نار بر اہیم چراغ گل کہ بر شاخ انا راست

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر نسبت ہمنامی

آں حضرت صلوة اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل از نار

روشن ساخته شاعر درین شعر سه چیز را اذعان نموده اول نار ابراهیم علیه السلام را
برائے مدوح که ستمی آنحضرت است ثابت کرده دوم چراغ گل را ازاں
نار روشن ساخته سوم گل انار را بواسطه تشبیه چراغ قرار داده و میدانی که
هر سه چیز اصله ندارد اما در فن تجلیل هر سه مسلم خواهد بود زیرا که بر شاعر تحقیق اذعان
خوش بر طبق اصول منطقیه واجب نیست کما مر

و قریب ایں اذعان صورتی است که اصل آن تشبیه است اما شعر بواسطه
تصرف در عمل تشبیه آن از حقیقت تشبیه بیرون آر و عربی گوید ۵
نه انجم است فلک را که همت عربی
و مادام آب و دمانش گنجد بر رخسار

بدانکه متاخرین در میدان تجلیل بر متقدمین سابق آمده اند و هیش آنکه متاخرین
در عمل تشبیه انواع لطافتها بکار برده اند و بنائے تجلیل موقوف بر غرابت تشبیه
است هر چند که عمل تشبیه بکثرت و غرابت تمایل باشد و تجلیل حدیثی پیدا کند و مسلم است که نفس انسانی طبعاً
مائل بحدث است از روشن سوادان تیره خاکی هند محمد علی ماہر اکبر آبادی که مرئی نو مسلم بود

گوید ۵ من از بیتابی پروانه قانوس می سوزم
که در پیراهن یار است گرم جستجو باشد
پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزول ساخته حیث قال ۵
دلارام در بر دلارام جو لب از تشنگی خشک طرف جو

ہر چند ایجا در کلام شیخ است و بلا غلتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ
ماہر درین معنی نوعی از جدت پیدا کرده کہ بنائش بتخیل است و ازین رو
پسند طبع نکتہ سخاں است البتہ این قدر بہت کہ اگر حرف ربط و حرف عطف
ہر دو را سا قطے کر دو مے گفت ے

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد
ترکیب مصرع ثنائی چنانکہ ے بانست از خوشناملایم محفوظ مے بود۔
منوچہری از اساتذہ متقدمین است و در تراشیدن تشبیہات ناوہ کہ
متضمن غرابت باشد آفتاب را یہ بیضیانی نماید از دوست ے

ے راندم فرس امن بہ قریب چو انگشتان مردار غنوں
آیا مے بینی کہ پو یہ دویدن اسپ را تشبیہ بہتر از تواتر حرکت انگشتان
مطرب چیزے دیگر متصور است لاواللہ ای نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام
است و بیس۔

۱۵ بعد از تسوید مسودہ در نظر ثنائی چنان بوضوح پیوست کہ تواتر حرکت انگشتان تلغرافی مشہور
قرار مے توان دادن - ۱۶ منہ

بهره چارمین

علم بدیع

و آن علم است که بدان معرفت و جوته سین کلام بعد از آنکه مراتب اقتضای
حال و وضوح و دلالت را ملحوظ داشته باشند حاصل آید - و آن وجوه را در
اصطلاح این فن بصناعات تعبیر کنند و آن بر دو گونه است معنوی و لفظی -

باید دانست که نظر بلفظ همواره مقصور بر تحسین معانی بوده است و ایراد
صنائع را از قبیل تصنع در عمل می پنداشته اند و قطع نظر از منع آن که در آثار وار
شده تصنع کلام بلیغ را از پایه بلاغت فرود افکنند و از قدمای فصحاء هیچ کس بگوید
این نوع اسلوب کلام نگر دیده چنانکه بر ناظر کلام اساتذۀ قدیم مخفی نیست اگر اعیاناً
در کلام ایشان چیزهای از این نوع یافته شود آن را به استرغاف عنان طبیعت حمل
باید کرد و تصنع را در آن راه نیست اما اهل عجم در او اسیر قرون بدین بهنجار مایل
شده در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جایز داشته اند تا غایتی که ایراد صنائع را
در کلام منشور و منظوم از قبیل کمالات فن شعر و انشاء گماں برده اند -

جمله اہل تحقیق بر آن رفته اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرو آید بدان اظہار توان نمودن و ہمانا این معنی براستی نزدیک تر است و شکے نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و ترصیع و تبجیع و غیر ذلک در کلام منشور باشد یا منظوم نظر بتادیہ حمل معنی وقتی ندارد۔ بل بسا باشد کہ موجب اختلاف بلاغت و منجر بقیاد معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است و الفاظ مقصود بالعرض۔ بنابرین متکلمے کہ معانی را تانی لفظ و تابع آن می پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ و منجز این نوع اسلوب ثابہ مشاطہ است کہ عروس زشت رُو را با نواع حُلّی و حلّ بیاراید۔ و بر وضع زیبا نگارے ہر ہفت کہ وہ بعرض نظارۃ لطیف طبعان جلوہ دہد۔

زشت باشد و بقی و زیبا کہ بود بر عروس ناز زیبا
فضل اندوزینی یا التزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ و الحق بجائے گوہر
شاہوار خرف ریرۃ چند سفتہ کہ در بازاری جہر بیان سخن ہیچ نیز زد۔ انموجب از آن
حوالہ قلم است

امام و سرور و صدر عالم و سلام	صلح ملک ملک ملک ملک ملک کلام
سمائے سادہ و صدر سماک لاجرم	ہلال ہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطح و ملک اراک	ملک علو و ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او در و ملک را موسم	دل مظہر او کوہ علم را آرام

عطاے کامل او مصدر علو ہم ہوائے درگہ او مورد حصول مرام
 ایں قصیدہ را من اولھا الی آخر ہا برہیں منوال یافتہ واگر راستی
 سنگلاخے کا فتنہ و پیچ نیافتہ - مے تو اں گفت کہ مجموعہ مفردات الفاظ را
 ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبہ آن بسان الفاظ کتب لغت افادہ معانی
 اسنادیہ بنی کند -

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خون معنی رنجتہ
 اثر و صف غم عشق خلت نند خط یکے جز بفضلال
 معنی آن است کہ زنجیر خط نازنین نظار گیاں را اسیر خود ساختہ ہیں
 معنی را غنی کشمیری از خضیض خاک بر اوج افلاک کشیدہ
 صن سبزیش بخت سبز مرا کرد اسیر
 دام ہم رنگ زمیں بود گرفتار شد م
 دیگرے دریں میدان تنگ سمند طبع را جولاں دادہ است
 تن عیشتم نحیف گشتہ بغم گل بختم نہفتہ گشت بخار
 پوچ است و با معنی سرے ندارد - واگر این را شعر مے تو اں گفت چرا
 شعر

دندان تو جملہ در و مان اند چشمان تو زیر ابرو ان
 بہ بے مانگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایہ استادۃ ایشان بس بلند و روش کلام شان نزوایل
فن و دکش و دلپند است۔ بانواع مختلفہ التزام مالا یلزم پرداختہ اند چنانکہ این
ایں رباعی از ایشان است۔

موتے مہر مایہ بوئے مایہ بویا بہ بے او موتم موتے ویم ما و ابہ
مایم ہی آل مہ مایہ مایہ مایہ مایہ مایہ مایہ مایہ مایہ مایہ
در مصلح شعرا یعنی کش این صنعت را موصل الشفقتین خوانند و در التزام
صنعت قلب میفرمایند۔

شکرت ترا زوئے وزارت برکش شو ہر و بیل بلب ہر ہوش
و این شعرا در حقیقت شعر نتوان گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش
مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ و ازین نوع التزامات کلام ایشان بسیار
مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط در چیزے باعث بر از و یاد اشکال
می افتد و درین صورت ہم معنی از الفاظ در غایت صعوبت باشد۔ ابلی
شیرازی کہ صاحب آتشکدہ اور اسرار فصاحتے زمان و سر دفتر بلغانے
سخندان می نویسند مشنوتے در التزام تجنیس و ذو بحرین و ذو قافیہین و ہر شعر ترتیب
دادہ ہر چند در ظاہر بر کمال قائل آن دال است اما اہل بصیرت دانند کہ چہ
قدر حسن معنی را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ۔ چنانچہ مولف آتشکدہ خود
می گوید۔

والحی در کمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنائع ربطی به محاسن
 شعری که باعث تغییر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد
 هر چند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را اتمام سازد
 اما چون اسانده معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضای اتفاق
 ایشان آنچرا مستحسن است بروجرا اختصار شرح داده آمد -

توریه

داین را ابهام نیز خوانند و آن ایراد نفعی است در کلام که دو معنی داشته
 باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید
 جان بجنشد از لب کشته را و آنکه بخون فرمال دهد
 غوغواری آن شوخ پس کز بهر کشتن جان دهد
 از بهر کشتن جان دهد دو معنی دارد - اول از بهر کشتن زنده می کند -
 دوم دل داده و زینت کشتن است درین شعر هر دو معنی راست می آید و صاحب
 تلخیص تعریف توریه به نحو مذکور ساخته که با تعریف ابهام متناسب مطابقت
 دارد - محل تا مل است -

ایہام تناسب

صاحب کتاب المعجم گوید این صنعت چنان بود کہ لفظ دو معنیین بکار دارند
یکے قریب یکے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنی قریب رود و مراد قائل معنی
غریب باشد چنانکہ عنصری گفته است در مدح سلطان محمود ۵
تو آن شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر و ترسا و مسلمان
ہمیں گویند در تبیح و تہلیل کہ یا رب عاقبت محمود گرواں
مقام استشہا و لفظ محمود است -

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چنان است کہ
دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشته باشد و
معنی دوش کہ غیر مقصود باشد با معنی لفظ دیگرگونہ مناسبتہ دارد۔ چنانکہ خاقانی
گوید -

از دم خلق تو در سدس گیتی بوئے مثلث بہر مشام برآمد
لفظ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوے
از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنی اول مناسب بہ لفظ سدس
افتادہ -

ایہام تضاد

و آن چنان است کہ دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بمعنی تحقیق
میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ے
ہما نگرید ابر کے خند و چین ہما نگرید طفل کے جوشد لبین

طباق

و آن را تضاد نیز گویند و مراد از آل ایراد دو معنی ایست کہ میان ہر دو
تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ے
ازاں سر و آمد این کا رخ دلاویز کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز
فغانی گوید۔ ے

نے شود مشرہ ام گرم زان سحر کہ باز کشا و زگس مخمور و بست خواب مرا
و از وادی طباق است ذکر عناصر اربعہ والوان مختلفہ نظامی گوید ے
چو باد از آتشم تا کے گریزی نہ من خاک تو ام آہم چہ ریزی

مقابلہ

و این نوع از طباق است ضابطہ اش آن است کہ دو معنی یا بیشتر را

که متوافق باشند ذکر کنند پس چند معنی دیگر را به ترتیب ذکر کنند که با معانی اول
متضاد باشند حکیم مختاری گوید ۵
مخالفان تو مرد و چون جواب خطا موافقان تو مقبول چون سوال صواب

مراعاة النظیر

این را تناسب نیز خوانند صورتش آن است که در کلام اشیاے متناسب
را که متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند - سلمان ساجی گوید ۵
چو از زاغ کمان گرد و عقاب تیر او پیران
شود لب و دم وجود شود خیمت جفت با عنقا

مشاکلت

نکته - ۱۲۱

و آن ذکر کردن معنی ایست بلفظی که بازائے آن معنی موضوع نباشد
به سبب مصاحبت آن معنی با معنی دیگر که بازائے آن موضوع است - میرزا
صائب گوید ۵

لب سوال سزاوار بجیمه بیشتر است غبت بخرقه خود بجیمه می زند در پیش
لب را بجیمه زدن کنایه از عدم سوال است - والا لب بجیمه نمی زند
و چون در مصاحبت بجیمه بخرقه زدن واقع شده لب بستن از سوال را با بجیمه

بحرۃ زون تبسیر نموده -

عکس

و آن چنان است که جزوے را بر جزو دیگر در کلام مقدم آرند - و باز
آن را ازاں دیگر مؤخر کنند - انوری گوید ے
دلے دارم ہمیشہ ہدم غم غمے دارم ہمیشہ ہدم دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن و معنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ے
چماہ بود و چو سہ روز نہ ماہ بود و نہ سہر قبانہ دار و سرو و کمر نہ بند و ماہ
یکے از موزون طبعان پنجاب گفتہ ے
دوش نرتمی بر سر سرو از سر انصاف گفت
سرو قدیار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن الف گویند
پس متعلقات آنہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این را

بدونوع آزند - یک مرتب و صورتش آنست که ترتیب لف مطابق ترتیب نشر
باشد - حکیم مختاری گوید -

ه

چرخ و جلال و هنر و طبع و کف او ابر و فلک و اختر و دریا و مظهر نیست
و بهترین لف و نشر آن است که استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راه یافته
بروز نبرد آن یل اچمند بشمشیر و خنجر به گرز و کند
برید و در نیکوست و به بست یلان اسروین و پاؤ دست
دیگر غیر مرتب و طریقی آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد
شاعر گوید -

ه

افروختن و سوختن جامه زیدن پُرانه ز من شمع ز من گل ز من آموخت

جمع

طریقش آن است که چند چیز را در یک حکم جمع نماید حکیم مختاری گوید ه
همی و لت ملک کلک حسام به فرزند او ند گیر و نظام

تفریق

ضابطه اش آن است که در دو چیز که به یک وصف متصف باشند
وجه تباین انصاف ظاهر نمایند - حافظ گوید ه

دست ترا پا بر کمر یا روشنیہ کرد کاین بدرہ بدرہ می دهد و قطره قطره آں

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میان ہر دو آن است کہ در لف و نشر
تعیین نسبت چیزے بر چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است
عبدالواسع جلی گوید۔

ان شاء اللہ بنان اوست و بخشش بنان اوست و در کوشش
تقاسم لقائے اوست و در مجلس لوائے اوست و در میدان تقارن
یکے ارزاق را با سطر دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فسخ را برہاں
و نوع از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را با استیعاب مکرر سازند
غضری گوید۔

پیوستہ و شمنان توزیں گویند مستمند یکشتہ یا اگر نختیہ یا بستہ در حصار
و گاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمایند و این خالی از
صعوبت نیست۔ خاقانی گوید۔

مجلس دو آتش دادہ بر این از حجر و آن از شجر
این کردہ منتقل را مقروآن جام را جادداشتہ

تجربہ

طریقش آن است که از شے ذی صفتے شے دیگر انتزاع نمایند که ہم
بداں صفت متصف باشد و مقصود ازین نوع تصرف مبالغہ در کمال آن صفت
مے باشد۔ عربی گوید ے

مست ذوق عربیم کہ نغمہ توحید تو لذت آوازہ در کام جہاں انداختہ
شاعر خود را شخے غیر خود قرار دادہ کہ مست ذوق اوست و مقصود از اں
اظهار کمال ذوق خود است۔

مبالغہ

وصف چیزے را در کمال شدت و ضعف اداء نمودن بہ حیثیتے کہ مستبعد
یا متمتع باشد و این بر سه قسم آمد۔ اول آنکہ ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن
باشد و آن تبلیغ گویند۔ انوری گوید ے

بودیم بر کنار ز تیمار روزگار تا داشت روزگار ترادر کنار ما
در حال وصل فارغ بودن عاشق از غم روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد
دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عربی گوید ے
ما را بہ کام خویش بدیدوش بسخت دشمن کہ بیج گاہ مبادا بہ کام ما

عادتاً متعارف نیست که اگر کسی دشمن را با کلام خود بیندیش بر روی بسوزد
اما عقلاً امکان دارد اگر چه عادتاً مستبعد است -

سوم آنکه عقلاً و عادتاً متمنع باشد و این را غلو نامند و در کلام چکامه سرایان
و بهنگامه آریایان بسیار یافته می شود - نظامی گوید -
زمزم ستوران در آں پهن وشت زین شش شد و آسمان گشت بهشت

مذهب کلامی

و آن ایراد کلام است بر طریق دلیل و برهان چنانکه شیوه متکلمین است انوری

گوید -

منافع رساں در زمین ویر ماند پس است ایس کی آیت دلیل دواست
طریق برهان درین شعر آن است که هر منافع رساں باقی می ماند - و تو
منفعت رساں هستی - نتیجه آن است که تو باقی خواهی ماند -

حسن تعلیل

و آن ادعای علت مناسب است برائے وصفی که در حقیقت علت آن

نه باشد -

چنانکه خاقانی گوید -

مها چشم تو رخیت خون عشاق زلف تو گرفت رنگ ماتم

سیاهی زلف صفت است ثابت فی نفسه و علت آن در ظاهر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنین اذعان نموده که در ماتم عشاق سیاه پوش آمده -

تاکید المدح بمائشبه الذم

و این را بر دو نوع می آرند - اول آنکه از صفت ذمی که نفی آن کرده باشند
صفت مدحی برائے آن استثناء کنند بقدری داخل بودن آن مدح در آن
ذم - حکیم مختاری گوید -

گوش شمائل چون بحر شعرون است چراست بحر کفش را عطائے ناموزون
متکلم اول موزونیت شمائل مدوح را مسلم داشته سپس بعضی از شمائل
یعنی جو دو کرم را ناموزون قرار داده - هر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست -
اما اسلوب کلام بر معنی استثناء دال است -

دوم آنکه صفت مدح برائے چیزی ثابت کنند و از عقبات صفت مدح
دیگر به حرف استثناء ایراد نمایند -

رایت شه تدروش لیک عقاب جمله پر
پرچم شه غراب گون لیک همائے معرکه

تاکید الذم بمایثبه المدح

و این نیز بر دو نوع می آید - اول آنکه صفت مدحی را نفی کنند و صفت ذمی از آن مدح استثناء نمایند - چنانکه گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکه بدرگ هم هست"

دوم آنکه صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم دیگر به حرف استثناء ذکر کنند - چنانکه گوئی "فلانی بد معامله است الا آنکه دروغ گوئیم" شاعر گفته است -

ناں شاں نہ گندیں سخن شان درشت میک
گاہ عطا ترشش رو و در وعدہ کاذب اند

استنباع

ستودن مدوح را به نحوئی که از مدح مدحی دیگر حاصل آید - چنانکه

ه

انوری گوید

اے زیدواں تا ابد ملک سلیمان یافتی   هر چیتہ جز نظیر از فضل زیدواں یافتی
در ضمن این معنی که جمله مقاصد ترا حاصل است - این معنی را بیان نموده که نظیر تو در عالم یافتہ نمی شود -

توجیہ

وایں را تحمل الفدین نیزے گویند ضابطہ اش آن است کہ بہ نخے
ایر او کلام نمایند کہ تحمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط احوال
گفته است ۔

۵

قبائے از پئے من دوخت خیاط دو چشم او برابر بودے اے کاش
یعنی بنیا بودے یا نابینا ۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد بایر او ایں صنعت زبان طعن
در حق اعیان دولت عالمگیری دراز کردہ ۔ والحق کہ داد سخنوری و کور نمکی
دادہ ۔

تجاہل عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمد اخور اجاہل قرار دہند ۔
و غرض از ایں نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظریہ مناسبت مقام موجب از ویاد
بلاغت باشد ۔ چنانکہ شاہ پور گوید ۔

۵

نمے دانم کہ خواہی بود یا گر دوں چنیں دانم
کہ دامنگیر گرد و خون من نامہربانے را
و نظامی گوید

۵

چہ نے گفتہ و در چہ پر ختم کجا بودا شہب کجا تا ختم
وگا ہے کاف کہ امیہ افادہ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ے
سو ختم شمع لٹائے کہ بیادوم آمد خون شدم رنگ خانے کہ بیادوم آمد

قول بالموجب

واین چنانی است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او
حل کند۔ چنانچہ انوری گوید ے
دوستی گوئی نہ از دل می کنی راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

واین را حشونیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد
لفظے کنند کہ معنی مقصود بے اتمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبہ بلاغت
بند از دآن را حشون قبح خوانند و اگر موجب از دیاد حسن کلام گردد حشون ملج۔
چنانکہ انوری گوید ے

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہ روزے است گوید خوں گری
ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمرے" است

و "کال بهر روزیت" بطور خوشویح واقع شده - کمالیخی و خوشویح شاعر
گفته است -

گر می ز رسم بخدمت معذورم زیرا ار چشم و دماغ سرم است
لفظ چشم و سر خوشویح است -

تنسیق الصفات

آن است که صفات چیز را امتناع آرند - سعدی گوید

خداوند بخشده دستگیر کریم خطابش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید

به تن ژنده پیل و به جان جبریل به کف ابر بهمن به دل رودیل

صنای لفظی

تجنیس

ایراد و لفظ در کلام که در لفظ متشابه و در معنی متغایر باشند و آن بر

چند نوع است -

تمام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط -

بجینس تمام

آن است که دو کلمه متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند - چنانکه شاعر

گفته است -

به یمن تو چرخ داده یسار   به یسار تو ملک خورده یمن

بجینس ناقص

آن است که کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحركات آید چنانکه

قطران گفته است -

پیاده شود دشمن از اسپ دلالت   چو باشی بر اسپ سعادت سوار
بر اسپ سعادت ساری و داری   بدست اندرول از سعادت سوار

بجینس زائد

آن است که کلمه متجانس از دیگر بحر فی زیادت باشد - چنانکه

شاعر گفته است -

در حسرت رخسار تو ای زیبا رو از ناله چنان گشتم و از موی چو مو

تختیس مرکب

آن است که از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمه مرکب
شاعرے گفته است - ۵

خورشید که نور دیده آفاق است تابند و نشد پیش تو تابنده نشا
و مولف راست - ۵

رو راستی گیر تا زنده که ایدون بر هواری تا زنده

تختیس مزدوج

آن است که کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند - چنانچہ معری گفته است

ہست شکر باریا قوت تو ای عیار یار ۵

نہست کس از دآں یا قوت شکر بار بار

سال ستراسر چو گلزار است خرم عارضت

چوں لیل من صد دل اندر عشق آن گلزار

نیمہ دینار ماند آن دیوان تنگ تو

در دل تنگم فگند آن نیمہ دینار نار

و این قصیدہ از اول تا آخر بر همین نسق است۔

تجنیس مطرف

آن است که دو لفظ متجانس در جمله حروف متفق باشند الا در حرف طرف چنانکه
معزّی گفته است۔

از شراب تیغ بودے باد ساراں / اشراب
وز طعان رنج بودے خاکساراں / اطعام

تجنیس خط

چنانکه شاعرے گفته است۔

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خزاں کن

رد العجز علی الصد

لفظی کہ در صدر بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ رشید و طوطا را
برین نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ

قرار از دل من رہود آن نگار / ہداں عنبریں طرۃ بقیرار

نگار است رخساره من بخوں   ز بهر آن رخساره آن نگار
خمار است در سرمه ابله شراب   در اندوه آن زگر پس پر خمار
و این صنعت صور مختلفه دارد۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکہ شاعر
گفته است۔

۵

نوائے تو اے خوب پھر نوائیں   در آور دو در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را متبع و الفاظ را در وزن و حروف غایم متساوی داشتن
چنانکہ رشید گفته است

۵

اے منور بتو نجومِ جلال	وے مقرر بتو رسومِ کمال
بوستانے است صدر تو ز نعیم	آسمانے است قدر تو ز جلال
خدمت تو معول دولت	حضرت تو مقبل امتِ بال
در کرامت ترا بنودہ نظیر	در شہامت ترا بنودہ ہمال
تیرہ پیش فضائل تو نجوم	خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہم نہیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصع گفتہ است و آنچه در حروف
خاتیم متفق نباشد آن را بجمع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعر نے گفتہ است

بہ بزم و رزم تو ماند ہے خزان و بہار
بہ تیغ و کلک تو ماند ہے قضا و قدر
و سکاکی گوید کہ بجمع و رز مثل قافیہ در شعر است۔

ذوالقافیتین

و آن شعریت کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔ سنائی گوید
عقل و فرمان کشیدنی باشد عشق و ایمان چشیدنی باشد

مشلون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہل شیرازی مشنوی
سحر حلال مشعل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوقافیتین آورہ۔ و
ایں بیت سلمان ساوجی در سبک بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو حرف
است۔

لب تو حامی تو لو خط تو مرکز لاله شب تو حامل کوکب مر تو بانظ مالہ
بحر اول رمل شمن مجنون بحر دوم ہزج شمن سالم۔ بحر سوم مجتہد

اعنات

و این التزام مالا یلزم است یعنی چیزی که لازم نیست بر شاعر آں را
 بر خود لازم گرداند و این را صورتی معین نیست سیفی نیشا پوری قصیده گفته
 که در هر مصرعش ایراد لفظ سنگ و سیم را لازم قرار داده مطلعش این است
 اے نگار سنگدل اے لعبت سیمین غدار در دل من هر تو چوں سیم در سنگ اتوار
 و همچنین کاتبی نیشا پوری قصیده گفته بالتزام لفظ شتر و حجره در هر مصرع
 مطلعش این است -

ه

مرا غم است شتر بارها به حجره تن شتر دلی نه کنم غم کجا و حجره من
 و امیر خسرو در التزام لفظ پیل و پیش و پلنگ و کلک در هر بیت
 قصیده گفته مثلاً

ه

پلین شاہی و ز اقبال بلندت و ز نیست

گر پیش گرد و پلنگ افکن گس کلک شمار

میلج

و این چنان است که کلام مشتعل باشد بر واقعه مشهوره یا اشارتے

نمائند به چیزے کہ در کتب متداولہ مذکور باشد - چنانکہ خاقانی گوید
 ہر کہ نظارہ تو شد دست بریدہ می شود
 یوسف عہدی وہاں نیم بہائے رئے تو
 اشارہ بقصہ دست بریدن زنان مصر است از مشاہدہ جمال
 یوسف علیہ السلام -

توضیح

آن است کہ چون حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند -
 بیتے یا مصرعے یا نام شتھے بر آید -

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند - خاقانی گوید
 یک شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبہ
 شمش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر
 یک و دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سه حرف لفظ جاہ است کہ در
 شعر سابق مذکور است -

بہرہ مخبین

موازنہ و تنقید

باہمہ جوش جنوں فرزانه ام آشنائے معنی بیگانه ام
 بدانکہ این بہرہ کتاب اہم مقاصد علم بلاغت است - چہ موازنہ میان دو کلام
 کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلغ را از
 غیر آن باز دانند غایت این علم شریف است و کسیکہ از موارد استعمال آن
 قواعد آگاہ نباشد اورا قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میان ناقص و کامل دست
 نہ دہد - و بیہیچ امر از امر نظم کلام و تالیف آن شگرف تر نہ تواند بود - چہ
 باندک مایہ معرفتہ توان در یافتن کہ تالیف و نظم کلامی از تالیف و نظم
 کلام دیگر تفاوت عظیم دارد - و بمقدار تفاوت پایہ کلامی از کلام دیگر بالا
 و از بالا بالاتر قرار مے توان داد و تلم جہا - و این معنی دقتہ متحقق گردد کہ
 چون دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در
 چیز قابل و توازن در آرند - چہ معنی لطیف را محلہ شائستہ باید در تالیف

و نظم کلام زیر کہ باندک تغیر و تبدل و تقدیم و تاخیر کے در تالیف و نظم کلام
 راہ باید شاہد معنی بر کرسی دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و انفعال نفوس موقوف است
 بر دو امر یکے آنکہ محل ہر لفظ و کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است اگر
 از محل اصلی اورا بردارند و بہ محل دیگر بنشانند خلل در اصل مقصود راہ باید
 دیگر آنکہ سرشتہ تناسب الفاظ را از دست نہ ہند۔ چہ بسیار باشد کہ
 لفظ و نفس معنی بالفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چون نیکو نگہدیکے ازاں
 ہر دو شائستہ آن محل باشد و دیگرے برخلاف آن۔ و چون در تالیف و نظم
 کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ و ادب بلاغت دادہ باشند۔
 و فہم ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعان و شوارفیت۔ چہ نویسنده
 دوست کہ بمزاولت سالیان در از مہارت تامہ در فن کتابت بہم رسانیدہ و
 برتبہ استادان خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف رنگینیت
 مے دید کہ موجب حیرت نظر گیاں مے افتد و باوائے آن طفل نو آموز کہ ہنوز
 تشکیل نقوش حروف را بصحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحہ
 لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ممارست
 موقوف است اما امعان نظر قلت و کثرت ممارست را بیش از شرط اعتبار
 زائد مے نہند۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارست علمے از
 علوم یافتے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بدان سعی بلغ

بکار برند - اما چون مادہ قابلہ ہر دور موازنہ کنند - تفاوت عظیم میان ہر دو
 یافتہ می شود و موجب این تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر
 نتواند بود - و لطافت طبع دریں باب اصل است - چه سلامت فوق جز
 یہ طبائع لطیفہ دست نند - و ہر چند کہ سلامت فوق کامل تر باشد احساس
 معانی برو جہ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز
 وین باب شرح بلغ رانہ حاصلش اینکہ خصوص مزایا و لطائف کلام امرے
 از قبیل امور خفیہ و معانی روحانیہ است و تا سامع پاکیزہ نہاد صاف طبع
 مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتوان اورا بر آں آگاہ ساختن کہ کون کور
 باطن را از آن جملہ ہیچ بہرہ نباشد و الحی کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت
 و من این معنی را در طبائع اہل روزگار خود بار بار بمشاہدہ آورہ ام و صحیح یافتہ
 ام -

پیش از آنکہ در پارہ از کلام اسانہ بطریق موازنہ و تنقید غرضے رود
 نظر بر رفع سوئے ظن حرف گیر اں کہ بیشتر مطمح نظر ایشان غیر از مراد و بلجان چیزے
 دیگر نے باشد و مقصد اصلی صاحب تالیف را نہ ہمیدہ زبان طعن در ادنی
 کنندے گوئیم کہ غرض فقیر مولف از تنقیدات و توجہیات کلام پست نییاں محض
 تنبیہ قاری است بر بعضے از خیائے زوایائے کلام بلغ کہ از نظر بصیران
 کند بصیر مستور و محتجبے ماند نہ اظہار قابلیت سخن فہمی خویش و طعن بر

پاستانیان ستودہ کیش فکیف کہ ایشان قافلہ سالار ماہران سخندان و قدوہ
 سخن گستران ارباب معانی بودہ اند - و کفی باللہ شہید انہ بینی کہ علمائے فن
 رجال در مطاوی مباحث روایات چگونہ بحث را از سمین و سبک
 از سنگین امتیاز می دہند و این اصلاح بر تعمیر و تشیع سلف محمول نتوان کرد
 و مع ذلک نمی گوئیم کہ کلام بشر گاہ از وصمت خلل و زلل مامون و محفوظ
 نتواند بود - زیرا کہ این پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست
 و ما در محاورہ زبان پارسی بکلام اساتذہ ایرانیان احتیاج داریم نہ در
 تصحیح معانی کہ این امر مخصوص بقومے نیست -

در ماسبق تمہید ذکر یافت کہ چون کلامے را با کلامے دیگر در محل ازن
 و قابل و آرنند تفاوت عظیم میان ہر دو مشاہدہ کنند و این تفاوت بر وجہ
 متعددہ ظاہرے گردد - اما آن را در آشنائے امثلہ متفرقہ کہ مذکور خواہد
 واضح مے کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگان افتد انشاء اللہ تعالیٰ

۵

نظامی گوید

دریں باغ رنگین و رخسے زست کہ ماند از قفائے تبرزن دست

سعدی ہمیں معنی را معرض بیان جلوہ مے دید

دریں باغ سروے نیامد بلند

کہ باد اجل بنخیش از بن نگند

لفظ رنگین در شعر نظامی که نعت باغ واقع شده بامایتق له الکلام خید
 ربط ندارد - چه مایتق له الکلام اثبات معنی فنا و بے ثباتی ممکنات است در
 عین حالت بهجت و شادکامی و این معنی را به نوعی از توجیه بطریق لزوم از
 لفظ رنگین اخذ می توان کرد و شعر سعدی از این گونه توجیه پاک است
 نظامی فنا را برائے جنس و رخت ادا نموده و سعدی این معنی را برائے
 نوعی از درخت که در رشتافت قامت و دوام حضرت مثل است ثابت کرده
 و در مایتق له الکلام سرور داخل است که دیگر افراد درخت را بر وجه کمال
 حاصل نیست و هر چند گمان آں می رود که اثبات عموم فنا برائے جنس
 در تکمیل مایتق له الکلام داخل تمام دارد اما چون بنظر دقیق وارسند چنان
 بوضوح می پیوندد که جمیع افراد جنس و رخت به اوصاف سر و متصف نتواند
 بودن و لفظ بلند بر آمدن را با وے نسبت است که ذوق سلیم و طبع مستقیم
 مرهون منت آن است - چه این معنی اشارت است به ارتقاء از پستی
 به بلندی که شبیه به ارتقاء انسان است بمدارج عالیہ - و لفظ رستن در شعر
 نظامی از اشارت بدین معنی عاری است چه مفهوم رستن از ظهور هر گونه
 نباتات از نهال خانه خاک خبر می دهد و همین قدر بامایتق له الکلام مناسبت
 بیش ندارد - و آنچه در مصرع ثانی فرمودند که از تفائے تبر زن درست

له توجیه آن است که رنگین بودن باغ نتیجه شادابی و سیرابی است - ۱۲

مانده مستلزم استیصال کلی نتواند بود - بخلاف آنچه سعدی فرموده چپ فهم
از بن برکندن دال است بر آنکه با و اجل اثری از آثار فانی باقی نگذارد
و مع ذلک نکته دیگر در شعر سعدی ملحوظ است که در شعر نظامی نیست و
آن این است که اسناد افکار در شعر نظامی بسوی تیرزن است که منشا فعل
ارادی می باشد و در شعر سعدی بسوی با و اجل که از امور مقدره طبیعت
است وقوع آن منطوق است و وقوع این مقطوع -

محیر بلیغانی گوید -

شاه قزلباش ارسلان که دستش از جہاں نام بحر و کاں برداشت

انوری گوید

گر دل دوست بحر و کاں باشد دل و دست خدایگان باشد
چگونه بینی شعر مجیر را که بر شعر انوری مزیت تمام دارد و پیش آنکه
مجیر باز آن دست و دل مدوح نام بحر و کاں را از صفحہ هستی پاک ستوده
تا کسی نیست که نام بحر و کاں زبان زد او گردد - و شعر انوری پیش از تشبیه
دست و دل مدوح به بحر و کاں افادہ معنی زاید نکرده و غایت مبالغه را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لایحی و در شعر انوری تکرار دل و دست اگر چه
درین مقام منافی بلاغت نیست اما اگر بلا فیش بصورت دیگر امکان داشته
بیغ ترا مدح

قدسی گوید

نسبت خود به سگت کروم و بنفع علم
 زیرا کہ نسبت به سگ کئے تو شبہ راچی
 دیگرے راست -

از سگان سرکئے تو ز بس منفعلم
 کہ بہم صحیحی پہچو منے ساختہ ام
 شعر قدسی مضمّن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ
 وال برہم صحیحی سگان کئے محبوب ست ہر چند کہ خود را اہل آل ندانستہ
 و میان نسبت بہ سگان و بہم صحیحی ایساں فرق بسیار است اما اگر قدسی
 در اظہار علت افعال لفظ را نہ رائے آورد و بجائش اے کہ حرف ندانے
 گفتے بینی کہ معنی شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ و در شعر لفظ ثانی پہچو منے
 بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ والی است بر نااہلی او بہم صحیحی سگان کئے
 محبوب و مقصدی قزوینی راست -

پا بوس سگان تو نگویم بہم نیست
 وارم ہو سے چکنم دسترسم نیست
 از جملہ لوازم شعر عاری است -
 حافظ گوید -

ہر تو در درونم و عشق تو در دلم
 باشیر و درویش شد و باجاں بدر شود
 دیگرے راست -

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن
 درو تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است و شعر ثانی
 ہمیں یک معنی را مقصود است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و ہمیں وجہ شعر حافظ
 را فریتہ دست دادہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ
 یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنی مقصود زیادتے پیدا نمے کند و سلطان
 ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دور بودہ چنانکہ مے گوید۔

با عشق تو در خاک نہاں خواہم شد

باہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد

سلطان نگفتہ کہ مہر تو با جاں بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من

خواہد بود۔ و درین مبالغہ است در محمات محبت و احاطت آن بجامع قلب

کہ صمت زوال را در آں مجال تطرق نیست۔ علی نقی گوید۔

اے و اے بر آں مرغ گرفتار کہ از وے

صیاد شود غافل و در دام بمیرد

عزیز گوید۔

اے و اے بر اسیرے کز یاد رقتہ باشد

در دام ماندہ باشد و صیاد رقتہ باشد

عذری گوید۔

برصیدنا تو انے بیدا و رقتہ باشد۔ اگر سر نکشتہ اور اصیاد رقتہ باشد

ظہوری گوید

۵

بر آں صیدِ سبکین چہ بیداورفت کہ در دام از یادِ صیاد رفت
 بنخیر بصیر کہ از صحبتِ ارباب مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
 کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بلترتبہ غایت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
 با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مثل است براستفہام کہ در مثل
 این مقام افتادہ معنی عظمت مے کند و از عذری عذر مے بخوہم و کشتن ہرند
 مے طلبد و در صرع سعدی

ع

کہ نتوان سرکش تہ پیوند کرد

احتمال ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر خوبی متین است و شعر علی نقی بدیست
 و آنچہ حیرتی توئی گفتہ -

۵

ماند در زلف تو دل دای بر آں صید سیر کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود
 نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید

۵

دو دوست قدر شناسند روز صحبت ا کہ مدتی بریند و باز پیوستند
 امیر خسرو گوید -

۵

لذت وصل نداند مگر آں سوختہ کہ پس از دوری بسیار بجاناں برسد
 وجہ ترجیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے توان گفت کہ سعدی
 در اسناد اعتقاد دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد

قدمے فراتر گداشته و شعر خسرو شمل است بر قصر صفت علی الموصوف
 کہ افادہ معنی حصر مے کند۔ و این امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از
 متاخرین این معنی را ساز مے دهد۔ ۷

کس از معانہ روز وصل یاید ذوق
 کہ چند شب زہم آغوش خود جداخت است
 شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یاید و دریاید کہ مقتضای مقام
 ہمیں بود متحقق است بر اہل مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید ۷
 زمیو ہائے بہشتی چہ ذوق دریاید کیکہ سبب زرخندان شاہے نگزید
 مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است معنی حصول و
 تحقق را و بشیر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شو حافظ
 و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما مانع
 بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ جملہ صلاہ است مقتضی آن است کہ لفظ
 کس را بایائے مجہول مے آورد۔ و جملہ زہم آغوش خود جداخت است
 کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید ۷

حسن تو ز یور تو بس است این قدر چرا
 برگوش و سینہ ز حمت ز یور بہادہ
 ہر دو اضافت حسن تو ز یور تو زاید از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است که حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایراد می کرد
چنانکہ حافظ گفته است -

ز عشق ناتمام ما جمال یارستغنی است
بہ آب رنگ خال و خطا چہ حاجت دئے زیارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نموده حافظ آن را در مصرع ثانی

باتمام رسانده - و ہموگوید

اگر پیالہ مے دادہ اند اگر خم زہر زخاں دہر قناعت بہ پیش و کم کردہ
تقابل بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالہ مے و خم زہر
تقابل بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تعابل در دو
مقید و متعہ درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ایراد آن است
کہ تعابل در پیالہ و خم از مقولہ کم است و خم و زہر از مقولہ کیف پس زہر
و دو تعابل بیشی و کمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجار شگرف ادا نموده

بہ در دو صاف ترا حکم نیست دم در کش

کہ ہر چہ ساقی مار بخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خواں بلفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب

بل انساب مے بود -

مخفی نہاند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کوزناں از من این حرف را
 شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را بطبع وقاد و ذہن نقاد و خورست
 در غزلے می گوید -

۵

مراد لے است سیہ پوش و مصیبت عمر

کنوں تو ناز و ستم را و کاں بیارائی

یہ ہیں و بدیدہ انصاف یہ ہیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنور می گفت

شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شکستہ تر می افتاد و در جائے دیگری می گوید ۵

زخیل طائران قدس گری اگر در قید بال و پر نباشی

ماہر فن مے داند کہ اگر میگفت ۵

کنی با طائران قدس پرداز اگر در بند بال و پر نباشی

چہ قدر جودت لفظ و شوخی معنی با خود مے داشت کمال خجند گوید ۵

ہر کجا باشد نشان پائے اوز از انجا بچشم

خاک برداریم چند آئینکہ آب آید بروں

۵

حافظ گوید -

برز مینے کہ نشان کف پائی تو بود سالھا سجده صاحب نظران خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پائی می نہی گوئی

کمال دریں شعر نزد اہل فن کمال خود را بصورت نقصان و انمودہ حاصل ہرو

شعر گرامی داشتن نشان کف پائی محبوب است و بس۔ اما لفظ زانجا در شعر
 کمال بر ذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیل و شواربے آید بل خوشو محض است و
 بچشم خاک بر داشتن بر خنید افادہ معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعر ثانی خنید
 مربوط نیست۔ زیرا که از برداشتن خاک بر آمدن آب معمول نیست بل از
 کندن و کاویدن۔ چنانکه مشاہدہ می رود۔ و زیادت حرف یا در چند اینک محض
 برائے استقامت وزن عروضی است و سرخ معنی دخل ندارد و مع ذلک
 معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد۔
 و حاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست۔ بخلاف شعر حافظ که در ادائے
 معنی مقصود پیرایہ دلکش بدست آورده بہ نحویکہ سر رشته تناسب لفاظ و متانت
 ترکیب وجود معنی از دست نداده و ازیں جا است کہ بغایت موثر افتاده۔
 مخفی مباد کہ قلت الفاظ اگر در فهم معنی مقصود مخل نباشد از کثرت آن مدوح
 تراست چنانکہ در بیان ایجاز و اطناب بوضوح می یوسنتہ۔ شاعرے راست

۵ خامہ شکستیم و لب بستیم از تعریف دوست

کاں نہ در تحمید ما گنجد نہ در تقصیر ما

چگونہ می بینی تطویل کلام بے مرام کہ میج از انبساط نفس کہ لازم شعراست
 با خود ندارد۔ چه معنی مقصود بیش ازیں نیست کہ استادے آن را در یک مصرع

بہ اسلوب احسن و الموزہ۔ حیث قال ع

خاموشی از شنائے توحید شملے تست

قلت الفاظ با احتواء معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ و از
وجوہ اعجاز قرآن حمید کیے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ۔ گلستان
سعدی گزین ترانہ مذہبے است این نوع کلام را۔ میرزا صاحب گوید۔
۵ گریہ ہوا ز غنچہ گل بالمش و بستر کند
می شود نیلوفر از بوئے گل پہلوئے او

ملاحظہ فرما گوید ۵

گر بو و بند قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہمزنگ اربع لالہ پہلوئے ترا
در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادت لفظ سہو در شعر صاحب در
در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالمش غنچہ گل را در نیلوفر بودن پہلوئے نازنین
مدخل نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالمش نیز سیر باشد و می کہ از بالمش پہلو
مراو باشد کہ معمول نازنینان است و آنچہ ملاحظہ فرما بند قبا را از بوئے گل باریک تر
گفتہ نزو را تم الحروف و جہ ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند۔ نہ
بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغیش بلے متکلف است ہی
آید۔ چہ لطافت از لوازم وقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری
۵ عربی گوید۔

ز دیدہ رفتی و مردم ہماں نفس فریاد کہ بے تو مردم و آنکہ چنین باسانی

نظیری گوید -

۵

نخل ز مردن خویشم گماں نبود الحق کہ بے رخ تو چناں جاں و ہم آسانی
 عربی و نظیری ہم عصر هستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق اما انصافاً
 بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسان اہل زبان کہ زنگ تصب
 بر آئینہ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تیل حکمت الحق سراز زند اورا بلکہ مدار اجودیت
 و اقصیت شعر عربی برسہ لفظ است کہ شعر نظیری از آں ہر سہ فاسخ است
 اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگ علی الفور عاشق کہ بمجر و مفارقت معشوق
 برو تسلط یافت - دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و و اماندگی عاشق خبر مے دہد گوی
 شکر مے بستیم بیش از حد برودست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ
 و زاری بہ دیگران متوجی گشتہ سوم لفظ آنکہ کہ قوت مضمون جملہ سابقہ را کہ
 مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ - و زانش شعر استاد مے
 است و لعلہ للمعنوی -

۵

کبر زشت و از گدایاں زشت تر روز برف سرد و انگہ جامہ تر
 و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گماں نبود الحق در شعر نظیری در
 نفس مضمون لطافتی پیدا نکردہ - بل اغلب کہ اقرب الی الحشا است و اگر
 لفظ نخل ز مردن خویشم در شعر شمس نے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند
 مے گفتیم کہ نظیری در جواب شعر عربی خود را اخمو کہ اساتذہ ایں فن ساختہ و مرا از

گفتن سخن حق و غنم مزاحمت منکداں باز نے دارد۔ مارا بحق کار است
گوخواجہ راضی مباشش۔

مولف شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظ چید
اختراع نموده و در مدح و ثنائے او مبالغہ دور از کار بکارے بردہ بطرا
تمامے کوشد و الحق در بعضے از جاوہ اعتدال انحراف و رزیدہ چنانچہ در
مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از ترکیب از ایجاد و اختراع
نظیری است کہ مختص بدوست و در امثلہ این شعر اورا نقل کردہ ہے

شمارے تا سحر و ستم بلفے در ہے دارد

گریانم گریبانست و امن من امن است امشب

و ندانستہ کہ قدمائے اساتذہ این اسلوب ترکیب را در استعمال

آوردہ اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ہے

بہر دین تو خارا بدتر و تیر تو خفتاں

نہ خفتاں پیش آن خفاں خارا پیش آن خارا

منوچہری کہ از اکابر قدمائے این فن است مے گوید ہے

تاریک شد از مہر دل افزوم روز

شد تیرہ شب از آہ جگر سوزم روز

شد روشنی از روز و سیاہی ز ششم

اکنون بہ ششم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچهری هر دو پیشتر از نظیری این جنس ترکیب ابتقد جان
خریده اند - غایه مافی الباب هر دو استاد آن را بصورت نفی آورده اند
و نظیری بصورت اثبات و لا عرج و مصرع اول شعر نظیری خالی از تصدیق
نیست -

حقیقت موازنه نه همین است که ظاهر الفاظ را با قوانین نحوی
بے ملاحظه اسلوب ترکیب و سهولت مآخذ و ادائے معنی درست کنند چه
ممکن است که معنی را متکلمه بر یک پنج مخصوص ادا سازد و همان معنی را
دیگرے بر پنج دیگر و میان هر دو تفاوت عظیم باشد چنانکه در امثله سابقه ذکر
شد - فردوسی در بجز سلطان گوید

درختی که تلخ است وے اشترت
گرسش بر نشانی به باغ بهشت
و راز جوئے غلش بهنگام آب
به پنج انگیس ریزی و شهد ناب
سر انجام گوهر بکار آورد
همان میوه تلخ بار آورد
ملا با تفتی بجوابش پرداخته -

اگر بیضه زارغ ظلمت سرشت
نهی زیر طاوس باغ بهشت
بهنگام آل بیضه پرورش
ز انجیر جنت دهی از نش
دهی آبش از چشمه سلیل
بداں بیضه گرم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچه زارغ زارغ
بر درنج بیهوده طاوس باغ

برستبصران بلاغت شعار که بکدر صحیح و رائے پنج فرقی میان بحث
 و همین و خفیس و ثمین کردن می تواند بود است که نظر به اختلاف اسلوب و
 سهولت مآخذ و ادائے معنی چه قدر تفاوت میان هر دو کلام روداده و
 هر چند مولانا جامی رحمه الله در تعریف جواب هاتفی که همشیره زاوۀ ایشان
 بوده است لب بختین کشوده اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست که ایشان
 جواب هاتفی را در برابر اشعار فردوسی و قعته زائد نهاده اند - بل مراد ایشان
 آن است که هاتفی آنچه گفته بر جائے خود مقتضی است و بدنیست چه وجود
 تفاضل از آن واضح تر است که احتیاج تفصیل افتد - بوجه اجمال این
 اشارت می رود - بگویش پوشش پوشش که فردوسی معنی مقصود را در سه
 بیت به اتمام رسانیده - و ملا در چهار بیت و قلت الفاظ از وجه بلاغت
 امری اہم است که در هیچ حال اغماض از آن جایز نہ و لفظ ظلمت شست
 اگر چه صفت کاشفہ زاغ است اما در نفس معنی و قعته ندارد و در شعر ثانی
 لفظ آل بضیہ شش و محض است گوئی وضع منظر جائے مضمر بے سبب داعی
 آن جایز داشته و همچنین در شعر ثالث لفظ چشمہ زاید است - چنانکہ لفظ
 باد در باوصا زائد می آرد و در مصرع ثانی ہمین شعر لفظ بادل بضیہ از ہمین
 قبیل است کما لا یخفی - و همچنین در ترکیب طاووس باغ لفظ باغ جز بر رفع
 ضرورت قافیہ و نفس معنی زیادتی پیدا نکرده - و در ابیات فردوسی شش

واقع نہ شدہ البتہ می توان گفت کہ در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ انگلیس بر مفهوم
لفظ شہد افادہ زائد نمی کند۔ اما این نوع عطف در کلام اساتذہ بالعموم جاری
است۔ و طبع مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور یعنی ہمیں معنی را از
کلام فردوسی اخذ می کند

ه

درختی کہ تلفش بود گوہرا   اگر چرب شیریں ہی مورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید   ازو چرب شیریں نخواہی مزید
براستی کہ بدگفتہ۔

بدانکہ مدار صحیح تنقید بر سلامت ذوق ناقد است ترکیبے باشد کہ مغل معنی
مقصود اقد و ترکیبے باشد کہ مغل معنی مقصود نمی افتد۔ اما در معنی مقصود مغل
ندارد۔ قسم ثانی زشت و قسم اول زشت تری نماید۔ صاحب آتشکہ در ضمن
تنقید رباعی لطف اندیشا پوری می گوید "اما بعم فقیر ہر گاہ در شعرا از ترکیب کلمات
معنی مقصودے و نظر نہ باشد لفظن این مقولہ شعر محتاج ب فکر نیست چہ جائے اینکه
قابل تحسین باشد و ازین گونه مستلزم لزوم مالا یلزم است بل اگر ترکیب این
الفاظ مغل معنی مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابل تحسین است "الافلا"
و شاہد این مقال در امثلہ کہ حوالہ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذہ
قدیم این فن است در تعریف اسب سمنہ خامہ را جلال می دہد

ه

نشت ازیر بارہ زہنوں   یکے باو پاکوہ ہاموں ہیوں

کم آسا و مساز و ہنجا رجبے   سبک پاؤ آساں و و تیر لپے
 شائبندہ از پیش درہ بزرپس   چہندہ روان و گریندہ بس
 یکے دشت پیمائے زندہ راغ   بدیدار و رفتار راغ و نہ زراغ
 شب رنگ کوہ پیکر و مشک م   پری پو آہونگ و گور سم
 کہ اندام و ترازش چرخ گرد   زمیں کوہ دریا بردہ نور و
 بیستی چو باد و بہ بالا چو ابر   شتا و چو ماہی دلا و چو بحر
 ز اندیشہ دل سبک پوے تر   ز رائے خرد مندرہ جوئے تر
 چو شب بود لیکن چو شب تافتے   بہ تہگ و زنگہ شستہ دریافتے

حکیم از رقی گوید -

فلک سیراں بارہ کوہ پیکر   کہ با آب و تش نہ پوید برابر
 بہنگام تنہی بہنگام نرمی   سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
 چشم و بہوئے و بہم و سریا و   چو چرخ و چو مشک چو پولا و مرم
 آب اندرون ہچو لولوئے بیضا   بآتش دروں ہچو یا قوتیا حمر
 بہ کبر پلنگ و برفتار شاہیں   بفرح سما و بزور غضنفر

انوری گوید -

پلنگ بہتیت و غرغاش و دم گوزن سیریں
 عقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پیر

قوی قوائِم و باریک دُم سداخِ کفل
 و راز گردن و کوته سسم و میان لاغر

حکیم طران گوید -

ز بالا پستی قضاے الهی زیستی به بالا دعائے پیمبر
 چنان دشت بار بار بهم برنوشته که انگشت مردم و رقبائے فتر

میر معزی گوید -

رونده تر که رفتن ز ماه بر گردون جهنده تر که بستن ز تیر در پرتاب
 به نیکوی چو تذر و به فرخی چو هما به ره بڑی چو کلنگ و به کشری چو عقاب
 دو چشم او چو دو لولو بر آمده ز صدف دو گوش او چو دو خنجر بر آخته ز قراب
 بختی سخن که اسدی را زبانه چو ذوالفقار حیدری که امت فرمود

و این مزیت است مخصوص بدو و بس فقیر مولف گوید که در تعریف بسپ کلام
 بدین جودت و جامعیت و کثرت تشبیهات نادره و سلامت الفاظ و لطافت
 معانی و خلوص و زواید نظر نیامده و عسی ان لا یقدر علیه احد - اگر در مرج
 و تحسین آن است و یگانه مبالغه و اطراء بکار آریم همانا از عهدۀ توصیف
 بیرون نیامده باشیم و الحق حقیقت این سخن البیان تسخیر همین است - و مضمون
 شعر اخیر ما خود است از آیۀ و لا الیل سابق النهار و بوجه احسن اخذ نموده
 اما قطعه حکیم از رقی را که از اکابر مشاهیر این فن است و برابر قطعه اسدی

نہا دن پشک را با مشک بخیدن است - و سرمای عقل و دانش را بہ باد و آون
 چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرت تشبیہات و چہ
 از روئے لطافت استعارات و بر ماہر فن حقیقت این سخن خود روشن است
 از رقی را مصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر رکیک المعنی افتادہ
 زیرا کہ نعت سببی را بازائے نعت ثبوتی و قعۃ نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
 است کہ آن اسب در پوئیدن بر آب و آتش سبقت نمی گیرد و این مفہوم ثبوتی
 است نہ سببی و حکیم این معنی را نظر بہ قرآن مدح بطولقی لزوم حاصل کردہ
 دہم در شعر ثالث اگر چہ مصرع اول مشتمل است بر تشبیہات متعددہ و مصرع
 ثانی بر تشبیہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
 تشبیہاں مربوط است نیاوردہ - ومع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر
 غائب است شوشل است یہیچ ضرورت بدال رجوع نمی کند و آنچه در مصرع
 ثانی این شعر باہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی
 مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر نمی گفت

چہ جزع و چہ مشک و چہ آہن چہ مرمر

فی الجملہ راست می آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لف ثانی

یعنی بہ ہکام نرمی یا نشر ثانی یعنی گراں تر ز لنگہ مطابقت کلی ندارد چہ مفہوم
 نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گراں تر ز لنگہ - چہ کشتی بہ ہکام

نگہ انداختن از حرکت باز مماند۔ و این نوع از ضعف تشبیه است و تکرار
لفظ ہنگام در مصرع اول محل بلاغت است و اگر در شعر خام بجائے لفظ
زور لفظ نشان می آورد نظر بہ مناسبتہ غصت فرجائے می داشت۔

اما حکیم قطران غیر از سرعت رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسب مذکور
نہ ساخته۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقتی ندارد چہ مفہوم این لفظ
عام است باور قبائے و فقر خصوصیتہ ندارد و اگر مے گفت انگشت قاری سب
بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدان وصف دوش بادوش یکدیگر گام نہ
اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسب مے گوید ۵

جندار خست قمر طلعت و شعری نظرش	آنکہ چون فکر منجم بدو وقوق سما
سخت سم زرم دم آگدہ سرین بہن کفل	چرب مئے خشک پے فراختہ سر رختہ پا
و دو آتش بود آں ہو بسرش پنداری	کاغذ باد بود زیں بہ فرازش گویا
مور بر اندام صفا پرور آں غیرت باغ	چوں عرو نے است مرتبہ ہر اوج ہوا
بر گل لہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم	بر حریر کھلش داغ نشان تمنّا
قطرہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکر منجم فکر منہدس نظر بر عمل بیہود	
مے آورد موزوں تر مے بود کما قبل فی البراق ع	

چونکہ ہندسی گردوں نورے

وہچیں بجائے لفظ بد و لفظ بد بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بودو
ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دیدن و شعر ثانی
چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر آفاوہ۔ و در شعر رابع لفظ شدہ خواست و
اگر می گفت۔

ع

چوں حرفی است مرتب بسر لوح ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتہ نیست۔ و اگر در مصرع اول
بجائے غیرت باغ لفظ رشک پری مے آوردی بینی خوبی شعر از کجاست بہ کجا
می کشید۔

و اگر غوف اطناب سنگ راہ سمنہ خامہ نے بود بہر آئینہ مقام در و در
اسپ بہ ایراد کلام اساتذہ دیگر وسعت داشت بنابرین بہ ہمیں قدر الکفار
و ہم ازین قبیل است قطعہ صاوقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرو بجواب

قطعہ خاقانی کہ در حق بعضی از حسامے گوید

خاقانی آں کساں کہ طریقی تو مے روند
زاغ اندونلغ را روش کبک آرزوست
گیرم کہ مار چو بہ کسند تن بہ شکل مار
کز ہر بہر دشمن کو ہرہ بہر دوست

۵

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند
ایشاں غزند و غر روش گاوش آرزوست
گیرم کہ غر کند تن خود را بشکل گاؤ
کو شایخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امر دیگر است و بر آں راہ گام زدن امر دیگر
و وصول بمنزل امرے است غیر ازین ہر دو کما قبل ۵

خلیلتی طاع الفیاء فی الی الحی کثیر کما سر باب الوصولی قلائل

این بدایہ کے ماند و ایں را بدایہ چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع ثانی
است کہ حضرت گاؤ آن زابلے زحمت نشخوار حوالہ ہضم نمود و بہ اظہار حرف ندا
و استحکام اساس ادا صفحہ ہیم رسانیدند چہ اظہار حرف ندا در مثل ایں مقام
منافی قواعد بلاغت است و در یافتن ایں معنی تعلق بہ سلامت فوق وار و
در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب خشو محض است معنی بدایہ احتیاج ندارد۔ اما آنچہ
در قطعہ قابل غور سخن ہماں است آن است کہ مار چو بہ چو بہ است سیاہ
رنگ کہ خطوط کو چکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط
سپید وار مے باشد۔ و بنیندہ تا بہ عمق نظر در آن نگاہ نہ کند اغلب کہ آن را
مار گماں برد و ازین روے مار چو بہ را مائدہ مار گفتن وجہ دارد و بخلاف

خرکہ باگاؤ اصلاً مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن غرباگاؤ از صادقونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارہ او
را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خور و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود
را از اغ قرار داده و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلاف صادق کہ ایشان را
خر قرار داده و در تمثیل چیزے نیاورده - بل در طی ہر دو منزل از ضرب چارہ
بار منت بر خود نہاودہ -

وگاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوعی از جدت اضافہ کنند -
نامعنی معلوم را در قالب نور بزند کہ باعث برانجذاب نفس افتد - کسے
راست -

زبس ساں کہ خاک شب ہجرت بکنم مشکل کہ روز حشر سر از خاک برکنم
و دیگرے ہیں معنی را بسبک نظم در آورده -
زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر تو انم کرد
و شاعرے این معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آورده -
بیا کہ گریہ من آن قدر زبس نہ گذشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تو اں کردن
معنی آن است کہ از کثرت گریہ من ہمہ روسے زبس تر شدہ

سایا بیاتے کہ بمقدار یک مشت خاک خشک جائے یافتہ نہ شود۔ در شعر اول
و ثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیت نیست بحر یک معنی یعنی مبالغہ در افتادن
خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نہ شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ با کثرت گریہ حسرت
نیا یافتن خاک خشک را اضافہ نموده و نوع از جدت بہم رسانیدہ۔ فردوسی
در توحید باری عز اسمہ گوید

جہاں را بندی و پستی توئی   ندانم چہ ہر چہ ہستی توئی
نظامی گوید۔

پناہ بندی و پستی توئی   ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
ہر دو شعر را بجائے خود مقامے ایست اما پیدا است کہ شعر فردوسی
بوجہ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز اوراک کُنہ او سبحانہ و تعالیٰ دلالت مے کند
در مقام بلاغت از شعر نظامی قدسے فراتر گذاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را
موکہ ساختہ ازیں روئے شعر نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیرا کہ
فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را بہم آورده و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا
نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوئے شریف مضم
باشد۔ و عامہ طبائع را بر آں اطلاق دست نہد اما طبع نقاد و ذہین نقاد
بمحو استماع بدان راہ مے یابد

شاعرے گوید۔

حیف در چشم زدن صحبت یا آخر شد
روئے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید

تا چشم نہادیم بہم صبح و امید
تا چشم کشودیم زہم روز گذشت
حسن خال شاملو گوید۔

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ نے نوشتم
ز شیشہ تا بقدح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر اچوں گیاں گیاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنی یابی
دل نشیں کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظر دقیق حکم میکند با فضیلت شعر
ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعت زوال زمان عیش و تر تہ حسرت
بے پایاں بر آں۔ بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنی سرعت زوال حال چیزے زائد خود
نہاد و شعر اول اگر چہ شعر اد معنی حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بلقائے
محبوب بر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلاف آں شعر است از حصول لقائے او و اگرچہ
زمان تمتعش در از نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم کوئی جان معنی است چہ حسرت
عدم تمتع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بجز تمتع در آید و در پے تمتع بدان باشد
کہ ناگاہ اسباب تمتع کلی منقطع گردد و ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔
بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالب واقعہ محققہ تشکیل دہد لہذا ستمشیل جلوہ ہند

بختیہ کے مستعمل را از آل واقعہ صورت دعویٰ مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا
 ایں نوع اسلوب بیان اوقع فی النفس آید واحدے را مجال انکار نباشد۔
 سعدی در عدم ثبات حیات ناپائدار و مال کاراں برو جہ عبرت میگویند
 ز دم تیشہ یک ز بر تل خاک بگوش آدم نالہ دردناک
 کہ ز نہار گرمی آہستہ تر کہ چشم و بنا گوش دروے است سر
 ہمیں معنی را خیام کہ زمان او پیشتر از زمان سعدی است چنان صورت
 ۵

۵
 خلکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است زلفِ عنف و عارض جانانے است
 ہر خشت کہ بر کنگہ ایوانے است انگشت وزیرے و سلطانے است
 و حافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدوست خیریں ادا مے کند
 قدح بشرط ادب گیر زانکہ ترکیش
 ز کاسہ سر جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنی را کہ در جملہ بشرط ادب گیر و ولایت نہادہ قیام آزاد در جملہ
 بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آل را در مصرع اولین شعر
 ثانی اما نظر دقیق اقتضائے آن میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
 چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطاف را از دست ندادہ و لفظ
 ز نہار مشعل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مردی مشعر از معنی بزل مروت کہ از لوازم

سجاحت طبعیت انسانی است واقع شده اما آنچه موجب انجذاب تاثر
طبیائع و قیقرس است آن آموختن زبانی همان بنیاد خاک شدگان فریاد بگوش بوش
تیشین می سازد و این بمنزله تمام محبت است که او اگر تیشین درون بزار و فقط دروناک را در تقویت
این معنی و خط تمام است و رباعی خیام و شعر حافظ هر دو از این نکته عاری آید
و این نوع اسلوب بیان مخصوص به شیخ است واحدی را از اساتذہ متقین
و متاخرین دست نداده و پیدا است که کلمه حکمت و دانش را اگر بر طبق واقعہ
محققہ بیان کنند اقرب الی القبول می افتد زیرا که نازل بمنزله دعوی مع حجت
می باشد چنانکه در جائے دیگر می گوید

چو خلقت نیست خرج آهسته ترکن که می گویند ملاهاں سرودے
اگر باران بکوہستان بنارو بسالے دجلہ گرو خوشک سالے

اصل معنی همان است که در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزله
حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساخته که احدی را مجال انکار آن
نیست و نظر بمناسبت تمثیل که در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود به ملاهاں
از لطائف طبع صافی آن بزرگوار است چنانکه در باب قناعت می فرماید

آن شنیدستی که وقتے تاجرے در بیابانے بهیقا و از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت بُر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچه از وجوہ بلاغت مضمراست در چشم ہر کور باطن جلوہ

نہد و ہر خید فہم ایں گونہ وجوہ تعلق بہ ذوق سلیم دار و امان بندے ازینہا عوالہ
قلم مے نمایم تا پایہ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا اگر دو۔

بیخ میدانی کہ وزان الفاظ آن شنیدستی چیست؟ وزانش آن است
کہ در مواضع متعدده تمثیل بالفاظ اہل آنک وارو شدہ یعنی مبلغ کمال بلاغت
آن است کہ متکلم بلیغ چون خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد و کلام را
مصدر باستفہام نمودہ معنی مقصود را در معرض بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر
طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مراجعہ دادنی است امرے است
عظیم۔ مے باند آں الگویش ہوش استماع نمودن و بتامل زائد در آں مجتہدین
شیخ دریں قطعہ واقعہ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام
مقتضائے حال است چطابقہ نیازگاناں در حصول منافع و بہائے بضاعت
انواع مصائب سفر را تحمل باشند و بہر قدریکہ بدست آرند سیر نشوند بل در
طبع زیادت مال بودہ ہر گونہ بار مشقت را بر خود سہیل انگازند۔ تا دقطع مرط
دشوار گذار جان خود را در معرض خطر افکند و اگر قومے دیگر را موضوع لہ قرار
مے داد نظر بمناسبت مقام موزوں نے افتاد و از پشت ستور بر زمین افتادن
امرے معلوم و معمول است و ایں را جزو واقعہ گرانیدن و را داسے معنی مقصود
و خطے تمام داروچہ معنی مقصود منع از حرص و التزام قناعت است و آن را
را از زبان تاجرے کہ از ورطہ مہالک جاں سلامت برد و خود را در

محل عبرت دیگران در آورد و بسامع مستمعین انگندن چه قدر مہنی است
بر کمال بلاغت متکلم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر و مودعی بہ
اصغائے سامع برو جہ حسن قبول کہ احدے را در آن مجال سخن نے ماند۔ و
نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ در لغت چشم مضمر است برستبصر پوشیدہ نیست
چہ چشم حریص بآنکہ دائرہ و نقش خیال محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن رخسار
دنویہ سعی تمام تر نماید و بیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

۵

کاسہ چشم حریصاں پُر نشد   تا صدف قانع نشد پر دُر نشد
بودہ در صد و حل منہ ویدی می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت متسک جوید یا مرگ
ناگزیر اور ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و این صبر معنی ہر حرف ترویج
دریں دو صورت مذکورہ کوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنی
ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آورند کہ ہر چند در
فہم سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر
دُر شدن آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرہ آب پس
از روزگارے در بطین آن گوہر آبدار برے آید کوئی دعوی ایست بے برہان
و تمثیلے است از قبیل اقناعات۔ میرا صائب گوئد ۵
بداد حق قناعت کن کہ از کسیر خرسندی   بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گرد

حاصل شعر پیش ازین نیست کہ فیض قناعت مرور اجماع مستغنی مے
 سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد و ہر چند کہ این معنی حکمت
 است اما اسلوب بیاں ہچنان است کہ می بینی - و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے
 ندارد و مصرع ثانی اگرچہ میں مے گفت **ع**
 بخاک اربنگری روزے طلایے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذ شعر میرزا این شعر نظیری است **ع**
 ز سلطانی بہ کنج گلخنہ افگندہ تقدیرم
 کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد
 اما معنی این شعر از وادی دیگر است - شیخ در وصف تربیت نااہل
 مے فرماید **ع**

خرے را ایلے تعلیم میداد   بود بر صرف کردہ سعی دایم
 حکیمے گفتش اے ناواں چه کوشی   دریں سودا ترس از لوم لایم
 نیا موز و بہائم از تو گفتار   تو خاموشی بیا موز از بہائم
 دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود مے کشد تفصیلش انیکہ خصوصاً
 است لا یقتل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احدے از مبلغ الفطرتا
 کہ این نوع بدہیات را نفہد و خراب را بر آدمی زاوہ قیاس نمودہ ایتما مزیہ
 پر تعلیم و تربیت او جایز شمرد بر آئینہ البدل سرآمد ابلہان زمان خواهد بود

بنابرین مجرود استماع شعر اول حماقت این چنین معلم بر سامع منکشف می
گردد و در ایراد لفظ سعی دائم و معنی مضمر است یکے آنکه آں ابله در بلاهت
بحدی است حکام دارو که با آنکه عمری درین کار عبث بسر برد نتیجه آں همه
زحمّت سعی بر و منکشف نشد تا حاجت افتاد به یکے و اشنمندی که اورا ازین
مخت عبث باز دارد و دیگر آنکه تربیت نا اهل گاهے منج مرام نے افتد و در
اختیار لفظ حکیم اشارت است بدین معنی که حکما را لازم است که علم به حال از سعی سودا دارند
و غیر حکما را اگر چه ازین معنی گاه باشد بحکم فطرت ساقی علمه ناس لازم نیست و اگر این معنی ملحوظ
متکلم بلیغ نے بود مجال آں داشت که میگفت ع
کے گفتش کہ اے نادان چه کوشی

و هو کما تدری لایلیق بالمقتضی و اختیار حرف استفهام بر حرف نهی از
آن است کہ حرف استفهام بطریق لزوم درین مقام در قوت صیغه نهی است و
مشتمل بر معنی زجر کہ موجب تنذیم و تحیل مزبور است و در لفظ کوشی ایما است
به عدم امکان حصول مر نامکن اگر چه در حصول آں بذل سعی بلیغ نموده باشند
و اختیار لفظ سودا مشعر از معنی جنون است چه صدور این نوع حرکت مجزاد
مردم محتل الذہن و مجنوں المشاعر متصور نیست و جمله تبرس از لوم لائم دل
است بر آنکه سعی در کار عبث جز از حسرت ندامت نتیجه ندهد و چون مظنّه
آں بود کہ مخاطب ناخردمند بر خوانے کلام ماسبقی کہ متضمن معنی نهی از کار

عبث است آگاه نہ گرد و طریق تصریح آن ابرنہجہ سعی یہیودہ متنبہ ساخت و
بصراحت حرف نفی در صیغہ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است اورا
از سعی عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغہ جمع اشارت است بعد
قبول جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فیل منہی مشر است از بودن بہائم
از جنس غیر ذوی العقول۔ و عجز قطعہ مشکل است بر حکمت کہ تہلینش در اسلوب
بہتر از آن اختیار نمودن تصور نیست چہ تبعا لما سبق لہ الکلام امرے ذکر فرمود
کہ از حلال فضائل نفس انسانی است یعنی الترام صحت کہ بسیارے از اساتذہ
در مدح وے سخنہا گفته اند۔ امیر خسرو گوید ۵

پشیمان ز گفتار ویدم بے   پشیمان نہ گشت از محوشی کے
ربانی ہمہ جا بہ کلم گفتن است   دُر از رشتہ ایمین نہا حق است
حاصل ہر دو شعر بیش از مفہوم جماعہ عربیہ من صحت ہذا " نیست مصرع چہاں
مشکل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و ہمچنین دیگرے
گوید۔ ۵

یاد دارم از حدف این نکتہ سربستہ را
سینہ ہار اخاشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید ۵

بے زباں باشن نہ بینی کہ قلم   تازباں یافت سرش در خط است

لفظ سینه در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی مبینی بر مجاز است نه حقیقت
و هر دو تشبیل از قبیل حسن التعلیل است و تجوید حسن التعلیل نسبت به تجوید واقع
محققه آسان تر است چنانکه در قطعه شیخ زیر که تجوید واقع محققه را لا اله الا الله است
از وجود امور که مناسب محل افتد -

اما موازنه میان هر دو شعر چنانی است که شعر اول مبینی بر تحریف و تحریف
است و ثانی مبینی بر تحذیر و ترهیب و پیداست که تحذیر و ترهیب منع ابلغ از تحریف
است و ایراد لفظ نه مبینی در استحکام بنائش و دلیل تقویت بهم رسانیده اسخ
گوهر معنی را به رشته نظم می کشد -

ما صدف مهر خموشی ز نذر لب خویش
آب در حوصله آتش گوهر غلطان نه شود

اگر چه موضوع درین شعر همان موضوع شعر سابق است اما میان سلوب
هر دو تفاوتی است ظاهر چه در شعر سابق معنی مقصود را از زبان صدف بیان نموده
و این محض ادعاست و درین شعر متکلم زبان خود را ادعای نماید بنا برین اسلوب شعر
ثانی بلیغ تر افتاده و همچنین میر و نقی راست -

آب و هن ز فیض خموشی گهر شود
این راز سر بمهر بما از صدف رسید

اگر لفظ سر بمهر را آورد و نظر به هر دو شعر سابق بدست می آید و اثبات است

دریں باب حرفے بامعنی برزباں رانده ۛ

بہ طبع ہم پہنچ مضمون بہ زلب بستن نے آید
خوشی کسنی دارو کہ در گفتن نے آید

جملہ در گفتن نے آید نظر بہ ایہا میکہ در خود دارو کوئی جان شعراست

کمالیغنی - غنی گوید ۛ

ہر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام
بے زبانی پستہ را در خندہ مے دارو دمام

میوہ نیست کہ بکام اہل مذاق خوش نے آید - دیگرے راست ۛ

غم نہ دارو راہ در دارالامان خامشی
غنیچہ تصویر فارغ از غم پرمون است

گلے است پرمودہ یا غنیچہ است ناشگفتہ دیگرے راست ۛ

طوطی گویا ہمے باشد گرفتار قفس زاغ را اندر قفس ہرگز نہار و پہنچ کس

نغمہ نیست دلخراش بشنود اندوہ گین مباحش - مے بینی چہ طور بے محابا

الفاظ زائدہ را فراہم آورده بمقصود تسلیم خبر اس نبود کہ مے گفت ملوفہ ۛ

طوطی آمد ز عرف در قفسے زاغ را در قفس نکر دے

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہت کینت دارو و نظر در معنی

بہ کیفیت از جہت اول حکم باید تا تواند سرشتہ ایجا را از دست نہ دہد

و لفظ حشو در کلام نیارود - و هر یک را بجای خود نشاند و الا کلام را از بیه
 بلاغت فردا ننگده باشد چنانکه در شعر مذکور لفظ هم باشد و گرفتار نفس
 در مصرع ثانی و هرگز و هیچ کس جمله اینها حشو است یا اطناب بے ضرورت -
 و این معنی ناشی است از قلت تدبر در امتیاز و تعیین اسالیب مناسبه که
 مخصوص و مختار اساتذہ فنون است - و از جهت ثانی باید که مقتضای حال
 را به نظر فاعل ملاحظه نموده الفاظ مناسبه بمقام را باز آید معنی مقصود تعیین
 دهد - چه بسا باشد که معنی با هر دو لفظ مناسب و نامناسب ادا نموده گردد
 اما در ایراد لفظ مناسب حقیقت پیدا آید که کلام را از جائے بجائے می کشد -

شیخ شیراز در حکایت شاطر اصفهانی می گوید

کساں را نشد ناوک اندر حمیر که گفتند دو زند خفتاں به تیر

اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں می بود و هر آینه مقتضای حال بود

چه لفظ کساں را با معرکه کارزار آن نسبت نیست که لفظ یلاں را یعنی مقام
 مقتضی مخصوص لفظ بودیه مقتضی عموم و اغلب که مبین بر تصحیف نسخا بود
 باشد - و همچنین است این شعر خواجہ کرمانی که از مشاهیر اساتذہ ایران

است -

گر پُر از لاله سیراب بود دامن کوه

نیست آن لاله که خرمن جگر فرهاد است

لفظ سیراب و نشین معنی مدخله ندارد و الا بتکلف که ظاهراً مقصود مستحکم
 نیست و ایراد لفظ کوه با ذکر فرما و چندان مناسبت ندارد زیرا که عام است
 و هر کوه را با خون فرما و چه نعلق - بل مقام مقتضی خصوص است و لهذا اگر ذکر
 بے ستون مے کرد و نظر بمقام انسب بود و در مقام عذر از خواجایین قلم و مکتبی
 نخواهد بود که شعرا فرما در این لقب کوکین یا کروه اند چه کوکین لفظ مرکب است
 که بمنزله علم قرار یافته و از لفظ کوه مقصود اشاره با احتمال مصائب شاقه است
 در راه عشق و آل در لفظ بے ستون مقصود نیست مع ذلک ترکیب بے ستون
 کن ناموزون و طویل مے افتاد - و در مصرع ثانی نیست آل لاله منافی بکمال
 است بدو وجه - اول آنکه مقام مقتضی صیغه نمی بود و نه لفظی تا محتال لب را از
 لاله گمان برون باز و اللهم إلا أن يقال أن النفی قد تضمن النبی اما اغلب
 که از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائم خواهد بود - دوم آنکه لفظ آل حشو
 محض است بل سوم آنکه ذکر لاله درین مصرع اگر چه از قبیل وضع منظر بجای
 مضمر است اما چون متضمن نکته لطیفه نیست که شرط این چنین وضع مے باشد
 اظهارش چندان وقت ندارد معنی بیش ازین نبود اگر میگفت مولفه
 مبین امن بے ستون پر لاله که از خون فرما و دار و نشان
 مدت بست سال یا زاندا از آل برآمده باشد که غزل از فقیر
 مولف بملاحظه بعضی از معاصران سخن نهم در آمد به تحسین آل مبالغه بسیار

و داشت و هنوز شعر خواجو بمطالعہ ام نرسیده بود و این شعر از آل غزل
است۔

۵

در گوشش من زلاله رنگین بجز غورو

سر جوشش موج خون شهیدم برونگار

اشارہ بقیس عامری است اما انصاف در دست تست آیامے

بینی کہ لفظ نشود در شعر راہ یافتہ یا در متانت مانعہ تقصیرے رودادہ و ذکر

لفظ بجز بجائے قیس کہ شعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلہ تصریح

باسم فرماؤ در شعر خواجو کہ لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظهار و تصریح آن وقت

نیست کہ در اضمحار و کثابت۔ و همچنین لفظ سیراب در شعر خواجو نظر بہ

لالہ و غلن بالفظ رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدہ اعتبار بہین کہ

چہ طور معنی مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ نمودی است بہ انجذاب

نفس سامع چنانکہ پیشتر ازین شرح دادہ آمد۔ بے خواجو از گلزمین ایران

سر زودہ و روحی کج مج زبان از تیرہ خاک ہندا ما نتوان گفتن کہ پایہ استائی

خواجو محدود بہ ہمین یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شان

بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باں ملاحظہ کلام کہ داشت خور از

جملہ معتقدان اوے شمار و چنانکہ مے گوید

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما

دارد سخن حافظ طرز سخن خواجو

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ بر عایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بجلی از
 معائب خالی نہ تواند بود۔ و کلام اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ
 اما چوں کہ رسوا دواں مے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایہ
 استادیش مسلم است متعرض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراضِ غرضی کردہ باشند
 بہ انواعِ طعن و تشنیعِ زباں مے کشانید و با اواز و درِ منا زعت و در مے
 آیند و نمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصہ کلام ربانی است کلام انسانی
 و این نیست مگر از کوتاہ نظری و قد امت پرستی ایں کاسہ لیسانِ کونِ فطرت
 کہ در قوانینِ نحو و معانی و فہم رموزِ سخن دانی قد مے راسخ ندارند۔ و خود را
 بہ تقلیدِ کورانہ از جملہ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصہ در زمانِ ما کہ مزاولتِ
 کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقا است و ابنائے روزگار از غایتِ بیگانگی
 طبع با قفل و سواستی معنی شناسی نا آشنا۔ زنہار کہ از وق کہ رفتن بر احدے
 کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تخاصا کنی کہ ایں ہم از قبیلِ راہِ غلط
 رفتن است جہاں آں را بر کبر و عجب حمل کنند۔ نفوذ ہاں دمن و ملک۔
 میر غلام علی آزاد بلگرامی در خزانہ عامرہ اشعارِ سلمان ساوجی انتخاب
 زودہ و ایں شعر اورا نقل نمودہ

چہ طیبی اے دل افتادہ چو ماہی بر خشک
 جاں پیرور کہ بہ جوے آبِ رواں بار آمد

وے گوید کہ مصرع اول اگر چیں باشد لطف دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دل و اماندہ چوماہی در بر

فقیر مولف گوید کہ اصلاح لفظ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس

است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمین خشک کہ مقابل بحر است

بروجا ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنی اول تعلق بدل دارد و بمعنی

ثانی بیاہی۔ اما وقت نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظ و اماندہ مسلم نے دارد

چہ پہچانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چیں لفظ و اماندہ نظر

بہ تعلق دل و ماہی و اماندہ است۔ اصلاحش چیں مے باید ع

چہ طپی اے دل بتیاب چوماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظ بے تاب نظر بہ مناسبت دل و ماہی کہ چہ تدر

مناسب افتادہ۔

مخفی نہ ماند کہ اور اک ایں گوئے مناسب الفاظ کہ مطابق مقتضای حال

باشد موقوف بر ذوق سلیم و طبع مستقیم است چنانکہ مرہ بعد آخری شرح و ادویم

و شیخ عبدالقاہر کہ از اجلہ آئمہ بلاغت است بارہا در کتاب لائل العجاز

تصریح بدان نموده۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التي تحتاج ان تعلمهم مکاتبا و تصور لهم شائفا

له ضمیر مخرب ابع است بہ کسیکہ نظر شان محدود است بر ظاہر الفاظ از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲

امور خفیة و معان روحانیة انت لا تستطيع ان تنبئه
 السامع لها و تحدث له علماتها حتى يكون مهياً لا دراکها
 و تكون فيه طبعیة قابله لها و يكون له ذوق و قریحة یجد
 لها فی نفسه احساساً بان من شأن هذه الوجوده و الفروق
 ان تعرض فیها المزیة علی الجملة

و اگر ذوق سلیم و طبع مستقیم حاکم بر مزیت کلام بر کلام دیگر نمی بود -
 امتیازے میان جید و رومی و تفاوتے میان قبیح و قبح و حسن و اُحسن باوید
 نیامدے -

و از قبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی

بے ہمتی نگہ کہ بایں رُتبہ آفتاب

نما شد بلند و پئے تاراج مشبم است

معنی شعر خیل بلند است و ربطے نفیس میان مثل و مثل لہ اگر چه تخیل

مخلص است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است اگر

بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دوں بے ہمتی میگفت نظر بہ الفاظ رتبہ و آفتاب و بلند چه قدر موزون

مے افتاد کما لا یخفی - میر محمد افضل ثابت شعرے دارد

غواب ویدیم کہ آئینہ معارض تبوشد میکند صورت این واقعہ حیران مارا

ہر خید این گو نہ ممانی کہ مہنی بر اصلے از حکمت و دانش نباسد و بیش از

تخیل شعری چیزے باخود ندارد و بر معیار مذاق صحیح بچیزے نہ سجد اما نظر و اعتبار
ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ ترہات - وہ ہمیں جہت در معرض
تہقید آمدہ - ترکیب معارض بتوشد - دریں شعر بر طبع لطیف خیلے گراں مے
افتد و ہمیں معنی را انواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ
محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ے

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دل آئینہ را نا ز م کہ بر روئے تو مے آید
ترکیب معارض بتوشد با ترکیب بر روئے تو مے آید معارض افتادہ و
لاکن این ہذا من ذاک لہ لفظ باشد کہ شعر از پایہ بلاغت بیگند و لفظ باشد
کہ آن را از حنیض ترے براوج شریا کشد - فغانی مطلع داد ے
بیویت محمد نالاں بہ گلکشت چمن رقم
نہا دم روئے بر روئے داز خوشیت رقم
میرزا صائب این مطلع را بحسن مطلع مے آورد ے
بیویت محمد گریاں چو شبنم در چمن رقم
نہا دم روئے بر روئے گل از خوشیت رقم
والحق کہ اصلاح خوبے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در پایان تذکرہ
انتخاب مثنوی یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سبک نظم در آوردہ ضمیر تذکرہ

ساخته و در بیارے از مقامات آن ترکیب و اہمیہ را بہ استعمال

آورده و در جائے مے گوید ۵

بہ مرگاں لولائے سیاب گوں سفت بیار خود زبے آرا می این گفت

ترکیب مصرع ثنائی بغایت مستکہ افتادہ لفظ این آنے نادر و کاش

ع

میگفت -

ز بیتابی بہ یار خویش می گفت

و در جائے دیگر مے گوید ۵

کہ اے تائبندہ ہر برج شاہی درونت بہتر از نور الہی

لفظ بہتر بہتر نیست - اگر نظر بہ مناسبت لفظ نور بجائیش لفظ روشن

مے گفت روشن تر مے بود و در جائے دیگر گفتہ ۵

چو بند جوئے ار آہوروانہ برو آہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے جوئے ار آہو گلہ آہوئی گفت البتہ بد نے بود و لفظ روانہ ہرگز

روانہ بل بغایت نابکار است و گوش از استماع آن نیز از وہم مے گوید

۵ ز صیادے مرادر پاکندے است

کہ صید اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظ بند و زنجیر یا پاشہرت دارد و مناسبت کند یا پادور

کلام اساتذہ یافتہ نشدہ و آنچہ معلوم این فقیر است اغلب کہ ذکرش بالفظ

گردن و بام و کاخ می آید چنانکه برواقف کلام اساتذہ پوشیده نیست و
ازین نوع در مشنویتش بسیار است -
طالب جاجرنی گفته است ۵

اے نسیم صبح گاہی بامین بیدل بگو
کایں زماں آرام جانم در کد این منزل است
اگر در مصرع ثانی چنین میگفت بهتر می بود ۵

کاں مہر خگا ہی من کد این منزل است
ترکیب ماہ خگا ہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لا یخفی نعمت خاں عالی گوید ۵

نیار و کاسہ در یوزہ رامہ جز بہ پیش نہر
علو بہمتی لازم بود در طبع سائل ہم
اگر بجائے لفظ مہر لفظ غرنی آورد مناسب بل انب می افتاد بدو وجه
اول نظر بہ ترکیب کاسہ در یوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن
عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلان نے افتاد بل رکن سالم مفاعیلان در
نی نشست و در مصرع ثانی صلہ لفظ لازم در پارسی با حرف در ویدہ نشدہ بحر
باستعمل است -

سیح کاشی راست ۵

در بزم عاشقاں چو بر آرم ز سینه آه
چوں همیز می که دو دکنند دو رم افگند
جمله ترکیب بر آرم ز سینه آه بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و قلیل است اگر
چنین می گفت ۵

در بزم عاشقاں چو کشم آه از جگر
همانا جائے داشت - نوعی جو شانی دیوانے مختصر دارد قصیده در آن
یافته شده و این سه شعر از آن است ۵

شبه که خطبه نام نجسته فرجاش زبان تیغ و لب زخم میکند تکرار
مقتضای مقام و مصرع اول آن بود که ذکر جلالت میکرد و ناقص تناسب
الفاظ درست نشیند کی نجسته فرجام را با تکرار نام چه مناسبت بانست که
چنین می گفت ۵

شبه که خطبه نام جلالت افراش زبان تیغ و لب زخم می کند تکرار
باز می گوید ۵

نسیم لطف تو گر برگ گل بچنانند گلابخانه شبنم شود و ماغ شرار
ترکیب برگ گل بچناند خیلے ریک است و از مذاق سخن شناسان
صحیح فکر دور و اگر می گفت ۵

نسیم لطف تو گرد رحمن بغنچه دزد
گلابخانه شبنم شود دماغ نثرار

ه

باز می گوید

مهابت تو با شرار گر کند تاثیر
در الفاظ مصرع اول و ترکیب آل مساحت و زریده و اگر میگفت
ز بسکه هیدیت تو رفته در نهاد شریر

ه

سنو که زهر حلقه چو عرق ز پیکر مار

ه

سعدی گوید

چگونه شکر این نعمت گذارم که زور مردم آزاری ندارم

ه

حافظ گوید -

من از بازوئے خود دارم بے شکر که زور مردم آزاری ندارم

غالب که حافظ مصرع سعدی را تضمین کرده اما موازنه در مصرع

اولین هر دو شعر است و جوهر بلاغت در شعر سعدی بر اهل بصیرت مخفی نیست

اول آنکه مفهوم استفهام مشتمل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و این سبک

متضمن است مرافاده تعظیم نعمت منعم را و منعم این گونه نعمت جوهر حق سبحانه و

تعالی دیگر نمیتواند بودن گوئی مصرع سعدی مساوق آن است که شکر این

نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ از این مفهوم عاری است زیرا

که مفهوم مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمت ذات
 او سبحانه و تعالی را قرار داده و حافظ بازوئے خود را دوم آنکه سعدی عدم قدرت
 مروج آزاری را نعمت قرار داده و این معنی بنایت بلیغ است و بر کمال
 معرفت قائل و ال است زیرا که عدم استطاعت گناه را نعمت قرار دادن
 شیوة اهل عرفان است اگر چه قرینة لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادۀ وجود
 نعمت است اما سعدی بتوضیح مذکور آن پرداخته و لفظ شکر را باوئے ربط
 داده. سوم امری که بنیاد از آن غافل باشیم آن است که کاف سر مصرع دوم
 و هر دو شعر بر یک معنی نیامده زیرا که کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشاره
 است و در مصرع حافظ افادۀ معنی علت می کند کما لا یخفی و ظاهر است که بیان
 علت شکر درین مقام نسبت به بیان نعمت چندان ضرورت ندارد و چهل
 مقتضی آن است که در تقویت تعظیم نعمت توجه زیادے مبذول داشته آید تا
 باعث بر اهمیت شکر افتد نه بیان علت شکر که آن خود حاصل است -

امیر خسرو به تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینه سکندری آغاز به حمد باری

ع

می کند -

جہاں پادشاہ خدائی تراست ازل تا ابد بادشاہی تراست
 کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ -
 نظامی گوید -

ع

خدا یا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں پادشاہ را منادی قرار دادہ و این اسمے است کہ مخصوص
بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آورده زیرا کہ
اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جایز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم
ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نموده و در شعر
خسرو نامقصود خدا (خدائی تراست) سامع را بگوش نفیہ تخصیص و تبیین منادی
نتواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازین چیزے نیست کہ دوام ملک اسم
است و دیگرے در آن انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابله عبودیت
بالوہیت نموده و گفتہ کہ شان ماعبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر
طریق دقیق علت دوام پادشاہی را بیان نموده و ہمیں معنی بلاغت است و بن
اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آورده

سرانے است گیتی کشادہ و دور یکے آمدن راشدن را در

امیر خسرو گوید

دو در دار و این تگنائے نراز کہ در رفتن آمدن ہر دو باز
اسدی عالم کون و فساد را برائے تشبیہ کردہ و خسرو آل را بہ تگنائے
دراز تعبیر نموده تگنائے نراز از بہت عدم قیاسے دوام موجود است و

دراز بودن آن از جهت مجهول بودن مبداء و معاد است و این امر در شعر
خسر و مزیت پیدا کرده -

قافی که در متاخرین خود را محلی رسوم متقدمین گمان می برد - در شمع مدوح

ه

گوید -

بکین خصم تو در کان آهن و فولاد
سزو که ساخته بنید تیغ و تیر و تبر

از آهن و فولاد یکے خشو است اگر چه این نوع عطف غلط نیست ایامانی
بلاغت است - و اگر در مصرع ثانی بجائے بنید لفظ حیز ندی نشانده موزون تر
مے افتاد و در همین قصیده گوید ه

شفا ز مهر تو خیزد چو شادی از باد
بلا ز قهر تو زانکه چو شعله از احسک

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزون تر می بود زیرا که شادی
مخصوص بیاده نیست - بر عکس مستی که مخصوص است بیاده و در مصرع ثانی اگر
بجائے اخگر لفظ آذنی آورد واضح تر می بود زیرا که شعله از اخگر معهود نیست -
اگر چه به مختلف تاویل آن می توان کردن - باز می گوید ه

اگر جلال تو در نه سپهر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظنی اگرچہ غلط نیست اما چون تنگ ظنی بطریق کنایہ
معنی دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آن تنگانی میگفت
اصح می بود و در قصیده دیگر گوید ۵

تسخیر جہاں را کر مش بہر سلیمان
یا جوج زماں را سخطش سد مسکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ غفیریت می آورد و نظریہ تقابل یا جوج کہ از اعیان
است و باہر سلیمان نسبت دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر راز
معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپ مدوح می گوید ۵

تو آں باد سیری کہ ہنگام جولان بود در کف باد صصر زمامت
در مصرع اول اسپ را باد سیر گفتہ و در مصرع ثانی زمامش را در کف
باد صصر نہادہ گوئی را کب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خلیہ زشت می
نماید اگر در مصرع اول بجائے باد سیر بقی سیر می گفت خوبی دیگر در شعروے
می نمود و مع ذلک استعمال لفظ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظ
عنان غلط فاحش است در کلام اساتذہ دید شدہ و نہ کتب لغت مؤید آن
است جائے دیگر می گوید ۵

ملکہ بہت در لباس بشر کایں خلایق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ می آورد
جائے داشت و قصیدہ دیگر می گوید ے

روز را راسے تو در عرصہ اظہار آورد

شام را قہر تو در پرده ظلام گرفت

مقابلہ راسے با قہر درست نیست اگر تعابین لفظ قہر آورد درست می افتاد

و بالفظ روز بطریق ایہام مناسب تر می بود و همچنین مقابلہ اظہار با ظلام

درست نیست چه اظہار عام است و مقابلہ آن با قہر درست می آید بنا بریں

بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر می گفت نظر بہ مناسبت روز و نہر موزوں

تر می بود و ہمدریں قصیدہ می گوید ے

قدر بازار صدف از گہر نطق مشکست

رونی ابر کرم از کف اکرام گرفت

لفظ قدر بازار مناسبتر ندارد و محل تامل است و اگر میگفت ے

قیمت در عدن از گہر نطق مشکست

و لفظ رونق رونقے ندارد و اگر بجائش لفظ مایہ می آورد -

جائے داشت باز و قصیدہ دیگر می گوید ے

شمع روشن بہ شب تیرہ تو کوئی بہ مثل

پر تو مہر محمد بہ دل بولسب است

لفظ ہر دس مقام پر تو نے نادر و اگر بجائش لفظ نورے آورد
موزوں ترے افتاد۔ در قصیدہ دیگرے آورد ۵

نقوش نامہ آن زیب پیکر طاووس

صریر خامہ آن چیت شہر عفتا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف

استفہام و معرض سوال و جواب و المودہ اگر دو مصرع اول ہم ایں اسلوب

را نگاہ می داشت شعر خیلے بلندے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہر

عفتا گفتن وجہ نادر و مماثلتے میان ہر دو پیدا نیست و اگر چنینے گفت

صریر خامہ آن فر شہر عفتا است

جائے داشت و یا دو مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چیتے

آورد تا وزن ہر دو مصرع بر یک نہجے بود و جائے دیگرے گوید ۵

شغال از قبولت بہر ماس چہرہ

حام از خطابت بسمیرغ غالب

گلے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب تعابل نہادہ اند۔ بل

مقابلہ قبول بہ روئے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف

بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب نے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلہ

لطف با قہرے کرد و شعر از خلل و زلل پاک مے آمد بازے گوید ۵

بتوجہ رود ہر کہ چوں خط ترسا بسوز آفتابش چو قندیل اہب
 محل دعا آخر قصیدہ مے باشندہ وسط آن وہم مے گوید ۵
 دو چشمش تعالیٰ دو جادوئے لایہی
 دوز لفظش تبارک دہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالیٰ اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر
 صیغہ فعل تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سند
 خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما این سلم را
 نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ عزیت است
 اگر ہندی این نوع تصرف ابحار بر دھیرانا جایز دانند و اگر ایرانی جایز
 و باز مے گوید۔ ۵

بخون تن من خضیش انامل زود و دل من و شمش حواجب
 اگر بخون دل من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخون تن من کیب
 سبج اور مرغ ثانی بجائے دل من من صحیح مے بود و سیم یعنی زیبا و خوب صورت آمدہ نہ بمعنی سوم
 کردہ سند باید وجائے دیگر مگوید ۵

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب من بیدار چشم دوختہ در چشم اختر
 ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا
 کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیان

خود بخواب بود پس لفظ هوا چه معنی دارد و خاقانی مرغ و ماهی را نظر باقتضا
حال بے اضافت آورده

مرغان و ماهی در وطن آسوده اند الا که من
بر من چلنے مردوزن بخشوده اند الا که تو
و اگر کس گوید که سجابی استر آبادی ترکیب مرغ و ماهی استعمال کرده
چنانکه می گوید

با مرغ و ماهی سر اگر بپرد پیش از سر دیوار نخواهد بودن
گوئیم مانگفته ایم که ترکیب مرغ و ماهی غلط است بل غرض آن است که مقتضای
محل نیست و بین در شعر سجابی بر محل افتاده همچنین ماهی چیز در ریاضی
باشد اضافت حشو است - و مطلع قصیده دارد

بگردول تیره ابر بامدادان بر شد از دیا

جواهر خیزد گوهر ریزد گوهر پیزد گوهر زرا

مصرع ثنائی مشتمل بر تکرار بے معنی است -

خاقانی در جواب گلستان سعدی کتاب تالیف نموده که به گلستان خاقانی

شهرت دارد - اما چنانکه دانی

هر هوسنا که چه داند جام و سندا با ختن

در آن کتاب در زشتی ظلم میگوید - قطعه

ظالم ازین ظلم کردن شرم دار   پیش از آن کت مرگ بر بند نفس
 گرستم بر خوشین داری روا   هم روا باشدستم کردن کین
 ظلم چندان کن که روزی ادخواه   از تو در سلطان گریز و یا عس
 ظلم بر مظلوم پسند آن قدر   کش نباشد جز خدا فریاد رس
 قطعه ایست که می توان گفتن هیچ از بلاغت با خود ندارد و گوئی طعنه
 است بے نمک و باده ایست بے گزک - ندانے ظالم در شعرا و اول چه قدر گوار
 است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانے که در زمان انحطاط ایرانیاں
 حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و همچنین ترکیب شرم دار منافی بلاغت
 است چه مقام آن است که ظالم را تهدید نماید و در ترکیب مذکور هیچ تهدید
 نیست و حاصل مصرع ثانی آنست که پیش از مرگ از ظلم دست بردار و
 میبانی که این معنی هیچ از اشاره بوعید ظالم با خود ندارد و شعر ثانی بیش از مفهوم
 جمله مشهوره "آن چه بر خود نپسندی برویگیاں پسند" مفهوم ندارد و چنانکه
 می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نه - و شعر ثالث و
 رابع را حاصل آن است که چندان ظلم کین که دادخواه داری پیش حکومت
 بردن تواند نه چندانکه جز احکام الحاکمین و دیگر فریاد رس او نبود - پیدا است
 که این معنی ظالم را از ظلم باز نماند و او بل ظالم را به نوعی از جور از ظلم فتوی
 و بهم درین معنی جائے دیگر می گوید قطعه

اے سنگرستم مکن چنیداں کہ پر مظلوم کار گر و دستنگ
زاں عذر کن کہ آور و رفتی دامن عدل کردگار بچنگ
قطعه ایست تن بے جان و شاہد بے آن -

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خوش گل معنی می شکفاند -
نمکد جو ریشہ سلطانی کہ نیاید ز گرگ چوپانی
مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است
بر تشبیه تمثیل بر طریقی ارسال امثل - کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر
است در جائے دیگر می فرماید -

نماندستم گار بد روزگار بماند برو لعنت پاندار
تہدید ظالم و وعید آن در الفاظ دیگر بہ ازین تصور نیست و باز در
جائے دیگر ارشاد نموده -

پنداشت سنگر کہستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت
بلاغت این کلام معجز نظام راجع بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در
مواذیہ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن - مصدر پنداشت
موضوع است برائے علم مظنون - گرتی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان و
سنگر کہ برو گیراں ظلم جائز داشته بر غلط است - بل آنستم بر نفس خود کردہ
چہ از قبائح عواقب آن امین نتواند بودن و مفہوم جملہ "برگردن او بماند"

چہ قدر مشکل بر معنی مصیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و جملہ "بر مانگد شست"
 شعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بر نحوے کہ میج از ادیت ظلم باوے
 باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواهد
 ماند۔ مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید

لب خشک مظلوم را گویند کہ دندان ظالم بخوابند کند
 و در بعض نسخ مخطد بصیغہ نہی دیدہ شد و توجیہ شعور و خصوصاً امکان دارد
 اما بلا غنت شعر تا بحمدے است کہ زیادت بر اں متصور نیست۔
 قافا آنی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند

بداند ہر کہ کند از دوستان دل
 کہ دل کندن نہ جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید

نیاید بستن اندر چیز و کس دل کہ دل برداشتن کارے است مشکل
 بر تبصرہ معنی شناس خود ہوید است کہ شعر شیخ را چہ پایہ غزلیت بر
 شعر قافا آنی حاصل است شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند۔ تا در
 پایان مجبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منش از دل بستن نہیں
 محدود بہ ذوی القتل است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا و گرد آورون و نگاہداشتن آن ضائع گردد. و مصرع ثانی علت فعل
مستفی است. و لفظ کندن در شعر قافی از در و جان کندن کم ناگوار نیست.
سعدی در آغاز کتاب بجد ذات خداوندی رطب اللسان است
”هر نفسی که فرو می رود. مجذبات است و چون بر می آید مفرح ذات
پس در هر نفس دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکر واجب“ قافی
متبع شیخ می نماید ”هر نفس را شکر و در غرض است و باز هر شکرش نعمتی دیگر
پس شکر بر نعمت نعمتی دیگر در پی دارد. تا بحدی که در شکر هر نعمتی بر نعمت
شکر نهفته آید و هنوز شکر نعمت نخستین ناگفته و چون بخیم نامل در نگرانی هر شکر
کفران است و در هر کفران غفران“ هر چند معنی این کلام درست افتاده
اما با همه اطناب خالی از خسوف و اندن. کما لایحی.

هم در وصف قحط گوید

معاذ اللہ چنان قحطی که کس را اگر بلب حدیث نال گذشته
ز شوق نام نان تا روز محشر دما دم در دمانش آب گشته

شیخ بهدین معنی می فرماید

چنان قحط سال شد اندر دشت

که یار را فراموش کردند عشق

کیجا در کلام شیخ و اطناب بضرورت در کلام قافی خود آشکار است

زیر کہ لفظ چناں و از شوق و تار و ز محشر و دمام و نفس معنی و غلے ندارد
 و مع ذلک بلاغتے کہ در کلام سعدی است مے بینی قآنی براں دست نیافتہ
 چہ معهود است کہ در شدت قحط رابطہ موت میان دوستان منقطع میگردد
 و از شنیدن لفظ نمان آب در دمان گردیدن اغلب کہ ادعائے محض است
 بالجملة قآنی بجا اب سعدی خود را اصمخو کہ ارباب معنی ساخته و بجز آنکہ
 در گرد آور دن مزخرفات بے معنی و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر آتش
 سوتیاں و منکرات لوطیان است و از وعید مایلفظ من قتل لا لادیہ
 رقیب عتید فافل و از تهدید سنکتب ما قدموا و اتاہم بے خبر بودہ سات
 عمر عزیز را رایگان دادہ و کارے از پیش نبودہ است و از پس جاست کہ
 از پیرایہ قبول عام محروم ماندہ و دست روزگار بروے گرد بے رواجی
 افشاندہ -

صاحب شعر العجم قآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آورده محل تعجب است
 عامیاں را کہ از کلام اسامندہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قآنی کیست
 از من بشنواہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گا ہ زہر گاہ
 تریاک و وقتے زیر سمکے و وقتے بالائے سماک سوم پاستانیاں را طرح افگن است
 و بر آئنا رشاں گام زن اما از پس دواں نہ با ایشاں ہمعناں -

ع

نظیری گوید

چونام توبه گرفتیم قدح بیاور آمد بنوش باده نظیری کی فال میبوست
حافظ گوید

بعزم توبه سحر گفتم استخاره کنم بهار توبه بشکن میرسد چه چاره کنم
فرق میان هر دو شعر بر نقادان معانی از آن روشن تر است که حاجت
به بیان افتد ترکیب چونام توبه گرفتیم چه قدر متبذل است و در مصرع ثانی
بصراحت تمام امر بنوشیدن باده شعر را از محل بلاغت فرود آورده و در
شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخاره گویی جان در تن معنی دمیده اند و اسلوبی
که در عذر عدم توبه و مصرع ثانی اختیار نموده بهتر از آن متصور نیست -
نظیری گوید -

سیب ذقن یازش از کف نمیدهم
تا دست کو تهم نشود طوق گردنش

حافظ گوید -

زمین و آسمان بهشتی چه ذوق در یابد کسیکه سیب زرخندان شاهدی نگذرد
قدر و قیمت سیب زرخندان را به از این اندازه نتوان کرد و نظیری
بیش از این نکته که من سیب ذقن نازنین را از دست ندادم تا دست من
طوق گردنش نشود و این معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ با او از بلند ندا
میکند که ذوق که جنت در برابر سیب زرخندان و لبر ذوقی ندارد -

نظیری گوید -

۵

بگل پیر اپنے امیدوارم کہ خوشبو ساز و آغوش و کنارم
یکے از آغوش و کنار شواست در منی زیاد تے پیدا نکرده ہر خدایں
نوع عطف غلط نیست - اما مافی بلاغت است مہما اکمن تکلم بلوغ را از ازل
اجتناب واجب است -

رافعی گفتہ -

۵

معطی نشود مردم ممسک بتعالی
اور نشود دیدہ از رق بہ میکمل

ہمانا پنداشتہ کہ تعالی (تفاعل) بہ معنی اعطا است یعنی مردم بہ تکلف
بخشدہ نشود - و تعالی در لغت جرأت کردن و غرض کردن و بہ ناحق گرفتن
چیزے و نبرد کردن آمدہ و بچینے مے گوید ۵

اے اختر سخا کہ ز سیر نوال خویش

ہر روز در سپہر تفاغر کنی تیراں

اگر بانجم تفاغر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کو کب جز با کب

نے باشد و بے تعیین مقارنہ قرآن نباشد -

۵
و ادیب صابر کہ اکابر در حق دے مدح لب کشودہ اند - مے گوید

بیار آں شرابے بیاکی و صافی چو خسار مشوق و چوں چشم عاشق

صافی صیغہ اسم فاعل است و تقریبہ لفظ پاک کہ معطوف علیہ است معلوم
 است کہ ادیب باللفظ صاف یا بی مضد ری لاحق ساخته آن را بمعنی مصدری
 معتبر داشت و این غلط است -

و بالجمله این نوع ہفوات در کلام بعضی از اساتذہ یافتہ می شود - و
 از ذوق گرفتن غرض مولف تنقیص شان ایشان نیست -

ظہیر فاریابی گوید

گفتار تلخ ز اں لب شیریں نہ درخور است
 خوش کن عبارتت کہ خطت ہر چہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ لکو گفتی
 جواب تلخ می زید لب لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفته و حافظ جواب تلخ و پیدا است کہ در گفتار تلخ یا مسج
 اشارتے نیست کہ مستکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ
 کہ منظوم است بریں معنی کہ مستکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ اواز آل
 بغضب در آمدہ مستکلم را سقط گفت - گوئی مستکلم عذر سقط گفتن از جانب نازنین
 خود تقدیم میدہد و دریں عذر لطافتی است کہ فہم آن تعلق بذوق سلیم دارد و زیرا
 کہ سقط گفتن نازنین را بر محل نیک حل کردن مشعر از استعطاف نازنین است -

و شعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیر می گویند در خور است و حافظ می گوید
 می زبید - و فرقی که میان ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن در شت
 نازنین امر غوب خاطر و نمودن آن را موجب ہر دو و شادمانی قرار دادن بیشتر
 از آن است کہ آن را بہ نکو ہش یا دکنند و ترکیب خوش کن عبارتست از شعر
 ظہیر کہ مشتمل است بر معنی محکم و استعلا نظر بہ منصب عاشق چندان موزوں
 نیست و در شعر حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گشتی مشتمل است بر معنی استیانت
 نازنین و این مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنی بلاغت ہیں
 است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ خوش طبع است منظوم بر اشارۃ لطیفہ بختابے
 کہ شایان شان محکم و مخاطب است و وزانش ہماں و زان کلام صداقت الہیہ
 ضرب رب العزت است - حیث قال عفا اللہ عنک لہما ذنت لہم -
 گوئی شعر حافظ متضمن مراعات جمیع لوازم مقتضائے حال است مما پیشتر شرح
 داده ایم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتی نباشد اما اگر اسلوب بیان را از
 قالب بے قالب و یکرشد ہماں معنی بہ ادائے فوشترو دلکش جلوہ گر آید بجا بی
 استر آبادی رانیمہ رباعی است

کس نیست کہ از توجان تواند برون

ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالب سوال و جواب بہ نظم آورده
 گفتش قل من خستہ جان اہی کرد گفت ملک بہ ملک بہ تغافل گاہ

تغییر اسلوب و شعر ثنائی پند می پیدا کرده همچنین شاعرے در ندرت
وجود انسان مہذب گفتہ است ۵

با صد ہزار دیدہ بگردیہاں سپہر
جویائے آدمی است و لے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ۵

آنچہ چرب تیم و ویدم کم کہ بسیار است نیست
نیت جز انساں وریں عالم کہ بسیار است نیست

ہر دورا معنی یکے است - اما در شعر ثنائی آن را در صورت آقہ بہ نظم
آوردہ و بظاہر مہمنی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوعی از تعجب
پیدا کردہ اما حرف کاف در مصرع اول محل تامل است زلالی گوید ۵
عطایت دوست از دشمن نداند یکایک را بکام دل رساند
ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وہ نظم آوردہ - ۵

دوستان اکجاکنی محروم تو کہ بادشمنان نظرداری
بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ
قد معنی را متین و مدلل ساختہ تو جیہ استدلال بریں منوال است کہ کریے
کہ جو خود را از اعدائے خویش باز نہ داشته است در حق دوستان چہ
عطا است کہ از زانی نخواہد داشت سامع مجر و استماع آن را تسلیم نماید

وزلالی بیش ازین نگفته که دوست و دشمن در جو تو مساوی هستند فایده
 همدل من خاک

سلطان حسین میرزا در وصف قیامت گفته است ۵

در چین یار چو با آن قد و قامت برخاست

سروشست ز دعوی و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از هر دو خوش

است اما چوں هر دورا بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشتی نمی

نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل شست و برخاست خوبی دیگر نیست

میر تقی راست ۵

ز قامت تو بعالم قیامتے برخاست قیامت قدت گر بود قیامت ۵

همه خوبی شعر و لفظ را است مضمون است و بس - متاخر این ایہام را

خیلے دوست دارند با آنکہ در معنی زیاد تے پیدا نے کند - چنانکہ دیگرے

گفته است - ۵

ز قد و قامت آن غارت پوش

مؤذن کرد قد و قامت فراہوش

ظاہرش دلرباست و باطنش جاگذا - لفظا پرستان اجام صبور

است و معنی طلباں را سومان روح - همچنین دیگرے راست ۵

سروچون دید آن سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ
از شعر بالا امتیازے تمام دارد باسلامت الفاظ خوبی معنی را
فراہم آورده۔

وگا ہے باشد کہ مستحکم برائے یک مسبب سببے پیدا نماید دیگرے آن را
با سببے دیگر تعلق دهد و مزیت آن را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف
تر دارد۔ منوچہری در وصف سبب گوید۔

یک نیمہ رخ زرد و دیگر نیمہ رخ سرخ
ایں اینچنان دم و آل را خفتان است
سعدی گوید۔

سبب گوئی و دارع یاراں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ و زان روئے زرد

منوچہری سبب سرخی نیمہ سبب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ ہیجان
خون و خفتان قرار داده و اگر بجائے خفتان یرقان گفتے بر استی نزدیک
تر بودے چہ خفتان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفتان
را صفت وجہ ضروری نباشد بخلاف یرقان کہ مستلزم صفت است کہا
ہو معلوم عند الاطباء اما کلام در آن است کہ اسباب تان ہیجان
خون در یک وقت بہم مے آندیانہ؟

ہر چند منوچہری از اساتذہ قدیم است اما شعر سعدی را مزینتر است
 کہ محتاج مزید تامل نیست زیرا کہ قائلے را میرسد کہ صغرت وجه از خوف
 فراق مسلم است اما سرخی چہرہ را سبب چیست؟ جوابش آنکہ بہنگام
 وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیت سرور و نشاط
 کلام و لاویز نازنین کہ از وعدہ وصال خبر میدہد و کیفیت خوف فراق کہ
 در حال در پیش است اول موجب سرخی چہرہ و ثانی موجب زردی آن
 است۔ و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال و وداع نازنین بغایت
 لطیف است و مے تواند کہ سرخی چہرہ عاشق را خجلت نازانی بہانہ نثاری
 کہ مقتضائے وفاداری است بے بودہ باشد۔

و شاعرے گفتہ است ۵

آہو ز من آموختہ بہنگام رمیدن

رم کردن استادان و گشتن دودین

و گیرے راست ۵

بسل ز من آموختہ بہنگام طپیدن

تپ کردن غلطیدن حسرت زوہ دیدن

یقین است کہ یکے بروگیرے یورش آوردہ متاع اور بغارت بردو

میان برو و فرتے بسیار نیست جز اینکہ آں یکے در مصرع ثانی چہار چیز

جمع ساخته و دیگر بے چیز کتفا نموده اما چهار را سه شمار باید کرد زیرا که هنگام
رمیدن کم کردن معنی اردو الّا تاویل بل تحصیل حاصل است - همچنین در تعریف ناف
طاقتی گوید

چمے گوئم کہ ناف آن پری چہر
بود گرداب اندر چشمہ مہر

مسح گوید

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر نشان مانده برو انگشت تدبیر
لطافت تشبیه در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز
گیرانی حاصل - اما در شعر اول وجہ شبہ استارت و تابانی است و در شعر
ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عتم و بہرہیں قدر ثانی بر اول مزیت
دارد - حکیم سنائی گفتہ -

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار
وحشی یزدی گوید -

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد
فضیحی گوید

۱۵ مانده بمعنی گذشتہ - وقاعدہ زنان است کہ چوں آورد آخر خمیر کند نشانے از انگشت مبارک

از سوز محبت چه خبر ابل ہوس را
 این آتش عشق است نسوزد ہم کس را

۵

حافظ گوید۔

جو ہر جام جم از طینت کان و گراست
 تو توقع ز گل کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباس جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعر سنائی اوقع
 فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز و تشبیل متضمن معنی الیت کہ غرض تشبیل
 از آں بروجہ احسن و زودہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موش
 مردہ کہ خیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجہ غایت حقیر و ذلیل
 قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سراصطیاء
 آن ندارود و در شعرو حشی بیش ازین نیست کہ ضعیف شائستہ آن نبود کہ قوی بود
 غلبہ جوید و شرفی فصاحتے ندارود و شعرا فطرتاً ہیکنانہ با خود دارو و بے اسلوبے
 دلاویز تر مخاطب را بر ظن فاسد او آگاہ مے سازد۔ تو ہمیش آنکہ مخاطب
 متوقع آن است کہ جام جم را از گل کوزہ گراں ترکیب و بدستگم آن اتنبیہ
 مے نماید کہ ایں ہوس خام را از سر خود بدرکن و دیگر گروایں کارگرد کہ سعی
 تو درین باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوار عشق
 و زین نیست۔ چہ عشق را فطرت قابلہ بجا راست۔

کاتبی ترشیزی قصیده در مدح شروان شاه گفته مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانب گلزار گل
همچو ز گس گشت منظور اولوالالباب گل

درین قصیده در مقام تخلص این دو بیت گفته

خسته از فیروزه دارد خسته از یاقوت سرخ

همچو قصر خسرو خوش خلق نیکو کار گل

دوش بلبیل این غزل میخواند بر سر و بلند

غرق شبنم شد به گلشن ز آب این گلزار گل

تخلص خلیه شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفاوده و اگر بعوض نیکو کار

شیرین کار می گفت چه قدر در حسن شعر افزائش روی میداد - زیرا که

نظر به مناسبت ذکر خسرو ازین بهتر اصلاح متصو نیست و شیرین کار یعنی

پسندیده کردار مطرو است -

طغرا گوید

اگر فرما و شیرین کار بودی درین کو به سار صنعتها نمودی

و در شعر ثانی بر جای بلبیل قمری را غزلخواں ساختن سزاوارتر است

استاده بلبیل را بر سر و نشانده اند چنانکه قمری را بر شاخ گل تر -

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاه جواب این قصیده گفته است مطلعش

این است

نوبهار آمد که افشانند چو حسن یا رگل
چوں وصال یا ریزد هر خس و هر خار گل

برزیرک سخن فهم مخفی نیست که مصرع ثانی با مصرع اول در حسن مآخذ
نفسه سجد لفظ هر خس و هر خار بمنزله خس و عا شاک گلشن است - خاکسار و کوف
بجوابش پروا خسته و قصیده را بابت حضرت سرور کائنات صلی الله علیه و سلم
مذیل ساخته مطلعش این است - ۵

رایت اقبال بر دوازده رگلزار گل
ساخت بر اقلیم دے بال شکر جوار گل
موازنه در هر سه مطلع حق سخن فهمان است -

اوحدی مراغی شعرے گفته ۵

نزد خدا پرستان دانی که چیت طلعت
آں سیرتے کہ دروے آزار و دل نباشند
ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک -
دیگرے این معنی را با سلوب گزین در معرض بیان آورده ۵
مباش در پے آزار و هر چه خواهی کن
کہ در شریعت ما غیر ازین گنہے نیست

جمله هر چه خواهی کن در عموم حکم چه قدر قوتی پیدا کرده و در مصرع ثانی حصر
گناه در آزار خاطر مستلزم آن است که آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را
نباید کہ گاہے گرد آں گردد - گوئی بندگراں بر دوست و پائے مخاطب نناده
تا اصلاً اقدام بر آزار خاطر کسے ننماید و حاصل شعر او حدی بیش ازین
نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار -
در شعر موجود نیست -

زلالی در تعریف اسپ گوید

ز جستن جستن آن سایہ در دشت
چو مرغ آشیای گم گشته گشت

اگر عرض آشیای گم گشته آشیای گم کرده میگفت البتہ بلخ تر
مے افتاد و میان این ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و ہم آں طبع نظیف
را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشیان است و
ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سرگمگی
مرغ از گم کردگی آشیای بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در
جستجوئے آشیای و راہ نبردن بدان موجب اضطراب مزید و قلق شدیدی
اوست زیرا کہ کم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزیے بعد حصول آں
و اگر کسے گوید کہ حافظ سیر از ترکیب گم گشتن را اختیار نموده حیث

تقال -

۵

یوسف گم گشته باز آید بکینجاں غم مخور
 کلبه احزان شود روزے گلستاں غم مخور
 جوابش آن است که درین شعر مقتضای مقام گم گشتن است نه گم کردن
 زیرا که ماسبق له الکلام درین شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نه
 بیان گم کردن پدر پسر را چنانکه در شعر سعدی فافهم فانه لطیف - والا حظ
 که بلیغ تر شعر از ایران است مقتضای مقام رانی که می شناخت چنانکه
 جائے دیگر می گوید -

۵

چه فرصت ها که گم کردم درین راه
 ز بخت خوانباک غافل غولیش
 وقده بلغا شیخ شیراز بهین ترکیب را اختیار نموده حیث قال
 یکے پرسید ز اں گم کرده فرزند
 کہ اے روشن گهر پیر خردمند

۵

وہم محتشم کاشی گوید
 کہ ز بہم خدنگ طائر روح
 مرغ گم کرده آشیان باشد

پایان نامہ

روحی کج مج زبان را کہ از غایت افعال نارسائی سر بگم بیان خجالت فرو برد
 است غنچه دلش از صدمت سموم کم سوادی پڑمردہ یارائے آں کو کہ بسان حرفیان
 ادا فہم بکبدار و مرز یہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملہ محققان
 فن معانی شمار و خاصہ در بزم بہتر پروران و سخوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ
 از رشتہ لکھ رسانی کشائند و در عرصہ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقان خوش خرام سابق
 مے آئید ملولفہ

باز چوں رہو ابر افشاند صعوہ از ہتیش فرو ماند
 بانگ تند رچو مغز کوہ خارو بر طین مگس کہ گوش آرد

اما چہ تو اں کر کہ در سلسلہ نظام عالم نا تو اں را با تو انا از بناطے است و
 زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے ملکوتات و دو مان سفلی بر اساس ایں اصل نہانند
 عقد و تفاوت ریتے میان کوچک و بزرگ باز کشادندے بالجملہ جائے
 کہ در شہوار است خر مہرہ کس مگیر ہم بکار است و گوشتے کہ یہ نعمہ و لکش بلبل بگوینا
 بر صد است باصوت دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا ہر چہ فی خواست کہ خوا
 بہ شیوہ مترسمان روزگار عرصہ طعن متعنتان زمان نماید و بروئے سامعہ باب روو
 قبول انبائے جنس بکشاند اما چوں بعضے از لطائف ملکوتات ایں فن شریف کہ از وریاز
 در نہانخانہ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آن بود کہ آن جملہ را بلباس نقوش حروف بجا
 قرطاس جلوہ و بدو بتائید از فی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانہائے انبائے روزگار
 بیروں نہد و مع ذلک ویریں باب اصرار بعضے ادا عرۃ و احباب ضمیرہ ایں انتشار

آمدہ طوعاً و کرہاً زبان خامہ را بر طبق خلطو اعلیٰ صالحاً و آخر سنیاً بہ مقالات خطا
و صواب آلودہ ساختہ و در تکیہ و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے
فرزانہ تا ختم نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ بل ساقی ازل آنچہ را فرافرویمانہ استعدا
ایں دروی کشنخانیہ تحقیق یافت بہ بنیخت و بے ہیج مخالفت در جام طلب آیں
سیہ مست بادۂ معنی بر بنیخت و حکم

بدر ووصافی ترا حکم نیست مگر کش کہ ہر چہ ساقی مار بنیخت عین لطافت است
بر یاد امام المحققین حجتہ المدققتین شیخ عبد القادر جہانگیر کہ در شان ادبیات آیت
است مہین و برائے است متین لوش جاں ساختہ و حرفیان بزم معنی را بدو ملگانی
بنوا ختم چشم بدو را اگر بدیدہ انصاف بگری کالائے است بنقد جان خریدنی و
ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی - علم معانی - چنانکہ دانی علمے است گر انما یہ و فتنے
است بلند پایہ کہ بے دستیاری آں پاسے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتوان ہا و
بے پامردی آں زبان پشون گزیدہ و معنی پسندیدہ نتوان کشاد کما قلت

ادبیہ کزیں من ندارد خبر تن آدمی دارد و جان خیر
اگر دامان ارادت فرخ آری ذخیرہ لائی آبدار برداری بہ یقین مے دالم
کہ آنچہ پر دست آیں فقیر بے بضاعت صورت اتمام پذیرفتہ کمتر از ان است کہ
مے خواستم و بیشتر از ان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات باختیار حاضر و معلوم
بر غایت و معدوم پروا ختم و خمایائے زوایا بخوائے کہ ترک الاول للآخر
ذخیرہ پس آئندگان ہنر پرور ساختہ

فان وحدت لساناً قائلاً فقل

ہو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو کل شیء علیہم بہ تقریب اختتام قطعہ

متضمن تائید طباعت نامہ از زبان خامہ بدیں طراز تراوش یافت قطعہ

جوانے بخوابم در آمد سحر گاہ
چہ پرسیدمش کیستی وز کجائی
بحسن ادبستہ نقش مرادم
بگفتا - دیر عجم خوش سوادم